

góc nhìn
sử Việt

Đào Trinh Nhất

Phan Đình Phùng

*"Tôi chỉ có một miền quê rất đẹp,
miền quê là đất Việt Nam
Tôi chỉ có một ông anh rất đẹp,
ông anh họ Nguyễn, là cả một
truyền thống anh hùng..."*

Xuất bản lần đầu năm 1996

Table of Contents

[Mục lục](#)

[LỜI GIỚI THIỆU](#)

[Một làng nhiều mũ cánh chuồn](#)

[Toan liều chết vì chưa được thi hành](#)

[Ra làm quan](#)

[Việc loạn ở trong triều sau khi vua tự đức mất](#)

[Vua thua chạy dài](#)

[Thời thế tạo anh hùng](#)

[Mạt lộ của thiên tử](#)

[Cao Thắng](#)

[Ở bắc về](#)

[Núi vục quang](#)

[Châu chấu đá voi](#)

[Một người đàn bà](#)

[Việc bắt Tuần phủ đình nho quang](#)

[Ô hô Cao Thắng](#)

[Hoàng Cao Khải](#)

[Nguyễn thân](#)

[Anh hùng mạt lộ](#)

[Thiếu chút nữa cụ Phan bị bắt sống](#)

[Vụ Quang Sơn huyết chiến](#)

[Ba chìm bảy nổi chín linh đình](#)

[Chết ở giữa rừng](#)

[Phụ lục](#)

[TỦ SÁCH ALPHA DI SẢN](#)

Mục lục

[LỜI GIỚI THIỆU](#)

[Một làng nhiều mũ cánh chuồn](#)

[Toan liều chết vì chưa được thi hành](#)

[Ra làm quan](#)

[Việc loạn ở trong triều sau khi vua tự đức mất](#)

[Vua thua chạy dài](#)

[Thời thế tạo anh hùng](#)

[Mạt lộ của thiên tử](#)

[Cao Thắng](#)

[Ở bắc về](#)

[Núi vục quang](#)

[Châu chấu đá voi](#)

[Một người đàn bà](#)

[Việc bắt Tuần phủ đình nho quang](#)

[Ô hô Cao Thắng](#)

[Hoàng Cao Khải](#)

[Nguyễn thân](#)

[Anh hùng mạt lộ](#)

[Thiếu chút nữa cụ Phan bị bắt sống](#)

[Vụ Quang Sơn huyết chiến](#)

[Ba chìm bảy nổi chín linh đình](#)

[Chết ở giữa rừng](#)

[Phụ lục](#)

[TỦ SÁCH ALPHA DI SẢN](#)

Chia sẻ ebook : <http://downloadsachmienphi.com/>

Tham gia cộng đồng chia sẻ sách :

Fanpage : <https://www.facebook.com/downloadsachfree>

Cộng đồng Google : <http://bit.ly/downloadsach>

LỜI GIỚI THIỆU

Bạn đọc thân mến!

Lịch sử văn hóa của một dân tộc không phải của riêng cá nhân nào, chính vì vậy, việc bảo tồn, gìn giữ và phát triển lịch sử văn hóa cũng không phải riêng một người nào có thể gánh vác được, nó thuộc về nhận thức chung của toàn xã hội và vai trò của từng nhân tố trong mỗi chặng đường lịch sử. Lịch sử là một khoa học. Lịch sử không phải là việc thống kê sự kiện một cách khô khan rời rạc. Bởi mỗi sự kiện trong tiến trình đó đều có mối liên kết chặt chẽ với nhau bằng sợi dây vô hình xuyên suốt không gian và thời gian tạo nên lịch sử của một dân tộc.

Dân tộc Việt Nam trải hơn một nghìn năm Bắc thuộc, gần trăm năm dưới ách cai trị của thực dân, đế quốc, nhưng con cháu bà Trưng, bà Triệu, Lý Thường Kiệt, Trần Hưng Đạo, Lê Lợi, Quang Trung... vẫn kiên trì bền chí, tin tưởng ở quá khứ hào hùng, không ngừng tranh đấu hướng tới tương lai rộng mở vì độc lập tự do của đất nước.

Một dân tộc, một quốc gia muốn trường tồn và phát triển, ngoài việc đẩy mạnh phát triển cơ sở hạ tầng, khoa học kỹ thuật, điều quan trọng hơn nữa là phải có một nền tảng giáo dục vững chắc. Trong đó, giáo dục về lịch sử và lòng tự hào dân tộc là cần thiết để ghi khắc trong tâm trí các thế hệ, đặc biệt là tầng lớp thanh niên trẻ, ý thức về nguồn gốc dân tộc, truyền thống văn hóa và nội lực quốc gia, đồng thời giúp định hình góc nhìn thấu đáo về vai trò của từng giai đoạn, triều đại và nhân vật - dù gây tranh cãi - tạo nên lịch sử đó.

Chính vì những giá trị to lớn đó, vấn đề học tập, tìm hiểu lịch sử nước nhà hiện đang là mối quan tâm hàng đầu của Nhà nước và toàn xã hội. Hội Khoa học Lịch sử Việt Nam, Quỹ Phát triển Sử học Việt Nam, Tạp chí Xưa và Nay... và rất nhiều những tổ chức khác đã và đang kiên trì con đường thúc đẩy sự phát triển của nền khoa học lịch sử quốc gia, phổ biến tri thức lịch sử, góp phần giáo dục truyền thống văn hóa dân tộc tới toàn xã hội.

Đồng hành với mối quan tâm của toàn xã hội, Công ty Cổ phần Sách Alpha - một doanh nghiệp hoạt động trong lĩnh vực xuất bản, với tôn chỉ “Tri thức là sức mạnh” - đặc biệt quan tâm tới việc góp phần nâng cao hiểu biết của người dân về truyền thống văn hóa lịch sử đất nước.

Theo nhiều kết quả khảo sát, đánh giá nhu cầu của bạn đọc cho thấy, “lỗ hổng lịch sử” ở không ít người trẻ hiện nay hoàn toàn có thể bù lấp một phần dựa trên nhiều nguồn tư liệu, công trình nghiên cứu, sách cổ sách quý hiện đang được các Viện nghiên cứu, các tổ chức, cá nhân lưu giữ. Để chung tay tái hiện một cách rõ nét những mảnh ghép lịch sử dân tộc, Công ty Cổ phần Sách Alpha đã triển khai dự án xuất bản mang tên Góc nhìn sử Việt với mục đích xuất bản lại và xuất bản mới một cách có hệ thống các công trình, tư liệu, sách nghiên cứu, sách văn học có giá trị... về lịch sử, bước đầu hình thành nên Tủ sách Alpha Di sản.

Cuốn sách bạn đang cầm trên tay là một trong những sản phẩm đầu tiên của dự án này.

Xin trân trọng giới thiệu.

CÔNG TY CP SÁCH ALPHA

Một làng nhiều mũ cánh chuồn

Trận đánh sau cùng với quân Pháp là trận ở Huế đêm 23 tháng 5 năm Ất Dậu (1885), quân đội chính qui của triều đình Việt Nam cũng thất bại nốt.

Thành mất vua chạy.

Bây giờ chống với Pháp chỉ là Văn thân với dân binh.

Người này đánh một hai trận, nhóm kia giữ được đôi ba năm rồi cũng tan vỡ.

Duy còn một người cố gắng cưỡng lại, triệu tập ít nhiều anh em đồng chí, rót dầu nhiệt huyết vào trong cây đèn dân tộc tự lập, kêu ca ngọn lửa ái quốc còn bùng đỏ lên ở một góc Hà Tĩnh, Quảng Bình 10 năm sau nữa mới tắt.

Ấy là Phan Đình Phùng.

Người làng Đông Thái, huyện La Sơn, tỉnh Hà Tĩnh, Phan Đình Phùng sinh năm Đinh Mùi (1874), dòng dõi nhà Nho.

Đông Thái vốn là một làng nổi tiếng nhất trong tỉnh Hà Tĩnh, vì xưa nay có người đậu đạt lớn, làm quan to rất nhiều. Khởi lên từ đời nhà Lê, phát một ông Quận công, nhà giàu có lớn, hay làm việc phúc đức, dân trong địa phương đều được nhờ cậy, cho nên người ta sùng bái lắm, tôn ông là “Kiều Quận công”.

Đến đời gần đây, làng Đông Thái lại càng đại phát, thi đậu hay làm quan cũng vậy. Tức như Quận công Hoàng Cao Khải, và hai Tổng đốc Hoàng Mạnh Trí, Hoàng Trọng Phu, ba cha con hiển hách một thời; còn nhớ lúc ông quận Hoàng bày tiệc thọ bảy mươi, có người mừng câu liễn như vậy đúng lắm: *“Con cái một nhà hai Tổng đốc, Pháp Nam hai nước một công thần”*.

Họ Phan thì từ ông Phan Như Tính, làm Tổng đốc tỉnh Hải Dương hồi còn thuộc về Nam triều và chính là thầy học của cụ Phan Đình Phùng cho tới các ông Tiến sĩ Phan Đình Du, Phan Trọng Mưu, Phan Huy Nhuận... đều là người đồng hương thời với cụ Phan.

Người ta vẫn bảo hai cái thái cực không gặp nhau. Đàng này chúng ta thấy hai cái thái cực cùng ở một làng Đông Thái: Họ Hoàng phở tá Bảo hộ được vinh hiển đến tột bậc, họ Phan chống cự Bảo hộ cũng quyết liệt tột bậc!

Họ Phan, từ thủy tổ ở đời Lê, truyền đến Đình Phùng là 12 đời, mà đời nào cũng có người thi đậu lớn, làm quan to, cho nên người ta thuở trước đã từng đặt tên cho xóm họ Phan ở là “*Ô y hạng*”¹, tỏ ý là một xóm toàn người đậu đạt cao sang.

Ông thân sinh ra Phan Đình Phùng là Phan Đình Tuyển, đậu Phó bảng khoa Giáp Thìn (1814) về thời vua Thiệu Trị. Làm quan tới Phủ Doãn phủ Thừa Thiên, sau vâng mệnh vua sai ra Bắc làm chức Tán lý Quân vụ dẹp giặc ở tỉnh Lạng Sơn, bị tử trận.

Phan Đình Phùng có năm anh em đồng bào.

Anh cả là Phan Đình Thông, đậu Tú tài, làm Phó Quản đốc một đội thuyền chiến; thứ hai là Phan Đình Thuật, đậu Cử nhân làm Giáo thọ; thứ ba là Phan Đình Tuấn mất sớm; cụ tức là thứ tư; còn người em út là Phan Đình Vận, đậu Phó bảng làm Tri phủ. Cụ lại còn hai em khác mẹ nữa, nhưng không ai thành đạt gì.

Phan Đình Phùng phu nhân là con gái một quan phủ ở làng Thọ Tường cũng thuộc về tổng Việt Yên, lấy cụ sinh ra được bốn người con trai. Về sau, phu nhân và mấy người con trai lớn, đều mất sớm về bệnh điên, nhằm lúc Phan đang cầm quân kháng cự binh Pháp ở núi Vụ Quang, cho nên cụ đã có câu than thở:

– Mình sinh gặp phải lúc gia biến, quốc biến, thê biến, tử biến.

Trong bốn người con trai của cụ, duy có người sót lại là Phan Đình Cừ có tiếng thông minh

can đảm.

Phan Đình Cù tự là Bá Ngọc, hồi nhỏ theo cụ ở luôn trong quân. Đến năm Bính Thân (1896), nghĩa là sau khi cụ mất một năm, thì trốn đi du học ở Nhật Bản, đứng vào hàng thanh niên anh tuấn trong đám Việt Nam chí sĩ vong mệnh qua Đông Kinh lúc bấy giờ. Nhiều người tưởng chắc mai sau Bá Ngọc có thể nối được chí lớn của cha. Nhưng về sau xoay đổi xu hướng, có lẽ suy nghĩ việc nước không thể cứu lại được nữa, dầu có làm gì, chẳng qua cũng như *"Dã tràng xe cát biển Đông, nhọc lòng mà chẳng nên công chuyện gì"*, rồi người ta thấy Nguyễn Bá Trác về trước đưa Bá Ngọc về sau, quy thuận Chính phủ Bảo hộ.

Tôi nhớ có một lần được gặp Bá Ngọc ở Hà Nội, nét mặt tỏ ra người hiền lành cứng cỏi; nhưng hỏi chuyện chi cũng ngập ngừng không muốn nói ra; hình như có một tâm sự gì uẩn khúc khó nói lắm vậy. Lúc ấy sau cuộc Âu chiến 1914-1918 vừa tan ít lâu.

Cách sau đó một năm, nghe tin Bá Ngọc lại đi sang Tàu, song lần này đi một cách đường hoàng. Không biết Bá Ngọc lại đi như thế có mục đích gì, chỉ biết cuối năm 1921, có tin ngoài báo về rằng một hôm Bá Ngọc đang dạo chơi ở Hồng Khẩu công viên tại Thượng Hải, thành linh bị một người cầm súng lục chĩa ngay Bá Ngọc mà bắn bảy phát chết tươi. Không nói, ai cũng đủ biết người bắn Bá Ngọc chính là một người đồng bào Việt Nam.

Nhân đó, mà đương thời có dư luận phân vân nổi lên, kẻ bàn vầy, người nói khác. Nhưng mà thôi! Chúng ta nên để người dưới tuổi vàng yên nghĩ là hơn.

Cụ Phan lại còn một bà vợ thứ nữa, tức là em ruột ông Lại bộ Tham tri Trần Trạm. Bà này về ở với cụ sinh được một người con trai là Phan Đình Cam mất sớm; sau lại sinh hạ một người trai nữa, hồi 1925-1926, tôi tới Hà Tĩnh nghiên cứu tài liệu để viết cuốn sách này, được thấy bà và cậu thứ nam đó ở làng Đông Thái. Sau đó tới giờ, tin tức ra sao không rõ.

Hồi cụ Phan cầm quân khởi nghĩa, những lúc lên ghềnh xuống thác, xông pha hòn đạn mũi gươm, sớm tối đều có bà truy tùy ở trong quân cho tới khi chung cuộc, nên người ta gọi bà là *"cố nguếch rừng"*. Nguếch là một tiếng ở Nghệ - Tĩnh dùng để chỉ người đàn bà nào để con đầu lòng là gái; rừng cốt để chỉ tỏ rằng bà theo hầu cụ Phan ở trong rừng rú vậy.

Đáng tiếc những giấy tờ và thủ bút của họ Phan bị tiêu tán thất lạc hết sạch. Phần thì mất ngay trong lúc binh hỏa bốn ba, phần thì mất bởi những dư đảng bị hàng đầu bắt bớ, những nhà đồng chí bị khám xét tịch thu. Có nhà phải ngậm ngùi tự động đốt đi, kéo sợ liên lụy. Phải biết, với Khâm sai Nguyễn Thân lúc bấy giờ, một chữ của Phan Đình Phùng còn nằm sót lại ở trong tay ai, cái đầu người ấy chỉ là củ chuối!

Thành ra công việc sưu tầm tài liệu nhiều nỗi gian nan.

Còn chẳng, chỉ là dăm ba mảnh đoạn giản tàn biên, mực đã mờ, giấy đã nát. Đến nỗi ống kính hòm ảnh phải từ chối, không chịu bắt sang, và nếu ta đưa lên nâng tay, sợ giấy rời rã. Nhưng mấy cái di tích mong manh sút mẻ ấy cũng còn lập lòe chút ít tia sáng để cho kẻ sưu tầm có thể hiểu thêm được ít nhiều về quân sự bố trí của cụ Phan. Và một đôi phần về ý kiến cụ đối với thời cuộc.

Có người nói sinh thời cụ Phan cũng nghiện nha phiến. Tôi không thể tin. Mặc dầu bảo đó là sự mục kích của một vị cố lão, người Bắc, đã truy tùy cụ Phan rất lâu và mới qua đời ở Hà Nội độ dăm năm nay.

Những bậc kỳ cựu đáng kính ở đất Lam Hồng mà tôi đã được phỏng vấn, xưa kia hoặc đồng niên cộng sự, hoặc giao thiệp thân mật với cụ Phan, không nghe một ai nói cụ có cái ác tật đó.

Vẫn biết thuở ấy người Anh đã đem súng bắn đạn thuốc phiện vào nước Tàu (Nha phiến chiến tranh năm 1840) và tất người Tàu đã truyền bá sang bên ta rồi, nhưng vua ta có lệnh cấm đoán rất nghiêm. Thật thế, quân chủ Việt Nam ngày xưa không nỡ lòng lợi dụng món thuốc độc hại dân để làm một nguồn lợi cho công khố.

Hai triều Thiệu Trị, Tự Đức, vua nhiều lần hạ dụ cấm ngặt quan lại hút nha phiến, ai không tuân lệnh có thể bị cách chức và kết án bị đồ², bị lưu³.

Cụ Phan là một nhà Nho tri trọng, một vị quan thanh liêm mực thước, không lẽ đâu tự hại sức khỏe mình và phạm phép nhà vua?

Hay là năm ba tháng trước khi anh hùng mạt lộ, cụ Phan ta ở quân thứ mắc phải bệnh lị trầm trọng, không chừng trong bộ hạ có kẻ hiểm kế dùng một vài liều thuốc phiện để họa may cứu nguy, rồi những người bàng quan vì đẩy tưởng rằng bình thời cụ vẫn cố cái lạc thú ấy chẳng?

Toan liều chết vì chưa được thi hành

Những người được gần cụ Phan, đều nói cụ tướng mạo rất xấu, nếu cứ lấy ngoài da mà xét người, thì không có ai ngờ đâu về sau cụ làm nên được anh hùng. Nhà tướng số nói cụ chỉ khác người được một quý tướng, là khi nằm ngủ thì mình mẩy ửng đỏ hồng hào lên, đó là một tướng lạ.

Thuở còn nhỏ, đi học dần dần tối tăm, đến nổi học trước quên sau, thầy học đã nói mai sau tất Phùng không làm gì nên thân. Nhưng cụ nhờ có tính rất tự hùng, thấy anh em mình ai cũng thông minh học giỏi, thì lấy làm phần uất vô cùng, cố gắng học để theo kịp mới nghe.

Thành ra rờn rã trong bốn năm năm, trong tay không rời quyển sách, chân không bước ra đường, chỉ mài miệt nơi án sách ngọn đèn, quyết chí lập được công danh sự nghiệp. Cậu bé thường nói với bạn đồng học:

– Ta cố học để mai sau chiếm được khôi nguyên mới nghe.

Chẳng qua cũng chí khí khoa cử như ai! Cố nhiên, thời đại nào kỷ cương ấy. Thời đại thường uốn chí khí con người theo khuôn của nó, mấy ai hồ để thoát được ra ngoài.

Nước ta, từ đời nhà Trần, cách kén chọn nhân tài chỉ có từ chương khoa cử. Ai không ở trong vòng đó bước ra thì không thể là nhân tài, mà cũng khó có ngõ nào để xuất thân cho được.

Cái lối từ chương khoa cử, truyền về đời sau, chẳng những không bớt đi mà lại càng thêm bày vẽ thịnh hành lên mãi.

Sau khi vua Gia Long vừa thống nhất trong nước xong, tức thời gươm giáo xếp xó, thi phú lên đàn. Vua quan làm gương và khuyến khích dân: luôn mấy triều Minh Mạng, Thiệu Trị, Tự Đức, toàn là Thiên tử thi phú; bày tôi danh vọng như Hà Tôn Quyền, Doãn Uẩn, toàn là *quần thần từ chương*. Vua tôi chỉ tưởng trong nước có bờ cõi, có nhân dân, thế là trời Nam định phận, không biết bên ngoài có cường lân, có địch quốc, thường để mắt đến ta. Mọi việc khur khur chẳng chịu cải cách. Quan ải không khai, cửa bể đóng chặt, thời thế chẳng hiểu, võ bị lồi thoi, triều đình chỉ lo ngâm thi đặt phú với nhau, tưởng đâu “mấy vắn thi phú” cho hay, đủ sức trị dân giữ nước. Kén người, thì khinh võ bị mà trọng văn chương. Dạy dân, thì bỏ thực học mà chuộng khoa cử. Bởi thế, người đời ấy ai không học từ chương không nên người, học mà không thi đậu cũng không nên người, thi đậu mà không làm được quan cũng không nên người.

Giữa lúc thiên hạ đâu đó văn minh tiến hóa rầm rầm, kẻ thì đang ra tay chinh phục đất xa, người thì biết lo thân tự cường cải cách, thế mà ở nước mình vua quan vẫn kèm giữ nhân dân ở chặt trong vòng học cũ thói xưa. Người ta lo mở mang những thương mại, những công nghệ, những cơ khí, những khoa học, còn mình đây thì khi đứng, khi ngồi, khi tỉnh, khi mê, chỉ lo có một việc từ chương khoa cử.

Chính nhà vua có trách nhiệm sửa nước dạy dân, ôm giữ mãi chế độ từ chương khoa cử, buộc dân phải theo đó mà đi, bảo rằng ai đi đến chỗ “khoa hoạn” mới là tới mục đích nhân sinh, hễ ai đi trái con đường ấy, thì không ngõ xuất thân nào khác. Tự nhiên, những người ở dưới cái chế độ giáo hóa đó, bao nhiêu tư tưởng, bao nhiêu hy vọng, bao nhiêu chí khí, đều quanh quất sa đà, ở trong có bốn chữ; bốn chữ ấy chia ra làm hai đoạn, là: thi đậu và làm quan.

Cụ Phan, sinh ra nhằm giữa hoàn cảnh như thế, thì cách lập chí xuất thân của cụ trừ khoa cử ra, không còn có đường nào hơn, vậy ta thấy cụ có cái chí “học quyết khoa”, chẳng nên lấy gì làm lạ.

Vì lập chí mai sau phải chiếm được giải khôi nguyên, cho khỏi phụ lời mình đã nói cứng cáp, đến nổi có một phen Phùng đã liều chết.

Năm 21 tuổi cùng em là Phan Đình Vận, thọ nghiệp với ông bác là Phan Đình Tuân, đậu Tú tài, gặp giữa năm ấy có khoa thi, Phùng năn nỉ bà thân mẫu đến xin bác cho mình được cùng em đi thi. Ông bác nói:

– Phùng học hầy còn kém sút, nó chưa đi thi khoa này được, hầy đợi khóa sau.

Cậu năn nỉ xin đi thi không được, đâm ra bức mình phần chí, lén sai đầy tớ ra chợ mua một lượng hương nhu là vị thuốc độc về, viện cớ mua để thử chế thuốc pháo, nhưng kỳ thật là đem trộn vào ly rượu, rồi gọi em là Phan Đình Vận tới bảo rằng:

– Sinh ra làm trai, cốt được học, học cốt đi thi, học mà không được đi thi, thì còn sống làm gì. Phen này anh liều chết cho rồi đời, nghe em.

Em sợ quá, kiếm lời an ủi can ngăn mãi, song anh không nghe, một hai đòi uống thuốc độc tự tử mà thôi. Cực chẳng đã, Phan Đình Vận phải chạy mau mau tìm kiếm bà thân mẫu để nói cho bà nghe rằng anh Phùng đang uống rượu độc tự tử. Trong khi ông Vận chạy đi kêu mẹ, thì Phùng đã uống thuốc độc mà mê man bất tỉnh rồi. Sau bà thân mẫu tới, hô hoán người nhà, hàng xóm lại cứu cấp. Họ lấy nước đậu xanh và cam thảo cay miệng ra mà đổ, một lúc lâu mới tỉnh. Ấy lúc nhỏ, vì chút khoa danh mà Phan đã có can đảm khinh sinh liều chết đến thế, thảo nào sau ra làm quan, mắng Tôn Thất Thuyết giữa triều đình, cùng là khởi nghĩa trong 10 năm trời, lấy sức châu chấu đá voi, tỏ ra một người can đảm đầy mình làm việc gì cũng toàn là coi chết như không.

Đến mãi khoa thi Bính Tý (1876) là năm cụ 39 tuổi mới đậu Cử nhân. Qua năm sau (1877) vô kinh thi Hội đậu Đình nguyên Tiến sĩ. Lời thề “thế nào cũng chiếm giải khôi nguyên” ngày xưa, bây giờ làm được như nguyện vậy.

Tuy đậu Tiến sĩ, nhưng tài học cũng chỉ ở trong bờ cõi từ chương cử nghiệp mà thôi, không phải làm một nhà học văn uyên bác lỗi lạc, hay khoa bút múa văn như người ta. Cho nên sinh bình không có sự nghiệp gì về văn chương; suốt đời không có câu đối nào tuyệt, bài thi nào hay, lưu hành ở đương thời và truyền tụng về sau.

Xem bài văn sách thi Đình của cụ làm trong khoa thi đậu, cùng là sau này, những lúc cầm quân ở trong đám lửa dạn ngang, rừng sâu núi thẳm, cũng có nhiều khi ngẫu hứng mà phát ra ngâm vịnh, nhưng xem lời văn đều là thật thà chất phác thể thôi, không có vẻ chi hùng hào hay xuất sắc như văn chương của nhiều nhà Nho khác. Có khi một vài câu liễn, bài thi của cụ, người ta có thể không lấy làm thích ý nữa là khác.

Nhất sinh cụ Phan lấy đức thuần phác trung hậu làm gốc sự học, cho nên phát ra văn chương cũng vậy. Lại được một tính cách thật thà mạnh dạn hơn người là điều gì biết thì nói biết, điều gì không biết thì nói ngay không biết, không có thói đắp điểm lờ đời như ai. Đến nỗi khoa đi thi Đình, đầu bài chính tay vua ra, có vấn đề nào cụ chưa học tới, chưa từng nghiên cứu, thì trong bài làm, tới chỗ đó, cũng viết ngay rằng: “sĩ vị tăng đọc, bất cảm mạo tấu”, nghĩa là “chỗ này tôi chưa học, tôi không dám tâu can”. Thế cho biết trong sự học của cụ có đức thận trọng và tự khiêm.

Sau làm nên được bậc người oanh oanh liệt liệt trong 10 năm trời, nước non ỷ thác, bạn phục dân theo, chính vì có dũng cảm, có nghĩa khí, hơn là vì có cờ biển Tiến sĩ. Bởi thế ta xem cụ, đừng trông vào phương diện văn học. Vì cụ cũng là ông Nghè, nhưng không phải là ông Nghè *hay chữ*, mà cốt là ông Nghè *yêu nước*.

Ra làm quan

Sinh bình, cụ Phan vốn có hai tính cách đặc biệt là: thẳng và gan.

Khi còn là học trò ở nhà quê, một làng bên cạnh đắp con đường đi xuyên thẳng qua làng Đông Thái, theo lẽ mê tín phong thủy của ta ngày xưa, thì việc mở con đường này tất nhiên có hại cho cuộc lạc nghiệp an cư của dân Đông Thái; nhưng không ai dám đứng lên cản trở. Cậu học trò Phùng ngang tàng dám nhận việc ấy. Cậu xách gươm ra, ngồi lì ở bên đường, nói rằng hễ ai đi qua đường này thì chém chết. Thế mà con đường ấy sau phải bỏ rêu phong cỏ mọc, không ai lại vắng nữa.

Nhân có bản tính khảng khái cương cường như vậy, cho nên lúc ra làm quan, phàm gặp việc gì ngang tai trái mắt, mà thiên lương bảo phải làm để sửa lại, là mạnh bạo làm ngay, đâu biết rằng làm việc đó sẽ có hại đến tước lộc hay nguy đến tính mệnh mình cũng mặc.

Cụ làm quan, không như những kẻ tham quyền cố vị kia, động gặp việc gì khó khăn - mà chính là việc nên làm và chính họ có sức làm được - thì co đầu thụt cổ lại không dám làm. Rất đôi khi không dám mở miệng ra để nói lẽ phải nữa. Trong ý họ chỉ lo sợ nếu như việc phải đó mà mình làm ra hay nói ra, e thiệt hại cho vợ con mình, thân danh mình, sẽ mất cả áo ấm cơm no, lên xe xuống võng. Họ nghĩ thà cứ chiều đời ngậm miệng cho được vinh thân phì gia là hơn.

Trái lại, cụ Phan không phải là hạng làm quan như thế.

Bởi vậy, khi làm Tri phủ Yên Khánh ở Ninh Bình, thấy một ông cố đạo bản xứ hay ỷ thế tôn giáo, hà hiếp lương dân, cụ Phan không kiêng nể ngần ngại gì, cứ việc hô lính đề cổ giáo sĩ đó xuống hỏi tội và đánh thẳng tay.

Giáo sĩ bị trận đòn ấy tức là cụ Trần Lục, tục gọi là cụ Sáu, mấy năm sau nhờ thế lực Pháp mà được triều đình phong làm Tuyên Phủ Sứ có oai quyền lừng lẫy một lúc ở vùng Phát Diệm, Ninh Bình, ai cũng phải sợ. Người ta nói ông có cái đức giết người như rạ, không kém gì Tôn Thất Thuyết.

Cụ Phan đánh một ông cố đạo là đánh kẻ có tội hà hiếp người, chứ không phải bày tỏ thâm ý ghét đạo Thiên Chúa.

Bọn Văn thân ta lúc đó cùng có một ý nghĩ chung, cùng ôm một mối thù chung; gặp đâu có nhà thờ là đốt phá, gặp đâu có ông “mặc áo dài thâm” là vặt râu, gọt đầu, bắt bước qua cây thánh giá, thích chữ vào mặt, rồi giết chết. Bởi các ông Văn thân lầm tưởng phàm những người theo đạo Thiên Chúa đều là quân nội công của người Pháp và đạo Thiên Chúa là tả đạo hoặc người. Ấy, đời xưa từ vua đến quan, từ quan đến dân, đều tin tưởng như thế cho nên đã gây nên không biết bao nhiêu việc lương giáo đánh giết nhau, rắc rối lòi thối mãi.

Nhưng cụ Phan suy nghĩ thế khác.

Với kẻ thân tín, cụ vẫn thường nói:

– Đạo Thiên Chúa lấy Gia Tô làm trời, cũng như Thích Ca Mâu Ni là Trời của đạo Phật hay Khổng Phu Tử là Trời của nhà Nho. Hễ ai đã tín ngưỡng điều gì, thì điều ấy là Trời của mình. Mình muốn người ta đừng xâm phạm đến sự tín ngưỡng của mình, thì mình đừng xâm phạm đến sự tín ngưỡng của người ta. Thiên Chúa cũng là một thứ tôn giáo, mặc ai tin thì theo.

Còn như thuở ấy người ta bảo giáo dân là quân nội công của người Pháp, thì cụ nói:

– Ấy là tại nước mình hèn yếu, không có nhân tài, không có tàu bèn, súng lớn, quân mạnh tướng giỏi, chớ lỗi chi ở giáo dân. Chồn mượn oai hùm, dê đeo dạ cọp, ấy là thường tình của con người ta, có lấy chi làm lạ. Xứ nào mà không có hạng người hèn ấy.

Giữa lúc nhà Nho đều cố chấp mà cụ Phan có tư tưởng rộng lượng được thế, quả thật đạt quan⁴.

Có người nói bởi cụ đã có dịp gặp gỡ đàm luận về vấn đề ấy với Nguyễn Trường Tộ, một danh sĩ ở Nghệ theo đạo Gia Tô.

Nhưng vậy mà có một giáo sĩ cậy thế làm xằng và hiếp người bên lương thì cụ làm phận sự chặn dân, vẫn nọc kẻ ấy ra mà đánh, không tha.

Sự thật ở đời bấy giờ, ngoài ra những ông chuyên tâm giảng đạo, bất can thế sự ra, thật cũng có ít nhiều giáo sĩ quá ỷ thế lực người Pháp hùng cường sẵn lòng bên vực mấy ông, rồi mấy ông được trớn làm quá giới hạn. Họ ỷ vào thế lực đó để giữ gìn quyền lợi của nhà chung và tự do truyền giáo, đã đành là lẽ tự nhiên rồi, nhưng có nhiều ông được trớn rồi hà hiếp những dân vô cô⁵. Giáo dân lại cũng ỷ thế mấy ông cố, ông cha mình để bắt nạt anh em đồng loại bên lương. Do đó mà đôi bên sinh ra lắm sự đánh giết nghịch thù lẫn nhau. Tình tệ như vậy, khiến cho phận sự làm quan phụ mẫu địa phương, bảo cụ phải trừ tệ an dân, dù một ông cố đạo có lỗi cũng không dung thứ. Như trên kia đã nói, cụ đánh một ông cố đạo chỉ là trị một kẻ “ỷ thế hiếp người”, không phải có ác cảm gì với đạo Thiên Chúa như tất cả người đồng thời.

Về sau cụ khởi nghĩa, có một lúc kéo cờ đề chữ “Bình Tây Diệt Tả” là vâng theo huấn lệnh của triều đình lúc bấy giờ thường hạ chiếu khuyến khích bọn Văn thân đánh phá chém giết giáo dân. Nhưng sau cụ suy nghĩ thế là không nên, vì giáo dân cũng là đồng bào có thù nghịch gì với mình đâu, cho nên khi đóng đại binh ở núi Vụ Quang, cụ vẫn hiểu dụ bọn giáo dân rằng: “lương dân hay giáo dân đều là xích tử⁶ của triều đình, chớ nên vì lẽ gì mà hại lẫn nhau”.

Xem thế thì cụ Phan thật không có lòng ghét đạo Thiên Chúa, chỉ ghét những giáo sĩ hay giáo dân nào ỷ thế làm càn đó thôi.

Song, ở đời ấy, đánh một ông cố đạo, là một việc dễ làm, nhưng cũng là một việc khó xử.

Dễ, là bọn Văn thân lúc ấy đang có thanh thế to, bè đảng lớn, thì đánh hay giết ngay một ông cố đạo, cũng như là đánh hay giết một người dân thường vậy thôi. Nhưng khó, là khó cho triều đình trong việc giao thiệp với nước Pháp.

Một có trước hết, mà nước Pháp và nước Nam có cuộc giao binh, sau thành ra cuộc Bảo hộ, là tự triều đình ta làm ngăn trở việc truyền giáo, bao nhiêu năm hạ chiếu thúc giục quân dân phải ngược sát giáo dân. Triều đình thấy trong mọi việc Pháp Việt giao thiệp đều có giáo dân làm duyên có ở trong, thì bảo: “À, quân này rước voi về giày mỗ”, bèn ra tay cấm, giết đạo. Đến khi thấy vì cấm đạo giết đạo quá lỗ, mà việc giao thiệp hai nước càng thêm nguy hiểm khó khăn cho mình, thì triều đình lại bảo: “À, quân này mạnh gớm”, bèn trở lại trị tội những quan những dân nào đã xâm phạm đến người đạo. Triều đình cốt làm vậy để chiều lòng người Pháp. Thế là, khi nào nước Pháp nhịn thì triều đình ta làm tóí, khi nào nước Pháp giận thì triều đình ta thụt lui, tự triều đình, không có chủ trương nhất định gì cả.

Bởi thế, cụ Phan Đình Phùng, Tri phủ Yên Khánh vì cái lỗi đã đánh một ông cố đạo, mà bị triều đình trị tội, phải triệu về kinh, sung vào viện Đô Sát, làm Ngự sử. Năm ấy là năm Tự Đức thứ 31.

Cụ được về kinh sung vào chức này, lại càng nhằm chỗ thích hợp với tính cách thiên nhiên là tính cương trực. Gặp lúc bấy giờ việc nước lồi thối, chính sự rối bết, vua thì nằm cao ở chốn thâm cung, giấc thì tung hoành khắp trong bờ cõi, thế nước hồ nguy, tình dân khổ sở, thế mà các quan đại thần, tiểu thần, trong triều, ngoài quận, trên đã không giúp được vua yên nước, dưới lại không có lòng thương dân; tóm lại các ông ấy chỉ biết lo có bản thân và làm toàn những việc dối trên hiếp dưới, cơ hồ không còn có kỷ cương phép tắc gì nữa. Chức Ngự sử đặt ra cốt để can ngăn vua chúa sửa đổi tật hư, và hạch lỗi trăm quan về những việc làm bấy. Làm Ngự sử về thời trị đã khó khăn, vì thấy nhiều ông Ngự sử khiếp sợ oai quyền rõ biết vua sai quan lỗi mười mươi, mà không dám nói; huống chi làm Ngự sử thời loạn, khôn sống mong⁷ chết, nhưng mà trên thì khổ gián được vua chúa, dưới thì nghiêm hặc⁸ được trăm quan, khiến ai nấy trúng khuôn phải phép, lợi nước an dân, như vậy Ngự sử chẳng phải là chức khó lắm sao?

Cụ Phan thật là xứng đáng một quan Ngự sử ở thời loạn. Vì gặp việc sai lầm, cụ đều dám nói.

Thứ nhất là việc tập bắn ở cửa Thuận An.

Nguyên là hồi ấy, nhà vua có lập ra một sở tập bắn ở cửa biển Thuận An, cách xa kinh thành 14 cây số bắt buộc tất cả các quan văn võ đại thần ở kinh đều phải ra đó tập bắn. Cái bản ý của nhà vua lập ra trường tập bắn cho các quan, chắc vì lúc ấy trong nước đang có binh đao, nhà vua muốn rằng bất cứ quan dân, ai cũng có thể làm quân lính được cả, cho nên định luyện tập lấy một đội quân “các quan” để rồi ra hộ vệ kinh thành, chống cự binh Pháp chẳng?

Ai cũng đủ biết trong chốn triều miếu kinh đô, ai làm nên đến bậc đại thần là vào hạng “các cụ” rồi. Đã làm bậc “các cụ”, thì có oai quyền to, thanh thế lớn, không muốn cho ai nịnh hót cũng có người nịnh hót, không muốn ai sợ hãi cũng có người sợ hãi; nhân vậy mà có thiếu gì kẻ bưng bọ oai quyền và khúm núm ton hót ở đằng sau các cụ. Các cụ nói câu gì, dầu cho dở khệt cũng là nói gang thép, các cụ làm việc gì dầu cho bậy bạ cũng là việc làm hơn người. Rất đổi là con cháu các cụ dốt mấy, rồi đi thi cử cũng phải đậu, ngu mấy rồi cũng được viên lệ hay tập tước để làm quan. Tóm lại các cụ ở đời bấy giờ tiếng là phò vua giúp nước mà kỳ thật là dối vua hại nước không biết bao nhiêu.

Chính việc tập bắn ở Thuận An là một chứng cứ.

Nhà vua đã định lệ, hễ cụ này bắn trúng mấy phát, cụ kia bắn trúng mấy phát, thì viên chấp sự trông nom việc tập bắn phải ghi vào sổ hẵn hơi để tâu vua xem. Các cụ đã quen áo dài vai rộng, võng lọng ngựa xe, đời nào mó tay đến khẩu súng tập bắn. Không may gặp lúc trong nước có nạn đao binh, nhà vua bắt buộc quan lớn cũng phải xắn tay áo lên, tập tành cái nghề của tên lính, thì hình như là việc cực chẳng đã cho các cụ; các cụ chỉ làm cho xong chuyện, khỏi trái mạng vua thì thôi. Có khi các cụ bắn mười phát đều lên mây xanh, không có được một phát trúng đích, thế mà viên chấp sự cũng ghi vào sổ cho nhiều, làm như là các cụ đều bắn giỏi cả.

Việc tập bắn man trá như vậy, các ông Ngự sử ở Đô Sát viện đều biết dư, nhưng ai cũng kiêng nể sợ hãi các cụ, không dám đàn hặc bao giờ. Duy đến cụ Phan không thềm kiêng nể sợ hãi ai, vì cụ suy nghĩ họ làm như thế là dối vua, bèn làm sớ tâu vua Tự Đức ngự giá ra cửa Thuận An, để xem các quan tập bắn cho rõ hư thực. Vua Tự Đức ngự ra xem, quả thấy trước kia sổ sách biên chép tâu lên là láo cả, trong bá quan tập bắn mười phần chỉ có một hai phần bắn trúng mà thôi. Bởi vậy ngài châu phê rằng: *“thử sự cứu bất phát, phùng Phùng nãi phát”* (việc này là không có ai phát giác ra, nay gặp Phùng mới phát), rồi thăng chức cho cụ làm Hình khoa Chương ấn. Cả triều đình bấy giờ, ông quan nào cũng phải kiêng nể cụ về tính cương trực cảm ngôn.

Những việc cụ dám đàn hặc bá quan hồi ấy còn nhiều, song cũng không quan hệ chi mấy, cho nên lược đi.

Vua Tự Đức thương cụ là người cương trực, sau ngài giáng chỉ phái cụ làm quan Khâm mạng ra thanh tra tình hình quan lại ở Bắc kỳ. Cụ đi thanh tra rồi, dâng sớ về tâu vua, hạch tội ông Thiều bảo Nguyễn Chánh, Kinh lược Bắc kỳ, chỉ ôm tiết việt vua ban làm món đồ bày trước mặt cho oai vệ, còn sự lợi hại của dân gian, thật chẳng để tâm gì tới. Vua Tự Đức truyền cho cụ thấu lấy tiết việt của Nguyễn Chánh về, không cho ông làm Kinh lược nữa.

Ở ngoài Bắc trở về kinh, cụ Phan lại sung chức Ngự sử.

Việc loạn ở trong triều sau khi vua tự đức mất

Lúc bấy giờ sáu tỉnh Nam kỳ nhượng đứt rồi, quân Pháp đang hoạt động ở Bắc kỳ và sắp can thiệp đến Kinh đô Huế.

Thoạt tiên, Pháp can thiệp đến kinh đô là đánh Đà Nẵng, phá cửa Thuận An, rồi yêu cầu đặt Khâm sứ.

Chiếu theo điều ước ký ngày tháng 3 năm 1874, nước Pháp có quyền đặt một ông Khâm sứ tại kinh đô Huế để giao thiệp với triều đình ta. Nước Pháp đã chiếm đất Nam kỳ và đã đánh phá hầu hết Bắc kỳ rồi, còn một đất Trung kỳ tha gì mà chẳng lấy nốt, duy còn muốn nhân nhượng cho triều đình ta đôi chút, tức là cách “tiên lễ hậu binh”, chờ lúc nào triều đình ta ra mặt kháng cự thì bấy giờ Pháp mới dùng đến võ lực.

Vậy ông Khâm sứ đến đóng ở Huế trước hết là ông Rheinart (1875).

Ông Khâm sứ đến đóng ở Huế tức là một người thay mặt nước Pháp để thi hành điều ước với triều đình ta. Nhưng triều đình ta có coi điều ước ra cái quái gì; bất quá lúc bị thua trận quá, thì cũng nhắm mắt ký tên để làm kế hoãn binh mà thôi, vua quan mình bấy giờ xem điều ước chẳng khác tờ giấy lộn và khoản kia khoản nọ như câu nói trò đùa gì vậy. Vì thế, ông Khâm sứ nào đến rồi cũng chán nản. Ông Rheinart đến đóng ít lâu bỏ đi, ông Philastre tới thay (1878). Ông này cả ngày chỉ ham đọc sách bói toán và chơi với ông Nguyễn Văn Tường rất thân. Sau chính phủ Pháp thấy triều đình ta không giữ lời hứa chút nào, tưởng rằng ông Philastre không đủ sức nghiêm ngặt để bắt buộc triều đình Huế phải tôn trọng điều ước, cho nên ngày tháng 7 năm 1879 lại phái ông Rheinart tới thay một lần nữa.

Trong hồi đó, giữa triều đình ta và tòa Khâm sứ có xảy ra nhiều việc lỗi thôi khó khăn; nào là vua quan ta miệt thị ông Khâm sứ, nào là ngược đãi những người Pháp ở Huế, nào là giết đạo... làm cho người Pháp khó chịu, tức mình, nhưng đó cũng là những việc nhỏ, duy có việc trái với điều ước, khiến cho người Pháp bất bình lắm, ấy là việc vua Tự Đức lại sai sứ sang triều cống nước Tàu.

Thật vậy, khoảng năm 1880, vua Tự Đức sai sứ thần đem đồ phương vật sang triều cống vua Thanh nước Tàu và xin Tàu cứu giúp, trong ý vua quan ta tưởng rằng vua Thanh nước Tàu lúc bấy giờ đủ sức chống cự nước Pháp mà cứu viện cho nước Nam mình được.

Chính phủ Pháp thấy vậy, nghi ông Rheinart làm không tròn trách nhiệm, là tại ông không biết tiếng Nam và phong tục người Nam, cho nên trong sự giao thiệp có nhiều điều ngăn trở hay là không rành. Rồi chính phủ Pháp cử ông Champeaux đến thay làm Khâm sứ. Ông Champeaux là người thạo tiếng Việt Nam và hiểu thấu tính tình phong tục của người mình lắm. Nhưng khốn thay triều đình mình, dù ông Khâm sứ nào tới mặc lòng, cũng gây sự lỗi thôi với người ta. Rốt cuộc đến ông Champeaux cũng phải đi, rồi ông Rheinart lại tới Huế nữa.

Đến năm 1882 trở đi, công cuộc giao thiệp giữa hai nước càng thêm rắc rối, có nhiều chỗ không thể nói được nữa. Thứ nhất là khi nghe cái tin quân Pháp hạ mất thành Hà Nội rồi, triều đình và bọn Văn thân càng lấy làm uất ức, vì thấy đất cát thành trì của mình cứ mất lần mòn một cách nhục nhã như vậy, thành ra bấy giờ không muốn hòa nữa. Tuy mình không có binh lực và khí giới, nhưng ai nấy đều hăng hái muốn liều chết mà đánh nhau rồi ra thế nào thì ra. Thấy lòng người phấn khích như thế, nên chỉ ông Tôn Thất Thuyết - khi ấy làm Binh bộ Thượng thư, có binh quyền trong tay lớn lắm - mới ngầm lén dự bị để chống cự binh Pháp. Ông sai cắm cù ở sông Hương để ngăn giới hạn bên tòa Sứ và bên Hoàng Thành; lại xây đồn đắp lũy ở cửa Thuận An, để phòng giữ mặt biển và luyện tập binh lính cả ngày, chỉ chờ dịp cùng quân Pháp khai chiến. Vì thấy tình thế mỗi ngày càng thêm rắc rối không xong như vậy, cho nên đầu năm 1883, ông Rheinart bỏ Huế mà vô Sài Gòn. Ấy là cái triệu hai nước sắp sinh sự với nhau đó.

Vua Tự Đức vốn là một bậc anh minh, chỉ tiếc vì ngài ở chốn thâm cung, không hiểu chi về

thời thế thiên hạ, mà các quan phò tá cận thần đều là hạng hủ nho cố chấp, không rành việc đời việc nước, không hề tri kỷ tri bí¹¹ chút nào. Sự thật, chính vua Tự Đức không phải là người có tính cố chấp. Ngài cũng biết thứ chi thích dùng thì dùng, dầu thứ đó là đồ chế tạo của nước Pháp là nước đang cừ địch với ngài cũng vậy, chứ không phải như mấy ông hủ nho ta đời ấy, bất cứ thấy cái gì của Tây là cũng làm bộ không dùng. Một việc này làm chứng rõ ràng vua Tự Đức không có tính cố chấp. Ngài ham thích đi săn bắn. Tháng nào ngài cũng đi bắn đôi ba lần, và mỗi lần đi bắn đều được vịt trời và hươu nai, cho nên ngài đã có tiếng là ông vua tài bắn. Thường khi ngài đi bắn như thế hay đem theo mấy khẩu súng Tây và đi đôi giầy bằng cao su đen của Tây chế ra để lội xuống ruộng cho dễ. Xem vậy thì ngài có đạt quan lắm, không ghét bỏ chi những đồ thích dùng, dầu cho là của địch quốc.

Ngài hay chữ và coi việc triều chính rất siêng năng. Cả ngày ngự ở điện Cần Chánh làm việc, không lấy làm mỗi mệt. Lại có tính tình giản dị, những lúc ngồi làm việc cầm cụ, chỉ có hai con cung nữ đứng hầu để dâng trà châm thuốc; làm việc lâu lâu mệt mỗi thì đứng dậy ra chỗ để đầu hồ¹² chơi ít bàn làm vui. Nói tóm lại, sau vua Gia Long là vua anh hùng, đến vua Tự Đức có thể gọi là vua minh triết. Nếu như gặp được nhiều đại thần phụ chính là hạng thức thời và có chí, vẽ cho ngài về việc thời thế họa phúc, chỉ dẫn giúp đỡ ngài trong việc cải cách duy tân, thì có lẽ nước Pháp sẵn lòng giúp sức cho ngài có thể làm vua Minh Trị nước Nhật Bản, mà dân mình dầu có kém hèn đi nữa, cũng tiến tới sớm hơn ít chục năm, có thua ai cũng không đến nỗi thua sút cho lắm... Đáng tiếc thay, những người ở bên tả hữu nhà vua lúc bấy giờ, đều là hạng tư tưởng cũ rích, thời thế mịt mù, họ gặp buổi vận hội gian nan, quốc sự nguy biến là thế, mà vẫn cố chấp mơ màng không chịu tỉnh ngộ. Chính họ đã đối vua hại nước chứ ai. Một viên đại tướng Pháp hồi đó là ông Le Myre de Villers, viết thư dâng vua Tự Đức có câu rằng: “Bọn tả hữu của Hoàng thượng đã làm cho Hoàng thượng sai lầm việc nước”, thật là một câu nói tóm tắt được cả tình hình triều chính nước ta hồi đó vậy.

Phải, chính các cụ đại thần đối vua hại nước đó đấy.

Nước ta lúc bấy giờ, trong dân gian nảy ra lắm người thức thời hữu chí, lần mò vào kinh đô dâng sớ cải cách, một hai bày tỏ, tâu xin nhà vua mau mau sửa đổi theo Âu Mỹ, thì quốc vận còn có thể văn hồi được. Nhưng chí sĩ nào cũng bị các cụ triều thần làm “kỳ đà cản mũi” còn kiếm cách hãm hại người ta là khác. Những lúc ông Nguyễn Trường Tộ¹³ tâu xin cải cách theo như Âu châu và ông Bùi Viện¹⁴ tâu xin thông thương với nước Mỹ, vua Tự Đức họp đình thần lại giao cho bàn xét thi hành, vì tự ngài không muốn độc đoán. Nhưng các cụ đình thần chỉ sợ người khác tranh công cướp vị của mình, nên chỉ ra sức cản trở nhà vua về việc lo toan cải cách. Những chí sĩ đương thời như ông Tộ, ông Viện muốn thấy tổ quốc mình duy tân đã không được thấy, lại còn mang lấy cái họa sát thân vào mình nữa. Rất đổi giữa khi quân Pháp đang đánh dẹp tứ tung ở Bắc Hà, đi đến đâu là đánh được ở đó, có thể mau lẹ dễ dàng như chém cây khô, mà ở trong triều, các cụ có trọng trách quốc gia, chẳng ai có một mưu chước gì để giúp vua cứu nước, chỉ tin cậy vào học thuật Khổng, Mạnh, trông mong vào sự cứu giúp của nước Tàu là một nước cũng đang suy vi nát bét như tương. Thật thế, nước Tàu hồi đó, đang như con cá nằm trên thớt, chịu để cho liệt cường Âu Mỹ chặt năm xé ba chia nhau, chính mình lo bề tự cứu còn không xong, có hơi sức tài giỏi gì cứu ai cho được. Chẳng qua có bọn Cờ Đen, là bọn giặc cỏ ở bên Tàu, chạy tràn sang đất Bắc ta, thế mà nhà vua trông cậy vào chúng để chống cự với binh Pháp hùng cường mới kỳ, khiến cho chúng thừa dịp phá hại dân ta rất là khổ sở. Cũng chính các cụ triều thần hủ bại xúi giục nhà vua hạ chỉ giết hại giáo sĩ và giáo dân, lại càng gây thêm oán thêm thù ra với người Pháp nữa. Lời của ông Le Myre de Villers đã nói trên kia là phải lắm.

Kể cho hết cái tình cảnh khó khăn của vua Tự Đức hồi bấy giờ, ai cũng lấy làm ái ngại cho ngài; trên thì có đức bà Từ Dụ Thái hậu cấm đoán, dưới thì có quần thần trở ngại, ngài bị trên ngăn dưới cản, không thể chủ trương quyết đoán ra thế nào được cả.

Tệ nhất là trong triều có bọn quyền thần.

Đối với việc Pháp Việt giao thiệp hồi ấy, trong triều chia ra làm hai đảng: một đảng chủ hòa, một đảng chủ đánh. Đảng chủ hòa yếu, đảng chủ đánh mạnh. Đảng chủ hòa thì đã cố nhiên rồi,

còn đảng chủ đánh cũng chỉ vu vơ, mơ màng, chẳng có thực lực mà cũng chẳng trông cậy vào đâu chắc chắn; bất quá ngoài thì trông nhờ giặc Cờ Đen, trông thì trông vào một cửa bể Thuận An, và một vạn quân cấm vệ, súng đạn lương thực tích trữ được một năm, tưởng đâu như thế là đủ chống với quân Pháp rồi. Đầu đảng chủ đánh là ông Nguyễn Văn Tường và ông Tôn Thất Thuyết.

Ấy, mỗi đảng có một cái chủ kiến khác, thành ra xung đột nhau.

Hồi tháng 5 năm 1883, việc trong nước đang rối bết như thế, mà triều đình ta còn bày ra lễ “Phất thức” tức là một lễ lau chùi những ấn tín của nhà vua, trong dịp vui mừng. Nào có gì đáng mừng đâu, chỉ có nghe tin ông Đại tá Henri Rivière đã chết, và quân Pháp đã rút ra ngoài thành Hà Nội, thế mà triều đình coi như thắng trận lớn lắm, nên mới làm lễ Phất thức để ăn mừng vậy.

Ông Thượng thư Trần Tiễn Thành, cũng là một vị trọng thần ở trong triều và thuộc về đảng chủ hòa, thấy vậy tranh biện với ông Thuyết giữa triều đình rất dữ. Ông nói rằng: “Bày đặt làm lễ này làm chi vô ích. Tôi đây là con lai khách¹⁵ mà tôi không dám tin rằng người Tàu có thể địch với quân Pháp được”. Ông Tôn Thất Thuyết mắng giữa mặt rằng: “Ông là khách mà ông khinh bỉ đồng bào của ông, rõ đồ vô sỉ”.

Ông Tôn Thất Thuyết là quyền thần hồi bấy giờ, ở trong triều, ông không còn kiêng nể ai hết, nhân thế mà gây ra bao nhiêu chuyện sau này.

Nhất là cuộc phế lập liên tiếp, sau khi vua Tự Đức thăng hà.

Vua Tự Đức hiếm hoi, không có con trai. Ngài có nuôi ba người con của hai ông anh em ngài là Thoại Thái vương và Kiên Thái vương làm con nuôi.

Khi lâm chung, ngài triệu ba ông Tôn Thất Thuyết, Nguyễn Văn Tường và Trần Tiễn Thành tới dặn dò việc lớn nhà nước, và di chiếu lập người con nuôi lớn là ông Dục Đức (con Thoại Thái vương) lên làm vua. Ngài nói rằng: “Việc lớn nhà nước phó thác cho ba khanh hãy tận trung tận lực, đừng có phụ lòng trẫm tin cậy”. Ngài vừa thở vừa nói câu ấy, đứt nổi từng tiếng, mà hai hàng nước mắt ứa ra.

Ba ông cùng khóc phụng chiếu.

Vua Tự Đức thăng hà. Ngày ấy là ngày 19 tháng 7 năm 1883 (ngày 16 tháng 6 năm Quý Mùi).

Nhưng sau khi vua Tự Đức nằm xuống rồi, thì ông Thuyết và ông Tường hùa nhau khuấy rối việc nước hết sức lộng quyền, độc ác.

Trước hết là các ông ấy bỏ ông Dục Đức.

Khi vua Tự Đức thảo tờ di chiếu lập ông Dục Đức, và trao cho ba ông Thuyết, Tường và Trần Tiễn Thành làm Phụ chính đại thần, trong có hớ một câu khiến cho ông Thuyết và ông Tường vịn lấy câu đó làm cớ mà giết ông Dục Đức và lập ông khác được. Nguyên trong tờ di chiếu ấy có câu rằng: “Ông Dục Đức hãy còn trẻ tuổi, mà phóng đảng vô đạo, đáng lẽ không lập, nhưng vì không có tự quân, cho nên phải lập...”.

Đến lúc các ông ấy họp đình thần để bàn và cử ông Trần Tiễn Thành đứng lên tuyên đọc tờ di chiếu, ông Trần Tiễn Thành tự nghĩ nếu mình đọc rõ câu kia ra, thì có ngại đến danh dự của ông Dục Đức làm vua sắp lên ngôi, cho nên đến câu: “Ông Dục Đức hãy còn trẻ tuổi mà phóng đảng vô đạo, đáng lẽ không lập, nhưng...” thì ông đọc nhỏ tiếng. Câu ấy là câu cốt tử để cho ông Thuyết làm việc phế lập, nay đọc nhỏ tiếng đi sao được? Ông mắng ông Trần Tiễn Thành khi mạn đình thần, cho là vào bè với ông Dục Đức, bèn sai ông Nguyễn Trọng Hợp tuyên đọc tờ di chiếu ấy to tiếng lên.

Ông Nguyễn Trọng Hợp đọc xong, ông Thuyết đứng dậy nói rằng: “Như vậy thì không thể lập được ông Dục Đức, mà phải lập ông khác, vì theo trong di chiếu ông Dục Đức là người phóng

đăng vô đạo không xứng đáng làm vua”.

Trong bụng hai ông Thuyết và Tường bấy giờ đã định lập ông Văn Lãng công tên là Hương Dật, vì nghe như ông Văn Lãng công đã có vận động với hai ông nọ rồi. Vì thế sau khi vua Tự Đức mất, ông Thuyết xoay ra mặt phế lập ngay, song còn lo triều thần có ai phản đối lại chẳng, cho nên ông phải lấy oai hiếp phục. Lúc ấy binh quyền trong tay ông nắm, thành ra động việc gì ông cũng giơ võ lực ra. Nội triều, trừ ông Trần Tiễn Thành và một vài ông nữa, còn thì đều là thủ túc của ông; vì sợ khiếp oai võ của ông, nên không ai dám trái ý.

Ngay bữa họp đình thần để quyết nghị việc bỏ ông Dục Đức và tôn ông Văn Lãng công, ông Tôn Thất Thuyết đem 300 cấm binh (lính trong cung cấm) ra dàn ở trước triều để thị oai, và dặn chúng rằng: “Nếu ai dám ho he nói gì, thì cứ xem cái ám hiệu của ta, bảo làm thế nào thì cứ thế mà làm”. Hễ ông vỗ tay xuống bàn một cái, thì trối lại; hễ ông vỗ tay xuống bàn một cái rồi giơ tay lên một cái là chém.

Ông làm dữ như thế thì còn ai dám nói? Từ các cụ đại thần cho đến các thuộc quan đều ngồi thủ tay vào bọc, ngậm miệng như hến cả.

Thế mà có một ông quan nhỏ dám nói.

Người ấy là quan Ngự sử Phan Đình Phùng.

Lúc ở giữa triều đình, thấy Tôn Thất Thuyết trở mặt chuyên quyền, tính bỏ vua nọ lập vua kia như thế, cụ Phan tức giận, đứng lên toan nói, nhưng các bạn đồng liêu nhút nhát của cụ sợ thay cho cụ, nên họ ở phía sau nín áo lại, ra hiệu bảo cụ đừng nói cương trực mà chết.

Cụ Phan giật mạnh quá, dứt ngang thân áo đại triều, rồi hăm hăm nói lớn tiếng với Tôn Thất Thuyết:

– Đức tiên hoàng vừa mới nhắm mắt, mà ngài đã làm việc trái nghịch di chiếu như thế, thật không còn đạo nghĩa nhân thần một chút nào. Bấy giờ triều đình tất phải tuân theo di chiếu mà lập ngài Dục Đức lên ngôi mới được. Huống chi tân quân chưa có lỗi gì, chưa chi đã làm việc phế lập như ngài định làm càn rỡ đó sao cho phải lẽ?

Sẵn cơn thịnh nộ, cụ Phan còn mắng nhiếc Tôn Thất Thuyết nhiều điều nặng nề nữa.

Tôn Thất Thuyết căm giận tái mặt tím gan, nhưng bề ngoài ông chỉ cười nhạt. Giận là thế thường; cười nhạt được như vậy mới thật là hiểm sâu.

Trong khi cụ Phan đang nói chưa dứt lời, Tôn Thất Thuyết vỗ bàn một cái thật mạnh rồi đưa tay cao lên để ra hiệu. Bọn cấm binh ngó thấy, liền xông vào lôi cụ Phan ra toan chém ngay. Nhưng Thuyết chợt nghĩ lại sao đó không biết, liền ra lệnh cho cấm binh dẫn cụ Phan giam lại trong ngục, để sau sẽ xử. Cả triều đình thấy vậy hoảng hồn hết vía, còn ai dám hé môi nữa đâu.

Thế rồi Tôn Thất Thuyết lập ngay ông Văn Lãng công lên làm vua, kỷ nguyên Hiệp Hòa. Ngày đó là ngày 30 tháng 7 năm 1883. Còn ông Dục Đức thì Thuyết giam trong ngục tối, mỗi bữa chỉ cho ăn một nắm cơm, mà không cho uống nước. Rồi mấy ngày sau, Thuyết không cho ăn miếng gì, để ông Dục Đức chết đói trong ngục.

Đến cụ Phan thì sau mười ngày, Thuyết thả ra, nhưng cách tuột hết chức vị. Cụ chỉ còn nguyên cái danh vị Tiến sĩ của mình mà thôi.

Cụ Phan thấy triều chính lằng lộn, quyền thần hống hách, bên ngoài thì cường địch càng ngày càng tấn tới, thời thế càng ngày đảo điên, chính là một buổi đời loạn nước nguy, tự nghĩ người nhân nhân quân tử nếu không làm gì bổ cứu được thì cũng phải lo giữ mình trong sạch khôn khéo lắm mới khỏi nhơ danh, khỏi bị họa. Bởi vậy, sau khi như miếng mồi được nhả ra rồi, cụ nghĩ chốn kinh thành không thể ở nấn ná được, vì sợ nửa chừng Tôn Thất Thuyết hối hận lại bắt giam hay là hại ngầm biết đâu, nên cụ phải mau mau thoát thân đào nạy. Liền bữa sau giả có đi chơi, rồi lén lên đường trở về cố quận, lo cày cấy năm ba mẫu ruộng ở khoảng Châu Giang, Mặc Lĩnh để di dưỡng tháng ngày, đợi xem thời cuộc.

Nhưng mà lẽ thường xưa nay, trời sắp muốn giao phó một việc lớn lao hệ trọng cho ai, bao giờ trước hết cũng giầy vò hành hạ người ấy phải đói khát khổ sở, gặp toàn những bước khốn đốn hiểm nguy, điên đầu rối trí, thật là náo nê chê chán đã sẽ hay.

Thân thế cụ Phan ở trong cảnh đó.

Bao nhiêu bước nguy, nổi khổ cụ gặp phải lúc này hình như ông trời chủ ý giầy vò đáo để trước khi thời thế sắp giao phó một việc khó khăn hệ trọng cho cụ phải gánh vác vậy.

Đó là việc sau.

Bây giờ chúng ta hãy nên theo đuổi cho hết công việc rối loạn trong triều, vì là việc này đối với phong trào Văn thân do cụ Phan chủ trương nay mai vẫn có dính dấp nhân quả với nhau.

Xong việc phế ông Dục Đức, lập vua Hiệp Hòa rồi, Tôn Thất Thuyết tính ngay đến việc chống cự binh Pháp. Vì lão tướng đầu tài năng của lão và binh lực nước ta lúc bấy giờ có thể làm việc lấp biển vá trời đó được.

Nói cho phải, lúc ấy người đồng chí của Thuyết ở trong triều cũng đông. Ngoài ra những bậc đại thần Nguyễn Văn Tường, võ tướng như Trần Xuân Soạn, Ông Ích Khiêm, Thuyết có trong tay rất nhiều người là bộ hạ, là phe đảng, là vây cánh, ai nấy đều hăm hở, hiến thân liều mạng chống đỡ non sông. Trái lại duy có một mình ông Trần Tiễn Thành phản đối ra mặt, ông nói rằng người Pháp hùng cường thế kia, thà mình chịu khuất phục trước đi còn hơn, bày đặt chống cự làm chi thêm hư hại việc nước và chết oan mạng dân một cách vô ích.

Thuyết tức giận đỏ mặt, giữa triều mắng nhiếc Trần Tiễn Thành là mặt chuột, còn sống ở đời làm chi?

Hôm sau Thuyết sai hai tay lực sĩ đến tận nhà riêng của Trần Tiễn Thành ở xóm Đông Ba, nói gạt rằng có chiếu mạng khẩn cấp; Trần Tiễn Thành tưởng thật, vừa ở trên lầu bước xuống bị chém chết tươi.

Chỉ có một cây đinh trong con mắt đã nhổ đi rồi, từ đó Thuyết ở trong triều có thể lực oai quyền lấn trên đề dưới, muốn tác oai tác phúc gì cũng tự ý, không phải kiêng nể ai, cũng không ai can ngăn được nữa. Người ta nói hồi đó Thuyết oai nghiêm dữ dội đến nỗi đêm hôm ở trong thành, nhất là gần quanh bộ Binh là chỗ Thuyết ở, chó không dám sủa, con nít không dám khóc.

Nếu xét cho công bằng, cố nhiên theo nghĩa tương đối mà nói, Thuyết cũng là một bậc người có tài chí đương thời, tính rất cương cường vô đoán, hễ đã nhất định làm một việc gì thì cả quyết theo đuổi làm đến cùng, không chịu lui, không chịu khuất, cũng không kể gì là hay dở thành bại. Chính nhiều người Pháp cũng khen ngợi tấm lòng trung trực của Thuyết. Nếu như sau lúc chống cự rồi thất thế bại binh, Thuyết chịu ra hàng phục Bảo hộ, có lẽ cũng được Bảo hộ trọng đãi, chứ không như Tường đòn xóc hai đầu, vừa bị khinh bỉ, vừa bị đi đày kia đâu. Nói cho phải, người Pháp có độ lượng tử tế với kẻ cừu địch mình, ai biết cũng phải cảm động.

Nhưng Thuyết không có ý chịu khuất phục lúc nào.

Trước khi đối chiến với người Pháp, Thuyết hãy ra tay giết đạo.

Ông A. Delvaux là người trong hội Ngoại Quốc Truyền giáo (Société des Missions Étrangères) tại Paris có thuật đầu đuôi chuyện Tôn Thất Thuyết giết đạo ở trong một tạp báo Đô thành hiếu cổ (Bulletin des Amis du Vieux Hue) hồi năm 1916 như vậy:

Cuối năm 1882, bọn Văn thân vẫn truyền hịch kín đi các nơi, xúi ngầm nhân dân khuấy phá công việc điều đình tử tế của ông đại tá Henri Rivière và khuyên bảo nhau chó có tin tưởng người ta cảm dỗ ngon ngọt, cũng đừng thèm khuất thân đầu phục ai một cách yếu hèn. Đám quan quyền và sĩ phu nước Nam lúc này có bụng bí che đây những chỗ súc hèn thua trận của họ đi, mà đổ riệt tội lỗi cho dân theo đạo đã làm tay trong bán đứng quốc gia cho người Pháp. Làm gì người Pháp thì họ không làm nổi, bèn xoay ra mặt cừu thù sát hại dân đạo gọi là quân nội công của người Pháp. Trong tờ hịch truyền khắp mọi nơi, có câu này: “họ trừ khử được quân tả đạo nội công đó, thì tự nhiên người Pháp thành ra trợ trợ yếu thế, như cua mất càng

không bỏ không kẹp được nữa”. Lại có tờ hịch khác nói rằng hỡi quân Pháp đánh thành Hà Nội chính người theo đạo đã bắc thang cho binh Pháp leo vào trong thành.

Một đoạn khác, ông A. Delvaux chép:

Ngày tháng 9 năm 1883, Văn thân ở Huế lại càng làm dữ. Triều đình nước Nam ngó thấy đất nước càng ngày thất thủ dần mòn, bèn âm thầm mưu tính đủ cách để ngăn trở công cuộc chinh phục của binh Pháp. Chủ mưu chính là Tôn Thất Thuyết, Binh bộ Thượng thư và Nguyễn Văn Tường, Hộ bộ Thượng thư, hai người này lấy oai quyền ép buộc tất cả triều thần phải khuất phục hai cái định kế của họ như vầy: Trước hết mật dụ Văn thân khắp trong nước hẹn nhau một ngày cùng nổi lên, giết hết giáo dân, vì họ cho giáo dân là quân nội ứng nhờ đẩy binh Pháp mới xâm chiếm được nước Nam. Sau khi giết hết giáo dân rồi thì triều đình rời đi một nơi nào xa xôi hiểm trở, có thành trì kiên cố địa thế quanh co, để binh Pháp không đánh tới nơi được. Tôn Thất Thuyết đã lựa chọn miền thượng du tỉnh Quảng Trị, một là Cam Lộ, hai là Tân Sở, lấy một chỗ để nay mai rời kinh đô triều đình lên đóng ở đó. Cái kế hoạch bàn tính như vậy, quả nhiên về sau Thuyết có thực hành nhiều ít.

Thuyết và Tường lại sai hai người thủ hạ thân tín là Hầu Chuyên và Phò mã Cát đi dạo khắp các làng xã trong hạt Thừa Thiên, chiêu mộ thêm quân lính, đặt ra một toán lính mới, gọi là tính đoàn kết có khí giới hăn hoi và chỉ chuyên có một việc đi tróc nã sát hại những người theo đạo Thiên Chúa. Ngay đầu tháng 9 năm ấy, toán lính mới này chia nhau đi lùng tuồng lục lạo khắp tỉnh Thừa Thiên, sát hại dân đạo không biết bao nhiêu mà nói.

Tới một đoạn khác nữa:

Sáng ngày 29 tháng 11 năm 1883, Thuyết tính sai lính đi tìm giết dân đạo ở chung quanh kinh thành. Hẹn rằng hễ nghe trong thành bắn lên một phát súng thần công làm hiệu lệnh, thì lính cứ việc thẳng tay chém giết, từ cổ đạo đến con chiên, chẳng dung thứ ai. Nhưng Tường lo sợ rằng nếu mình làm dữ quá tất nhiên binh Pháp không nhin, rồi hóa ra đánh nhau thật thì nguy hiểm cho mình; bởi vậy Tường khuyên can Thuyết hãy cố dè dặt, chớ táo bạo quá không nên.

Tuy vậy, mật lệnh truyền đi đã lỡ, thành ra những nhà có đạo ở chung quanh kinh thành, đã bị đồ đảng của Thuyết vây bọc sẵn sàng từ lúc trời chưa hừng sáng. Nhưng sau chờ đợi mãi không nghe hiệu súng thần công, nên chúng tản tác bỏ đi. Còn Hầu Chuyên thì đã đem lính đi từ chiều hôm trước, ra tay tàn phá chém giết dân đạo ở các làng phía nam Thừa Thiên rất là thảm khốc.

Rồi ngày 13 tháng chạp năm 1883, lại có hịch của Văn thân truyền khắp dân gian xui giục người ta nên rèn đúc khí giới để trị tội “những kẻ nội công của binh lính Pháp”.

Họ định qua sang năm 1884, từ mồng hai cho đến mồng 8 tháng Giêng, khắp nơi lại hề nhau nổi lên giết đạo một chuyến nữa.

Nhưng sau triều đình nước Nam sợ làm tàn nhẫn quá thì việc giao thiệp với người Pháp thành ra trắc trở khó lòng chẳng, cho nên lại vội vàng hạ lệnh cho các nơi phải thôi đi không được khuấy nhiễu sát hại dân đạo nữa. Tuy vậy mặc lòng, mấy nơi ở xa, chưa tiếp được lệnh mới này, Văn thân cứ việc sát hại cổ đạo và dân đạo nhiều lắm.

Cái phong trào nghịch thù chống cự người Pháp do Tôn Thất Thuyết đối với triều đình nước Nam vốn có chủ tâm lấy chính sách ôn hòa để thân phục lần hồi thông thả, chứ không muốn bức bách quá bằng binh lực nữa đâu. Việc nước đã đến lúc này rồi, cần có mấy tay ngoại giao giỏi thì có lợi cho nước hơn là có Tôn Thất Thuyết.

Tại Thuyết chủ trương xui giục triều đình làm những việc khinh thường hòa ước và tàn sát giáo dân thế kia, gây nên tội nghiệp cho mấy viên gạch Thuận An bể nát, mà các cụ lớn nhỏ trong triều hoảng vía kinh hồn: một đoàn 5 chiếc tàu binh Pháp cực chẳng đã phải kéo tới bắn phá cửa Thuận, diêu vũ dương oai.

Bao nhiêu đồn to lũy lớn ở đây, vừa mới xây thêm có, sửa cũ có, triều đình tưởng là vững bền

vô địch chẳng dè chỉ trong có hai đêm ngày, đều bị bắn phá đổ nát tan tành; nào quân, nào tướng, nào ngựa, nào voi, chết thối ngổ ngang, chạy thối té đài. Rất đổi có một chiếc tàu trần của nước Pháp tặng cho triều đình ta hồi nào chỉ để nằm mốc meo ở cửa Thuận, không biết lợi dụng mới thăm!

Triều đình sợ cuống quýt với nhau, tính chỉ có cách lại vòng tay xin hòa, bèn sai Nguyễn Trọng Hiệp và Trần Đình Túc ra tận cửa Thuận, năn nỉ cầu hòa với Thủy sư Đô thống Courbet và ông Harmand. Tướng lĩnh Pháp lại rộng lượng cho hòa, thế mà Tôn Thất Thuyết chưa chịu biết sức mình vẫn một mực lộng quyền, tự đắc.

Giữa lúc trong nước có những việc ngược sát giáo dân, và ở trước cửa kinh thành có việc Thuận An thảm bại như vậy, triều đình lại xảy ra một việc nội biến gớm ghê: vua Hiệp Hòa bị Tôn Thất Thuyết giết chết.

Vua Hiệp Hòa tuy ở ngôi vua, nhưng không biết gì đến công việc nhà nước, tối ngày chỉ quanh quẩn vui thú với mấy ả cung nữ mỹ miều, lại lấy của kho ra xài phá, sửa sang cung điện riêng ở Kim Luân. Đang lúc nhà nước có việc hoạn nạn nguy vong tứ phía, dân gian khổ sở trăm bề, mà có ông vua ham vui ích kỷ như thế, cũng là vận số quốc gia đến lúc bại vong xui khiến ra vậy.

Phải biết Tôn Thất Thuyết lập vua Hiệp Hòa lên, chẳng qua như là tô một pho tượng trong chùa để cho dân có chỗ thấp nhang vái lạy, thế thôi; còn quyền bính ở trong tay Thuyết và Tường cả. Hai người quyền thần bảo thế nào thì vua Hiệp Hòa phải nghe như thế. Vua chỉ có việc “gật đầu” mà thôi.

Vua Hiệp Hòa bị dè dặt dè dặt quá sức, cũng có ý tức mình, bèn mưu với bọn cận thần giết Tường và Thuyết. Ngài cũng khôn lắm, biết hai ông ấy thân mật với nhau, nay nếu trừ được một đi, còn một thì cũng không làm được việc gì và có trừ đi nốt cũng dễ; mà ngài lại khôn hơn nữa, là muốn mượn tay ông nọ để trừ ông kia. Trước hết ngài muốn làm cho hai ông ấy ngờ vực ghen ghét lẫn nhau, mới triệu riêng ông Tường vào trong điện mà khen ngợi công lao ngỏ ý rằng nếu chịu giết ông Thuyết đi thì sẽ phong thưởng thế này thế khác. Vô phúc cho ngài, ông Tường không chịu. Ngài mới cầu ông Khâm sứ đóng ở Huế hồi đó là ông Champeaux. Lại vô phúc cho ngài: ông Tường biết chuyện. Ngài sai người đem mật thư cho ông Champeaux tán tụng người Pháp, năn nỉ ông Champeaux làm thế nào vì ngài mà trừ hai kẻ quyền thần ấy đi kéo ngài làm vua như vậy cực khổ lắm. Ông Tường bắt được, giết đưa đi thư, rồi cùng ông Thuyết họp đình nghị, bắt vua Hiệp Hòa bỏ ngục, rồi ép uống thuốc độc chết. Hôm ấy là ngày 28 tháng 11 năm 1883. Vua Hiệp Hòa làm vua được bốn tháng.

Hai ông tôn người con ông Kiên Thái Vương là Ưng Đồng mới có 14 tuổi lên làm vua, tức là vua Kiến Phúc.

Sau khi tôn vua Kiến Phúc lên rồi, ông Thuyết yên tâm ở bề trong, vì thanh thế ông càng to, trong triều không ai làm gì được nữa; bây giờ chỉ có việc giết đạo, và tìm cách đánh đuổi người Pháp. Đối với ông Khâm sứ Pháp đóng tại Huế, Thuyết công nhiên ra mặt khinh bỉ và đe giết chết, đến nỗi ông Khâm sứ sợ, chỉ quanh ở trong giới hạn nhượng địa, không dám thò mặt ra đến ngoài.

Tháng 6 năm 1884, quân Pháp đem năm chiếc tàu chiến đến cửa Thuận An yêu cầu chiếm Mang Cá (là một chỗ hiểm yếu trong kinh thành) chiếu theo điều ước. Triều đình phải phái hai ông khâm sai đem phẩm vật ra cửa Thuận An khao quân, và xin hẹn trong 12 hôm, sẽ để cho quân Pháp vào đóng tại Mang Cá.

Hẹn thế nhưng mới có bấy hôm thì vua Kiến Phúc thuận cho 100 lính Pháp, một trăm chứ không được hơn, vào đóng tại Mang Cá, quân Pháp kéo vào đóng ngay.

Vua Kiến Phúc làm việc ấy, ông Thuyết với ông Tường giận lắm, vì hai ông đang sắp đánh người Pháp, mà Mang Cá là chỗ hiểm yếu trong kinh thành, có quan hệ về đường võ bị nhiều lắm; nay quân Pháp đến đóng ở đó, không khác gì chẹn giữa cổ mình. Thế rồi vua Kiến Phúc tự nhiên chết. Người ta nói rằng chính tay ông Tường giết. Hình như mấy hôm đó vua Kiến Phúc

bị cảm, ông Tường vào thỉnh an, tâu là có biết làm thuốc, xin để cho bốc một thang. Thang thuốc ấy tức là thanh kiếm của ông Tường giết vua: vua ngửa chén thuốc ấy rồi mất, vì trong có bỏ thuốc độc.

Ngày mùng Một tháng 8 năm 1884, hai ông tôn em ruột vua Kiến Phúc là Ưng Lịch lên làm vua, kỷ nguyên Hàm Nghi.

Nhưng ông Khâm sứ Pháp thử thời¹⁶ là ông Rheinart không chịu công nhận. Ông Thuyết sai đóng hết cả cửa thành lại, tỏ ý rằng nhận hay không nhận ông cũng không cần. Sang nửa tháng sau, quân Pháp đến thị uy đông quá, ông Thuyết phải mở cửa thành, để vua Hàm Nghi tiếp kiến Khâm sứ Pháp tại điện Cần Chánh. Bản điều ước hai nước Pháp - Việt ký từ bao lâu, mà chưa thi hành, thì nay đem ra thi hành. Cuộc Bảo hộ thành lập.

Vua thua chạy dài

Hồi đang nói đây (1884 bước qua 1885); tiếng là người Pháp đã lấy binh lực chinh phục được cả Trung, Bắc lưỡng kỳ và chiếu theo Điều ước 1884, triều đình nước Nam đã phải nhìn nhận nước Pháp định cuộc Bảo hộ rồi, nhưng mà cuộc Bảo hộ mới thực hiện về danh nghĩa thì có, về tinh thần thì chưa.

Nghĩa là lúc bấy giờ nước Nam chịu mất chủ quyền, mà phần lớn dân tâm sĩ khí đang hăng máu ái quốc, chưa chịu khuất phục.

Có hai lẽ cốt yếu.

Trước hết, người Nam thuở ấy vẫn chưa nhận biết những cái thực lực văn minh hùng cường của người Pháp, mặc dầu mình giao phong ở đâu bại tẩu ở đó, tỉnh kia thành nọ kế tiếp trước sau thất thủ như cách con tằm lá dâu.

Chắc có độc giả phải lấy làm lạ, sao vừa mới xa cách tám chục năm trước nào phải lâu gì, chính người Pháp qua đây đóng thuyền đúc súng, khiển tướng điều binh giùm cho vua Gia Long mới thắng nổi Tây Sơn, vậy thì cái thực lực văn minh hùng cường của người Pháp, lẽ nào người Nam không biết cho được? Song đây chỉ là một việc quan hệ riêng với nhà vua, cứu giúp riêng cho nhà vua nọ đang tranh hành với nhà vua kia, thành ra dân chúng đâu có hay biết.

Đến lúc binh Pháp sang chinh phục, làm cho ta đất tiêu lần mòn, trận thua liên đảo, mà ta vẫn tưởng lầm và đổ trút những nguyên nhân ấy tự đâu chứ chưa biết và cũng chưa chịu rằng người mạnh ta yếu, người hay ta dở, người giỏi ta hèn. Tới đó và đối với thực lực của người, sĩ phu ta một đảng, dân chúng ta một ngả, vẫn có những quan niệm coi thường, những cảm giác xem khinh lạ lẫm.

Sĩ phu thì tự đắc tự tin về những phép tắc Nghiêu, Thuấn, Khổng, Mạnh và học thuật “Tứ viết Thi vân”[17](#), ngoài ra, nhất thiết cái gì khác lạ đều coi là di địch.

Cứ xem một bài Biện di luận của ông Võ Phạm Khải can vua Tự Đức mưu toan cải cách, cũng đủ biết tư tưởng của cả sĩ phu ta ở đương thời. Chính bài đó làm vua Tự Đức xiêu lòng, không biết nghe lời của chí sĩ Nguyễn Trường Tộ tâu xin cải cách duy tân để văn thời cứu quốc. Việc nguy vong của quốc gia và thực lực của người Pháp sờ sờ trước mắt đó rồi, nhưng sĩ phu vẫn nghĩ mình là hay, là giỏi hơn.

Còn dân chúng càng không thấy thực lực của người, đến nỗi tưởng rằng cầm cây nhọn dưới sông - làm như kế của Trần Hưng Đạo đánh quân Nguyên ở Bạch Đằng giang ngày xưa - chắc làm tàu trận Pháp phải thủng đáy mà chìm. Thấy người Pháp cao lớn vạm vỡ, cho là nặng nề, chắc họ không biết bơi lội, không thể chạy mau; thấy đồ của người Pháp dùng để ăn bằng sắt, không phải đũa bát như mình, thì cho là mừng mán; thấy súng đạn của người Pháp bắn mau như biển mà trúng đâu chết đó thì cho là họ có thuật quý, phép ma...

Trong khi người mình còn chưa nhìn ra sự thật, chưa chịu sức mình hèn, tự nhiên cuộc Bảo hộ tuy định rồi, mà nhân tâm sĩ khí chưa thể trấn phục được cũng là lẽ thường.

Sau nữa, dân tộc mình từ xưa vốn có cái tinh thần chiến đấu tự tồn, trên con đường lịch sử đằng đẵng mấy ngàn năm đã từng bao phen chống Nguyên cự Minh, biết sự thắng bại. Dầu có lúc bại cũng chiến đấu tới cùng, không khi nào chịu bồng chốc vòng tay khuất phục. Cái tinh thần đó của người Việt Nam chính ông Đại úy Gosselin và nhiều quan binh khác có dự vào cuộc chinh phục nước Nam đều thẳng ngay nhìn nhận.

Bởi vậy sau khi triều đình thúc thủ vô phương và thừa nhận Bảo hộ rồi, dân tâm sĩ khí vẫn chưa chịu hàng phục. Còn bát gạo nào ở trong kho, viên đạn nào ở nòng súng, người mình còn muốn đem trút ra hết, chùng nào thật là thế cùng sức kiệt sẽ hay.

Thừa có cái nhân tâm sĩ khí ấy, Văn thân các tỉnh nổi lên tứ tung, trong lúc ở kinh thành Tôn Thất Thuyết hoặc tự biết hay không tự biết là bàn cờ tất thua, cũng nhất định đi một nước cờ chốt rồi mới chịu để cho người ta chiếu bí.

Đối với người Pháp, như ai nấy đã rõ: bao giờ Tôn Thất Thuyết cũng là người chủ đánh tới cùng không muốn cho triều đình ký hòa ước, không muốn cho quân Pháp vô đóng ở Trấn Bình đài (tức là Mang Cá), không muốn cho nước Pháp đặt cuộc Bảo hộ ở kinh đô. Nhưng vì tình thế hồi bấy giờ, triều đình sợ thua quá, cho nên điều gì cũng chịu nhượng bộ người Pháp, thế là không hợp với ý muốn của Thuyết chút nào. Phải biết rằng Thuyết không ưa người Pháp ra mặt, không thêm giấu giếm gì. Tuy thế, người Pháp cũng đem lòng yêu mến, quý trọng ông ta là con người có trung, có dũng, cho nên đã cậy người, vì ông thù ghét đến nỗi không muốn giáp mặt người Pháp bao giờ, lấy thời thế, lấy nghĩa lý, lấy tước lộc, lấy oai quyền dụ dỗ, để cho ông phục theo, nhưng không hề lấy thứ gì khiến cho ông động lòng đổi ý đi được. Nhất là từ khi binh Pháp chiếm mất Trấn Bình đài và lập trại đóng quân trong thành, thì cái khí cừu phần huyết chiến của ông ta càng phùng phùng bốc lên không thể dẫn được nữa. Ông ta thường nói luôn miệng với kẻ tả hữu:

– Phen này ta quyết sống thác với Tây mới được!

Trên kia đã nói Trấn Bình đài là một nơi hiểm yếu của kinh thành và rất có quan hệ về đường võ bị. Thật thế, chỗ ấy có cái hình thế quanh co hiểm trở, trên có đồi đồng lấn áp, dưới có sông nước thông vào, có đủ cả mọi sự cần dùng trong việc thủ thành và dụng võ. Triều đình ta lập ra chỗ đó để đóng quân, chứa khí giới, cốt để chống giữ kinh thành, coi như là cuống họng của kinh thành vậy. Nay binh Pháp chiếm giữ mất Trấn Bình đài, tức là chặn mất cuống họng kinh thành, không còn cựa quậy được nữa. Huống chi Thuyết nghĩ rằng cuộc Bảo hộ nay lại thành lập, thế là từ đây vua mất quyền, quan mất quyền, dân mất quyền; hồi nào mình đang ngất ngưỡng làm chủ nhân, bây giờ phải xuống làm kẻ tùng phục, Thuyết lấy làm phần uất khó chịu lắm. Thành ra một hai Thuyết quyết tâm phải chống cự binh Pháp một phen, thân mình có chết cũng bỏ.

Nhưng Thuyết dự bị một cách chắc chắn đã, rồi mới khai chiến.

Trước khi định đánh, đã tính sẵn sàng đến bước lui. Ông ta triệu tập hết các tướng sĩ lại bộ Binh mà nói rằng:

- Lúc này quốc gia mới chính là lúc cần dùng đến trái tim và tay súng của bọn ta, vậy bọn ta phải cố sức làm sao, họa may có lời kéo thời thế lại được, chứ không lẽ chưa chi đã bó tay mà chịu. Coi kìa, cái giường mình nằm thủa nay, người ta xa lạ ở đâu tới leo lên nằm ngủ ngáy khò, làm sao mình chịu được!

Thế rồi một mặt ông sai lập Sơn Phòng tại Cam Lộ (thuộc tỉnh Quảng Trị) đem vàng bạc, tiền gạo lên chứa tại đó rất nhiều, phòng sau này đánh có thua thì lấy chỗ đó làm chỗ lui chân. Một mặt ông mở trường tập võ, truyền lệnh cho các vệ, các doanh đều phải ngày đêm luyện tập siêng năng, để nay mai nhà nước dùng đến. Lại lo rèn khí giới, đúc súng đạn rõ nhiều, sai đào hào đắp ụ ở trong kinh thành. Tóm lại, nhất thiết cái gì cần dùng quan hệ cho việc nước dùng binh Thuyết đều lo dự bị sẵn sàng.

Rồi Thuyết cùng Tường bàn tính việc đánh. Tường nói rằng:

– Nước ta bao nhiêu năm nay gặp việc binh đao luôn mãi, ruộng mỗi ngả nghiêng, dân gian khổ sở lắm rồi. Ngay năm mới rồi (là năm 1883) binh Pháp đánh phá tan tành cửa Thuận An, tâm khí của quân ta đã nao núng khiếp sợ lắm. Nay đánh nhau ngay giữa kinh thành, tuy mình cậy có thành cao hào sâu, nhưng mà súng đạn của người ta ghê gớm, bắn tới đâu thì ngọc đá đều cháy tan tới đó; chúng ta bây giờ sinh sự khai chiến sợ làm phiền lụy cho Thánh thượng, và cực khổ cho quan quân, tưởng không có ích lợi gì mà lại có hại nữa.

Vẫn biết thời cuộc rối ren đến như thế, nhưng sao trước kia, việc gì Tường cũng tán thành cho Thuyết, đến bây giờ nói tới việc đánh thì Tường lại can khéo, tức là có ý lảng ra. Tuy là hiểu thời thế mặc lòng nhưng cũng bởi nay ý hướng của Tường đã thay đổi. Trước kia ông thấy

trong triều có Thuyết mạnh thì ông theo, nhưng nay nước Pháp đã thành lập Bảo hộ rồi, thì Bảo hộ mạnh, ông bỏ Thuyết mà theo Bảo hộ. Ông vẫn thậm thụt ra vào bên tòa Khâm luận, mục đích chỉ lo giữ vững cái thân danh phú quý của mình thì thôi, nước còn thành còn, ông cũng là Thượng thư, có thiệt thòi chi mà lo nghĩ đến việc khác nữa.

Thuyết nghe Tường khuyên can, biết là Tường đã biến tâm rồi.

Ông quyết hành động một mình.

Lại còn một nguyên nhân này khiến cho ông càng mạnh lòng quyết chiến.

Ngày 19 tháng 5 năm Dậu (1885) là giữa năm mất kinh thành, Thủy sư Đô đốc Pháp là ông De Courcy đem 1.500 quân từ Bắc kỳ vào Huế, cần phải chuyển đệ bức quốc thư của Chính phủ bên Pháp gửi sang cho vua nước Nam. Trước khi ông tư giấy qua triều đình, xin triều đình phải thiết đại triều để tiếp kiến Pháp sứ. Ông rõ biết trong triều đình bấy giờ, Thuyết và Tường là hai người trọng yếu, cho nên trước hết ông mời Tường và Thuyết qua bên tòa Khâm sứ để tương kiến và thương thuyết việc nước đã. Thuyết nói thác là mình có bệnh không chịu đi, duy có Tường và Phạm Thân Duật sang, nhưng Đô đốc De Courcy không chịu, cố đòi cho được Thuyết sang mới nghe. Thuyết sợ mình qua bị trúng kế gì chẳng, nên nhất định không đi. Đô đốc De Courcy giận lắm, trong ý muốn có ngày đem quân sang tận bộ Binh để bắt Thuyết. Nghe tin này Thuyết cũng giận, ngày đêm thường lấy đạo quân Phấn Nghĩa để phòng thân, và nghĩ bụng rằng nó đã định bắt mình, thì mình đánh nó trước xem sao!

Thuyết bèn nghiêm sức cho các quân dinh phải kiểm soát quân lính và súng đạn cho sẵn sàng cần kíp. Lúc ấy Tường và cả đình thần thấy vậy, đều tưởng rằng Thuyết làm thế để phòng thân đấy thôi. Nhưng có biết đâu Thuyết đã chủ trương quyết chiến.

Bao nhiêu kẻ tù tội, ông đều tha ra hết, cho ăn chơi mấy ngày, rồi lựa chọn rèn tập làm một đạo quân cảm tử, cho đi tiên phong. Đến tối hôm 22 tháng 5, ông mật truyền cho quân ở các vệ, các dinh chia làm hai đạo tấn công hai nơi.

Một đạo thì sai em ông là Tham biện Tôn Thất Trắc (ông này nguyên ở sở Sơn Phòng tại Cam Lộ, ông mật triệu về) quản lĩnh, ước hẹn đến nửa đêm thì đem quân qua sông Hương Giang, hội với ông Đô đốc Thủy sư để đánh tòa Khâm sứ.

Một đạo thì ông tự quản lĩnh, hội với Chương vệ, đạo quân Phấn Nghĩa là Trần Xuân Soạn để đánh Trấn Bình đài.

Sắp đặt mưu cơ đâu đó, Thuyết truyền lệnh cho ba quân đến canh hai ăn cơm, canh tư khai chiến. Ông ra hiệu lệnh cho tướng sĩ như thế này: “Giết cho hết, đừng có để cho thằng nào sống sót nghe! Vì chúng cả gan chọc tức ta; có chẳng chỉ để cho một hai đứa sống, để về báo tin cho người chúng biết rằng ta thắng trận mà thôi!”.

Cứ theo nhiều người nói thì cái mưu đánh của Thuyết, quả Tường không dự vô mà cũng không biết chi hết. Nhưng ngẫm nghĩ cho kỹ, chắc hẳn Tường biết, đã qua mật báo cho tòa Khâm sứ hay rồi, nếu không thì sao quân Pháp đã biết mà dự bị trước.

Đến canh tư, ông Thuyết tự dẫn một đạo quân đánh Trấn Bình đài, tiếng súng đại bác bắn vang cả kinh thành. Nhân dân đương ngủ lã lẽ, bỗng tiếng súng nổ liên thanh, làm ai cũng giật mình kinh sợ, náo động dữ dội. Binh Pháp xuống hầm mà núp, chớ không thêm đánh, thỉnh thoảng chỉ bắn một vài phát súng đại bác để đáp lại, cốt chờ cho sáng mới đánh. Vì lúc ấy còn đêm khuya quân Pháp không biết quân Nam ở chỗ nào, thật số bao nhiêu và lại cũng chưa mấy thuộc đường đất, thành ra đánh ban đêm không tiện. Có người biết vậy, đến hiến kế với Thuyết làm sao xe được mấy khẩu súng đại bác, lén đem tới chỗ quân Pháp đang núp ẩn mà bắn xả vào, thì giết chết được ráo. Nhưng Thuyết lại sợ là kẻ đồng mưu phản quốc, định dụ cho quân mình vào chỗ mai phục sao đó, nên chớ không nghe. Thuyết cứ việc hô quân bắn mãi. Quân ta bắn hoài bắn hủy, mà không nghe quân Pháp động tĩnh gì, thì tưởng đại đột rằng quân Pháp ở Trấn Bình đài chết cả rồi, cho nên Thuyết vội vàng sai Chương vệ Trần Xuân Soạn báo

tin vào trong cung rằng: quân Pháp ở Trấn Bình đài đã bị quân ta giết hết, thỉnh thoảng nghe có đôi ba tiếng súng đại bác, ấy là súng của tàu Pháp đóng ngoài thành bắn vào thị oai đó thôi.

Một mặt Thuyết lại sai vắn súng đại bác lên mặt thành, nhắm tòa Khâm sứ mà bắn thẳng sang làm hư hại mất nhiều chỗ. Còn đạo quân của Tôn Thất Trắc cũng bắn phá ở xung quanh tòa sứ rất là dữ dội.

Quân ta bắn cố mãi, đến nỗi kho thuốc súng tại Trương Định gần hết, Thuyết bèn sai quân chạy về báo cho Tường hay, Tường trả lời rằng:

– Tao có biết thuốc đạn ở đâu, hay ra nói với quan Tướng ở vườn Hậu Bô (tức là Thuyết, khi đó đang đốc quân ở phía vườn Hậu Bô), để ông ấy liệu sao thì liệu...

Còn bao nhiêu thuốc đạn, Thuyết vẫn cứ hô quân bắn vào Trấn Bình đài, bắn sang tòa Khâm sứ mãi. Quân Pháp vẫn im lặng, không động tĩnh gì cả. Mãi đến tảng sáng, quân ta hết sạch đạn rồi, không còn gì mà bắn nữa. Bấy giờ quân Pháp ở Trấn Bình đài và bên kia sông mới khởi thế phản công. Bao nhiêu súng đại bác ở trên đài, và ở tàu chiến đậu ngoài sông, đều chĩa mũi vào trong thành mà bắn: đạn bay như mưa rào, tiếng vang như sấm dậy. Thôi thì nhà cửa đổ tan, quân dân bị đạn chết ngổn ngang, trong thành đầy tiếng kêu trời, tiếng khóc lóc...

Quân Pháp ở dưới thủy, lại kéo lên bộ, đánh sâu mãi vào, làm cho hai đạo quân của ta trong ngoài đều bị đánh cả, thành ra tán loạn, mạnh ai nấy tìm đường chạy thoát thân, chen lấn xô đạp lẫn nhau mà chết thêm một mớ nữa.

Sáng hôm ấy (24 An Nam)¹⁸, vào khoảng 9 giờ, Tường biết tất nhiên Thuyết bại trận rồi, vội vàng chạy vào trong cung tâu việc nguy cấp, xin vua Hàm Nghi và Tam cung mau mau xuất thành, chạy lên Khiêm Lăng để tạm lánh. Tin này làm chấn động trong cung, ai cũng tưởng - theo lời Thuyết báo tiếp hồi khuya - Trấn Bình đài đã khôi phục và Tây ở tòa Khâm, bên kia Hương Giang, đã bị quân ta tàn sát rồi mà. Trên từ mấy bà thái hậu và hoàng đế, dưới tới các thị vệ cung nhân, bỗng dựng nổi lên trận mưa nước mắt, tiếng khóc vang động nội cung. Nhiều người vừa gào khóc, vừa mắng chửi Thuyết hai nước báo đời. Ai nấy quơ gỏi hành trang không kịp. Trong lúc quá ư nguy cấp vội vàng, đức Hàm Nghi chỉ kịp đem theo ấn Quốc bảo và một ít vàng bạc tùy thân. Ông Hữu quân Đô thống Hồ Hiến phò xa giá ra cửa tây nam chạy lên phía tây do ngã Kim Luân.

May quá, xa giá vừa chạy ra khỏi thành được một lát, thì binh Pháp từ Trấn Bình đài và bên tòa Khâm tiến vào đến nơi. Nghe mấy ông già bà cả mưng mưng cái cảnh thành phá quốc vong, nay còn sống sót, thuật chuyện rằng sáng hôm ấy chính một người đàn bà Pháp, vợ một Thiếu úy, cỡi ngựa cầm đầu một toán lính Á-rập, xông pha lửa đạn mà tiến vào thành trước hết, leo lên kỳ đài (cột cờ) ta, hạ cờ đuôi nheo ta xuống, kéo cờ tam sắc lên. (Hồi này bên Pháp quân chủ đã đổ, Đế tam Cộng hòa đã thành lập rồi).

Chừng quan lại, nhân dân trong thành ngó lên kỳ đài thấy hiệu cờ Tây bay phất phới, tự nhiên biết là quân mình thua, thành mình vỡ rồi, ai nấy kinh hoàng thất sắc, thôi thì kẻ gào người réo, lưng còng tay bồng, kéo nhau đào nạy, ào ào như nước chảy. Chỉ chen lấn giày đạp lẫn nhau mà chết thiếu gì.

Bấy giờ quân Pháp kéo vào trong thành, sẵn đang hăng máu, tha hồ chém giết, đốt phá tứ tung. Trước hết đốt tiêu bộ Lại của Tường, bộ Binh của Thuyết; rồi tới các dinh trại, các kho lương thực, kho thuốc súng, khói lửa bay lên nghi ngút lưng trời, hai ngày hai đêm chữa tắt.

Sau khi hoàn toàn chiếm lĩnh được kinh thành rồi, người Pháp phân binh nghiêm giữ cung điện và các cửa thành, rồi bằng bó cứu chữa cho những quân sĩ nhân dân bị thương tích, bố thí tiền gạo cho những người còn sống sót ở trong thành, dùng nhân công ấy sửa sang lại các chỗ tàn phá và chôn cất tử thi. Nhân dịp này, nhiều anh bắt được vàng bạc châu báu chôn giấu trong nhà người ta mà nên giàu có lớn. Có kẻ mượn thế cố đạo đi đâu cũng lọt, rồi lỏn¹⁹ vào tới trong cung cấm mà rinh cả những mâm vàng chén ngọc ra nữa. Những đồ quý vật lạ trong cung truyền lại tự bao nhiêu đời, lúc này bị thất lạc tiêu tán đi nhiều lắm.

Tôi nhớ có bài về thất thủ kinh thành tả rõ công chuyện nghe rất ai oán náo nùng, đến nỗi mười mấy năm trước đây nhà đương cuộc phải cấm hát ngoài đường. Vì có một anh chàng dúi làm nghề hát dạo, mỗi khi ngồi đầu cật tiếng hát về này thiên hạ tụ lại rất đông; nhất là tiếng hát náo nùng quá, khiến cho người ta phải cảm động đầy gan, âm thầm gạt lụy.

Từ năm Ất Dậu thất thủ kinh thành trở đi, hàng năm cứ đến ba ngày 22, 23 và 24 tháng 5 ta, đã thành ra tục lệ, nhà nào ở trong thành cũng bày nhang đèn trầu rượu, giấy tiền vàng bạc ra trước cửa để cúng vái cô hồn những quân sĩ trận vong, nhân dân tử nạn lúc đó.

Chúng ta đã hơi đi xa câu chuyện cốt yếu rồi, giờ nên trở lại.

Nói về Nguyễn Văn Tường hồi ấy cũng theo phò xa giá Tam cung và Hoàng thượng chạy ra cửa tây nam, quân sĩ đi theo hộ vệ chỉ có độ một trăm người. Quần thần chỉ có năm bảy ông biết tin theo kịp mà thôi. Duy có Hoàng thượng và Tam cung ngồi vững, lính khiêng chạy tất tả, còn bao nhiêu người tùy tùng đều chạy bộ theo. Rất đổi các công chúa cung nhân, đầu tóc rũ rượi, chẳng mang giày, vừa chạy theo xa giá vừa khóc rưng rức, tình cảnh rất là đau thương.

Khi qua đò Kẻ Vạn rồi lên đến Kim Luông, Tường định phò xa giá tạm dừng lại trong nhà thờ đạo Thiên Chúa tại đó. Chắc trong ý Tường muốn lên báo tin cho quân Tây biết, để mời xa giá trở về cung, vì nước dầu mất còn cũng thế, không lẽ để một ngày nào không vua. Nhưng ông Hữu quân Đô thống Hồ Hiên thấy rõ ý Tường muốn mãi chúa cầu vinh, liền rút gươm ra toan chém bay đầu Tường. May phúc, Tường sợ chạy tuột vào giáo đường trốn biệt không dám ra nữa. Ngoài này, Hữu quân Hồ Hiên sợ chậm trễ thì Tường kịp báo tin cho Tây biết, nên ông lật đật phò hộ xa giá chạy về ngả trường thi ở làng La Chử.

Thuyết thua chạy, cùng với Trần Xuân Soạn đuổi kịp xa giá ở đây. Thế là bấy giờ bấy tôi tòng vong²⁰ quanh quần chỉ có mấy người, là Đại tướng Tôn Thất Thuyết, Chương vệ Trần Xuân Soạn, Tham biện Tôn Thất Trắc, Hiệp biện Phạm Thân Duật, Tham tri Trương Văn Để và một trăm tên lính theo hầu xa giá. Mãi đến trưa, xa giá mới tới làng Văn Xá, rồi nội chiều hôm ấy ra tới Quảng Trị, đóng tại hành cung.

Tường chạy vào nhà thờ Kim Luông, cầu khẩn ông Giám mục Caspar đem mình ra hàng với Đô đốc Courcy, khi ấy là viên thống tướng các đạo quân Pháp đánh hạ kinh thành ta. Đô đốc Courcy ưng cho Tường hàng phục để cho người thay mặt triều đình nước Nam mà giao thiệp, kéo lúc ấy vua tôi chạy ráo, trong triều không còn ai.

Qua hôm sau hai bên mở cuộc hòa nghị, lại cứ chiếu theo điều ước đã ký mà thi hành. Nghĩa là nước Nam phải phục nước Pháp Bảo hộ. Rồi đó, Tường sai ông Thị lang Phạm Hữu Dụng ra hành tại Quảng Trị tâu vua Hàm Nghi về việc hòa nghị và xin vua trở về kinh đô, nhưng Thuyết cản ngăn, không cho vua về. Tường xin Đô đốc Courcy khoan hạn cho mình trong hai tháng thì mời vua trở về được. Rồi thì lão làm tờ hịch, truyền đi khắp nơi, kể công đức của người Pháp, và khuyên dân đừng có bạo động phản đối nữa. Sau hai tháng trời, Đô đốc Courcy thấy vua Hàm Nghi càng đi xa, Văn thân vẫn bạo động và biết rõ Tường là người phản trắc gian tà, làm hại hết bên này, lại làm hại bên khác, ông bèn nổi giận, kết án Tường khổ sai chín năm, và tức thời đầy qua đảo Tahiti²¹. Mấy tháng sau Tường chết tại đó²². Cho hay những kẻ làm tôi phản phúc dẫu ở dân tộc quốc gia nào người ta cũng không dung. Nhất là người Pháp có tính ngay thẳng ưa mấy người nghịch thù đối mặt với mình, còn kẻ luồn cúi sau lưng, thì khinh ghét lắm.

Vua Hàm Nghi vẫn chạy dài.

Cái tin thành mất vua chạy truyền ra đến các tỉnh làm cho lòng người rất náo động. Tỉnh Bình Định đang độ khoa thi, học trò nghe tin ấy phá trường mà ra, để tỏ lòng cảm phần. Từ Quảng

Nam vào mãi tới Phú Yên, quân lính hiệp với Văn thân nghĩa sĩ nổi lên đuổi cả quan lại triều đình đi, tự xưng là vâng theo dân ý, rồi kéo nhau đi đốt phá các nhà có đạo rất dữ dội. Còn từ Quảng Trị trở ra cho đến Nghệ Tĩnh và Thanh Hóa cũng vậy. Tóm lại, phong trào công phần hồi ấy như là lửa cháy dầu sôi vậy.

Ngày 27, vua Hàm Nghi chạy lên tới Sơn Phòng tỉnh Quảng Trị (tức là Sơn Phòng Cam Lộ mà Tôn Thất Thuyết đã lập sẵn khi trước) hạ Chiếu Cần vương²³ đi các nơi, nhân tâm cảm động, thương xót lắm; suốt một dải Trung kỳ cho mãi đến ngoài Bắc, Văn thân ứng nghĩa có, giặc cướp thừa cơ đó, nhao nhao nổi lên, thành ra cả nước rối loạn hết sức, chỉ duy có một hạt Thừa Thiên là được yên ổn mà thôi, vì nhờ có binh Pháp giữ được trị an.

Bước qua đầu tháng sáu, ngài vẫn ở Sơn Phòng Cam Lộ, còn Tam cung thì vẫn lưu tại hành cung²⁴ ở tỉnh thành Quảng Trị, không theo lên Cam Lộ. Lúc ấy việc nước không có người chủ trương; triều thần mời Tam cung về, Tam cung trở về Huế; ngày ấy là hôm mồng Hai tháng 6.

Người Pháp thấy vua Hàm Nghi lánh mặt chạy dài như vậy, sợ khó trấn định được lòng người, cho nên phái quân đi truy nã riết. Thời thế hồi đó đã thay đổi hẳn rồi, tuy những người trung nghĩa nặng lòng thương vua mến nước còn nhiều, song những kẻ biết tùy thời để mưu cuộc phú quý công danh cũng không phải ít. Thành ra tung tích vua Hàm Nghi chạy trốn tới đâu người Pháp đều biết tin tức hết thảy; ngài chạy phía trước, binh lính Bảo hộ theo dấu truy tìm phía sau, rất là khẩn bức. Tôn Thất Thuyết phải đem vua chạy tuốt lên Bảo Đài là chỗ giáp giới tỉnh Quảng Bình để trốn. Nhưng nghe quân Pháp càng truy nã riết, tới ngày 11 tháng 6, ngài lại phải trở về đóng ở Sơn Phòng Cam Lộ nữa. Nhưng ở đây liệu bề không yên thân được lâu, nên cách mấy hôm sau ngài cùng các tướng sĩ tòng vong trèo qua Mai Lĩnh lên Lao Bảo rồi xuyên đường rừng núi hiểm hóc mà tới Hàm Thao về phía bắc Khung Giang. Từ đấy về Sơn Phòng tỉnh Hà Tĩnh chỉ cách có bấy ngày đường, thế là vua Hàm Nghi chạy nạn càng ngày càng xa kinh đô rồi vậy. Đất mình, nước mình mà vua Hàm Nghi mười mấy ngày nay chưa có chỗ nào đặt chân cho vững. Ngài tới Hàm Thao là cốt hạ chiếu cho Văn thân tỉnh Hà Tĩnh ra tiếp giá tại Sơn Phòng và định lấy chỗ ấy làm căn cứ, để lo việc khôi phục. Nhưng chưa kịp tới Sơn Phòng Hà Tĩnh, thì lại nghe tin đồn quân Pháp đuổi theo sắp đến, thành ra Thuyết lại lật đật đem ngài chạy đi chỗ khác.

Thật là “vua thua chạy dài!”²⁵

Thời thế tạo anh hùng

Thật thế, cụ Phan Đình Phùng là một bậc anh hùng do thời thế tạo nên.

Nếu hồi bấy giờ, cuộc đời chẳng đổi, người Pháp không đến, cứ để cho con cháu Hồng Bàng làm chủ non sông Việt Nam thì thiên cổ ai biết Phan Đình Phùng?

Nếu hồi bấy giờ, trong triều không xảy ra những việc Thuyết và Tường chuyên quyền sinh sự, giết vua nọ, lập vua kia, mà cụ Phan không có dịp nói, thì bất quá từ chức Ngự sử, khéo lắm người mấy năm sau lên đến Thượng thư là cùng, rồi già về hưu, cất nhà tậu ruộng, uống rượu ngâm thơ, lại lo gây dựng cho mấy cậu ấm, rồi cùng cỏ rác cùng nát, thì thiên cổ ai còn nói đến Phan Đình Phùng?

Nếu hồi bấy giờ, Nam kỳ chưa mất, Bắc kỳ chưa tan, mà Thuyết, Tường không tàn bạo chém giết kẻ có đạo, và không kinh địch người Pháp, tất nhiên thành chưa mau tan, nước chưa mau mất, mà vua Hàm Nghi cũng không việc gì phải chạy, vậy thì thiên cổ làm gì cần có Phan Đình Phùng?

Lại nếu như hồi bấy giờ, mà dân khí kém hèn, lòng người sợ hãi, đến nỗi bóng cờ tiếng súng của nước Pháp vẫn minh hùng cường bay đến chỗ nào, ai nấy đều cúi sát mặt đất cả, thì thiên cổ làm gì biết được Phan Đình Phùng?

Nhưng mà thời thế cốt đào tạo cụ Phan trở nên một người anh hùng, cho nên ở vào hoàn cảnh nào, từ sinh ra đời cho đến lúc ra làm quan, lúc về làm ruộng ở nhà, toàn là những cơ hội xui khiến cụ phải ra để làm một việc của nhân tâm thời thế trao cho.

Đến đây, thời thế sắp phiên cụ tới nơi rồi.

Khi vua Hàm Nghi tới Hàm Thao, định từ đấy đi lên Sơn Phòng Hà Tĩnh nên mới hạ chiếu cho bọn văn thần Hà Tĩnh tiếp giá, nhưng nghe quân Pháp đuổi gần tới nơi, Tôn Thất Thuyết phải lật đật đem ngài lánh đi chỗ khác.

Nay đây mai đó, mãi tới tháng 10, ngài mới lui về đến miền thượng du tỉnh Quảng Bình.

Năm ấy ngài mới có 15 tuổi, đối với thời cuộc cũng chưa có cảm giác gì mấy; chỉ biết nhà tan nước mất là thương, thân mình dãi gió dầm sương, bơ vơ lưu lạc là khổ, chứ không biết chủ trương ứng phó với cảnh ngộ ra sao. Cho nên bị đuổi rất nguy, mà nên chạy đi đâu, nên làm thế nào, nhất thiết ngài đều theo Thuyết chủ trương; ngài chỉ như một chiếc thuyền con lênh đênh trên mặt sóng, mà Thuyết là người cầm chèo bẻ lái vậy.

Sự thế đến cùng rồi, Thuyết nghĩ bây giờ chỉ còn trông cậy có dân, nghĩa là muốn lấy dân khí dân tâm chống với tàu bèn súng lớn; ấy tức là cái khí giới cuối cùng của Thuyết định chống với người Pháp. Nhưng mà dân lúc đó, khác nào như lá rụng ở trong rừng ban đêm, tất phải ai có sức thu thập lại cho thành đồng, thì mới chụm lửa mà đốt lên cho sáng được. Ông bèn nghĩ ngay đến người mà hồi xưa ở trong triều mắng ông mà ông đã định chém, là: Phan Đình Phùng.

Tôn Thất Thuyết có thể gọi là một bậc người “ở đời trị thì làm năng thần²⁶, ở đời loạn thì làm gian hùng” được. Xem như việc đối với Phan Đình Phùng thì đủ biết. Lúc còn quyền cao chức trọng ở trong triều, ông làm việc gì sai lầm, ai dám bẻ bác ông, ông chẳng giết; ông bỏ tù một viên An sát ở ngoài Bắc là Tôn Thất Bá, vì ông này dám nói là thế lực của người Pháp 8 phần thì mình chỉ có 2, làm sao chống nổi; ông giết cả một viên quan ở bộ Binh là ông Chuyên vì ông này đi đâu cũng nói bô bô rằng: “Khiêm khùng Thuyết ngu²⁷”; ông giết đến cả ông Thượng thư Trần Tiễn Thành, vì ông này ngăn cản không cho ông chống cự với người Pháp. Ấy là kể những người có thế lực to và danh vọng lớn cả, mà Thuyết còn không tha; hễ ai phạm đến Thuyết thì tất mất mạng. Cụ Phan Đình Phùng hồi ấy, ngôi bất quá Ngự sử, lại không có bè đảng gì to, khiến cho Thuyết đủ sợ, thì Thuyết muốn giết lúc nào mà chẳng xong. Thế mà vì việc giết vua nọ, bỏ vua kia, cụ Phan mắng Thuyết giữa triều đình là kẻ phản thần mà Thuyết không giết, chỉ cách chức đuổi về thôi, ý hẳn Thuyết có chủ kiến sao đó. Giết vua là việc nhỏ, là việc ở triều,

hay ở trong nhà ông (vì ông là người hoàng tộc), còn cứu quốc là việc lớn, là việc của cả dân cả nước; ông khinh việc nhà mà trọng việc nước, cho nên ai như cụ Phan Đình Phùng bảo ông giết vua là bậy, thì ông tha, còn ai như mấy ông trên kia, bảo ông đừng chống với binh Pháp, thì ông giận lắm, tất là ông giết. Ông biết rằng: cụ Phan Đình Phùng chỉ có cái tư tưởng giết vua là khác ông, nhưng còn có cái tư tưởng khác, thì thật là ám hợp với ông, ấy là tư tưởng chống với người Pháp tới cùng, dầu tự biết sức mình thua cũng vậy. Ông không giết một người bạn đồng chí, chắc hẳn biết trước rằng thời thế sau này sẽ cần dùng đến người như thế.

Còn cụ Phan cũng biết rằng Thuyết đối với mình có chỗ dụng tâm sâu sắc là thế nào, cho nên dầu bị cách chức mà không oán; đối với việc triều đình, Thuyết đã làm ngang tàng quá thì cụ khinh, nhưng đối với việc cứu nước của Thuyết tính làm thì cụ vẫn trọng. Sau khi cụ về nhà quê làm ruộng được ít lâu, Thuyết đem ngay một cái trách nhiệm nặng nề trao cho, là cử cụ làm Tham biện Sơn Phòng tỉnh Hà Tĩnh, tức là bảo cụ dự bị sẵn sàng để chống cự binh Pháp nay mai, một chỗ đó biết Thuyết và cụ là bạn tri kỷ vậy.

Hồi cụ làm Tham biện Sơn Phòng Hà Tĩnh là năm Thân (1884). Đến tháng Chạp năm ấy, bà cụ thân sinh mất, cụ xin nghỉ về để cư tang. Thế nhưng mất cụ để luôn đến thời cuộc: mấy tỉnh ở ngoài Bắc kỳ mất, cụ biết; quân Pháp chiếm Mang Cá, cụ biết; cửa Thuận An mất, cụ biết; kinh thành thất thủ, vua Hàm Nghi chạy, cụ biết. Bấy nhiêu cái tin thảm thiết đến nơi, làm cho cụ bồn chồn, bảo với tả hữu rằng:

– Thời thế không cho ta ngồi yên đây!

Vào khoảng tháng Sáu, tháng Bảy năm Dậu (1885) cụ nghe tin vua Hàm Nghi chạy ra tới miền thượng du tỉnh Quảng Bình, liền phái một ông cử ở trong làng là Phan Cát Su đi lên miền thượng du tỉnh Hà Tĩnh để đón, dặn rằng khi nào xa giá tới nơi thì kịp về báo tin cho biết. Đến ngày tháng 10 vua Hàm Nghi đến nơi, cụ cùng các ông bạn đồng chí là Phan Quang Cự, Phan Khắc Hòa, Hoàng Xuân Phong, Ngụy Khắc Kiều, Phan Trọng Mưu tới hành tại bái yết, khóc và râu rắng:

– Để cho thành tan nước mất Thánh thượng mông trần²⁸ là tội ở lũ thần hạ. Xin thánh thượng yên lòng, lũ thần hạ nguyện hết sức Càn vương cứu quốc dầu chết cũng không từ, miễn để Thánh thượng sớm được hồi cung.

Vua Hàm Nghi phong cho cụ làm Tán lý Quân vụ, thống tướng các đạo nghĩa binh. Cụ tạ ơn lui ra, cùng với ông Thuyết bàn đại sự nhà nước.

Ông Thuyết hỏi đến kế sách tiến hành, cụ nói rằng:

– Không nói thì chắc tướng quân cũng biết, thời cuộc bây giờ khó khăn lắm rồi, vì trong thời cuộc này tướng quân đã trải lắm. Xứ Nam kỳ là chân tay của nước nhà, nhân tâm đã khá, tiền của lại nhiều, nếu chân tay mất thì thân thể không cự quây được nữa. Từ ngày sáu tỉnh trong Nam kỳ mất, thực lực của nước mình tổn hại lắm rồi, tôi đã biết rằng việc đời, đành để cho nó lẩn tới hoài, không thể nào cưỡng nổi. Trước sau gì thì từ Khánh Hòa trở ra Bắc, người Tây cũng lấy cả, nhưng nếu trước kia ta đừng thất sách mà giết hại bọn giáo dân và đừng ngăn trở họ về việc thông thương để làm cái cớ gây hờn cho họ, thì họ chưa lấy cớ đâu dùng binh mà bức bách ta nguy vong sớm thế. Ta nhân thời giờ đó, có thể tự tỉnh tự cường được, đâu có đến nỗi mất Bắc kỳ rồi mất đến cả kinh thành.

– Đến bây giờ, khắp trong nước đâu cũng có gót chân người Tây, họ kéo đi đâu như gió lướt ở trên cỏ mọc ở dưới, làm cho lòng người phần thì sợ hãi, phần thì chán nản đã lắm. Lại thêm những đứa tiểu nhân, dựa theo thế ngoài để ăn hiếp anh em cùng giống, khiến cho bọn dân vô cố chạy không có đường, kêu không có ngõ, thật là cực khổ. Phương chỉ trong nước bị nạn binh cách bao nhiêu năm nay, kho tàng sạch không, mùa màng mất mãi, quân lính bị thương vẫn chưa lành, khí giới không được lấy khẩu súng tốt, nếu có bao nhiêu người chí sĩ đi nữa, nhưng quân lương lấy vào đâu, quân khí lấy vào đâu, hòng chống lại cường địch cho được? Tình thế ấy đủ chứng tỏ cho tướng quân hiểu rằng thời cuộc nước ta bây giờ khó khăn tới đâu. Nhưng ta

may được một thứ khí giới còn mạnh, ấy là lòng người. Lòng người dầu sao cũng vẫn còn trông cậy được. Tôi nay mà nhận cái trách nhiệm nặng nhọc này, là trông cậy vào lòng người thôi.

– Lòng người đã đành là một thứ vũ khí mạnh rồi, nhưng nếu người ta cứ đưa súng bèn đạn tốt ra mà bắn mãi vào đầu mình thì mình lấy gì chống đỡ. Thế tất mình cũng phải có khí giới. Đồ súng đạn của ta làm sao địch lại được họ? Muốn địch lại được họ, tất cũng phải có một thứ súng đạn ngang với họ mới được. Nhưng hiện nay trong nước mình vật liệu không có, người làm chưa có, thì phải trừ biện ở ngoại quốc về. Đã trừ biện khí giới, lại phải cầu cứu cả viện binh nữa. Nhưng nước cứu viện cho mình không phải là nước Tàu, vì nước Tàu đang lo việc nhà họ cũng rối bết chưa xong, ta không thể tin cậy được. Cứ theo ý tôi xem ra, thì tất phải nước Xiêm. Tôi cũng không tin là nước Xiêm có thể địch nổi với Tây để cứu mình, nhưng mà nhờ họ mua khí giới và cho mượn binh, thì cũng giúp cho mình có được thanh thế. Vả chẳng nước họ đối với mình là một nước sui gia²⁹ thì họa may họ còn lấy chân tình mà giúp ta chăng? Còn tôi, thì rồi đây tôi cũng phải ra ngoài Bắc một lúc để hiệu triệu cho bọn chí sĩ ngoài ấy hưởng ứng, vậy mới gây dựng được thế lực to, và may ra mới thành công lớn được.

– Muốn làm một việc lớn như thế này, phải có thiên thời, phải có địa lợi, phải có nhân hòa. Đất Hà Tĩnh tiếng có núi cao rừng sâu, nhưng không phải có địa lợi, vì bề ngoài không ra được biển mà bề trong thì là vào rừng, vào rừng là đường chết, nếu sau này bị bốn mặt bọc vây, ở giữa tuyệt lương thì nguy lắm. Song việc đó tôi đã tính rồi. Duy được có nhân hòa là quý hơn cả, tôi dám làm đại sự là chỉ trông cậy vào đó mà thôi, còn thiên thời thì tôi không dám nói đến.

Thuyết nghe cụ nói rất lấy làm kính phục, vỗ vai cụ mà nói:

– Thiên thời thì ai dám chắc. Song ngài cứ vì nước hết sức, việc cầu viện rồi có tôi lo.

Cụ phụng mệnh trở về, liền phát tờ hịch đi khắp các nơi, kéo cờ khởi nghĩa ngay ở làng cụ là làng Đông Thái.

Trong hịch văn, đại ý nói cụ phụng mệnh vua cử nghĩa binh để chống với cường địch, cứu lại quốc gia, song việc đó là việc chung của mọi người làm dân, tự mình cụ không gánh vác nổi, vậy xin những bậc anh hùng chí sĩ, ở trong bốn biển chín châu, cùng ra tài ra sức cứu nước mới được...

Lời hịch văn đơn sơ mà thống thiết, khiến cho ai xem cũng phải động mỗi thương tâm, coi hình như là tờ hịch của ông Lạc Tân vương ở đời nhà Đường ngày xưa đánh bà Võ Hậu vậy. Nhân thế mà chỉ trong có một tuần, nghĩa sĩ ở các nơi hưởng ứng, theo cụ có đến năm sáu ngàn người, đều thề hết sức theo cụ chỉ huy, liều mình vì vua vì nước.

Cụ bèn lấy ngay nhà cụ ở làm “Nghĩa sĩ đường” tụ họp nghĩa quân, làm lễ tuyên thệ, rồi chia binh ra từng đồn trại đóng khắp trong tổng Việt Yên. Đồn trại nào cũng đều có kỷ luật, và có quân thám tử hẩn hoi, cách sắp đặt điều khiển rất là nghiêm minh. Nơi địa đầu làng Đông Thái lập ra một cái xưởng lớn để đúc súng và chế thuốc đạn theo lối của ta, và rèn gươm đao nữa. Trong xưởng này bao giờ cũng có một trăm người thợ làm việc suốt đêm ngày, để mau có đủ khí giới cho quân dùng.

Một vùng chỗ đó, trước kia có cái quang cảnh cũng như mọi chỗ khác, nghĩa là ban ngày trông thì làng xóm bao la, ruộng lúa, bờ tre man mác, kẻ đi chợ búa, người việc cày cấy; đến đêm thì bốn bề đen tối, tịch mịch một màu, bất quá thỉnh thoảng nghe có tiếng chó sủa cầm canh, gà đưa gáy sáng mà thôi. Thế mà nay đổi hẳn ra một cái cảnh khác: cờ quạt ợp trời, chiêng trống dậy đất, gươm đao sáng quắc, đèn đuốc thâu đêm; người ta trông thấy hình như ai cũng nô nức tấm lòng, cho đến ngọn cỏ cành cây, hình như cũng nhấp nháy muốn động cả. Nhiều ông già, bà cả được mục kích hồi ấy, thuật lại rằng: – Vui nhất là trông thấy cái quang cảnh những người nghe cụ khởi nghĩa binh mừng rỡ múa hát, nào kẻ thì dắt trâu gánh gạo đến để khao quân, nào kẻ thì xách thước tay đao đến để vào ngũ, làm cho đường sá đi lại tấp nập ngày đêm, biến hẳn quang cảnh nhà quê ỉu rĩ vắng vẻ kia, trở nên một nơi hùng tráng vô cùng,

khí phách vô cùng!...

Lúc bấy giờ anh hùng chí sĩ ở bốn phương về theo cụ rất đông; người trong làng thì như ông Tiến sĩ Phan Trọng Mưu³⁰, ông cử Phan Cát Su, Phan Quang Cư, còn Văn thân ở hai tỉnh Hà Tĩnh và Nghệ An thì có Thám hoa Nguyễn Đức Đạt, Hoàng giáp Nguyễn Quý, Tiến sĩ Nguyễn Xuân Ôn, Đình Văn Chất, Cử nhân Nguyễn Hanh, hai anh em ông ấm Lê Ninh, ông Phó bảng Võ Nguyễn Hanh, ông Cử nhân Thái Vĩnh Chính, Cao Đạt..., nhân vậy mà thanh thế của cụ thành ra to. Chính phủ Bảo hộ và triều đình phải chú ý đến.

Hồi đó trong triều đã lập vua khác rồi, là vua Đồng Khánh (lên ngôi ngày 6 tháng 8 năm Dậu, sau thất thủ kinh thành ba tháng) em ruột vua Hàm Nghi. Cuộc Bảo hộ đã xếp đặt đâu đó xong rồi.

Nhất thiết mọi việc quốc gia, triều đình phải theo Chính phủ Bảo hộ chỉ bảo.

Các tỉnh một dải Trung kỳ, tỉnh nào cũng từng phục, duy có tỉnh Quảng Bình là còn độc lập, vì vua Hàm Nghi còn trốn tránh ở đó, nên bọn Văn thân còn dựa vào chủ nghĩa Cần vương mà làm kịch liệt. Lúc này Hoàng Phúc làm dữ nhất, Hoàng Phúc tức là gia thần của ông Thuyết, có võ nghệ giỏi, lại có hai đứa thủ hạ là Chít và Én cũng giỏi lắm. Triều đình phái ông Phan Đình Bính (tức là ông ngoại vua Duy Tân) ra tiêu trừ không xong. Chính phủ Bảo hộ muốn trấn phục nhân tâm, bèn phiên vua Đồng Khánh ngự giá ra tỉnh Quảng Bình để chiêu phủ dân tâm, và dụ vua Hàm Nghi ra thú luôn thể. Vua Đồng Khánh đem 200 lính Tây và 800 lính ta, có cơ nghi oai vệ lắm, từ kinh khởi giá ngày 16 tháng 5 năm Bính Tuất (1886), nhưng ngự giá đi cũng chẳng được gì, nên đến tháng 8 thì về. Sau đến ông Hoàng Kế Viêm ra làm Khâm sai, hết sức chiêu phủ, làm cho đảng vũ của Hoàng Phúc lìa tan hết cả. Hoàng Phúc buồn mà chết, bấy giờ mới yên.

Tiếng rằng yên, nhưng mà tỉnh Quảng Bình, chỗ này còn kẻ xưng hùng, chỗ kia còn người khởi nghĩa, đều làm thanh thế cho cụ Phan Đình Phùng, thành ra cái gốc phản đối người Pháp ở Quảng Bình lại chuyển sang Hà Tĩnh. Triều đình bèn phái ông Thương tá Hà Tĩnh là Lê Kính Hạp làm Tiểu Phủ sứ hội với quân Pháp để đi tiêu.

Trận đầu tiên của cụ Phan Đình Phùng ra binh là đánh phá mấy làng có đạo.

Cái cơ cũng là tự mấy ông cố đạo gây nên trước.

Nói cho phải, thuở trước có lắm ông cố đạo tuy miệng nói là chỉ chuyên tâm có việc tôn giáo mà thôi, nhưng cũng lồi thoi xen lộn vào việc chính trị, hoặc ý sức mạnh hiếp bức người ta. Nếu không vậy thì ngày xưa chẳng làm gì có việc lương giáo đánh giết nhau mà cũng không đến nỗi có điều gì ác cảm nhau. Thật thế, các ông ấy giảng đạo, song nếu “con chiên” có việc gì kiện cáo với lương dân, tức thời các ông mang “bộ áo dài thâm” vào, rồi thân hành lên quan phủ huyện kêu nài và dọa nạt quan phủ huyện phải xử cho con chiên được kiện. Nếu quan không bênh vực theo ý muốn của các ông thì các ông hăm dọa lên nói với quan Công sứ để tìm cách ám hại. Các nhà truyền giáo, không ở trong bờ cõi tôn giáo của mình, lại lấn sang vòng chính trị, dầu ở xã hội nào cũng là chuyện lồi thoi bất bình, không trách nào bây giờ các nước Âu châu phân biệt quyền tôn giáo và nhà nước riêng hẳn ra cũng phải.

Trong hồi Pháp - Việt đang giao thiệp với nhau, các ông ấy ý thế người Pháp bênh vực mà làm nhiều cử động cho người mình sinh thù, sinh ghét, làm cho nước Pháp bận lòng quá. Có khi chính các ông làm đà cho giáo dân làm bậy, rồi mỗi chuyện gì cũng đổ cho bọn Văn thân; cái tình tệ ấy nói sao cho hết. Công sứ tỉnh Nghệ hồi đó là ông Durantou đã thuật lại việc lương giáo xung đột ở Huế như sau này, đủ làm chứng cứ.

Các ông cố đạo gọi dân đến dụ dỗ, hễ đứa nào chịu theo đạo thì lĩnh sáu đồng bạc. Những đứa đã phải ngựa tay lấy tiền dụ dỗ đứt lót cho nó đi đạo như thế, thì có phải là hạng người ra hồn gì đâu. Chúng nó lĩnh tiền xong, rồi về làng dọa nạt anh em đồng bào mình rằng: “Bây liệu hồn!

Chúng tao đây đã có người Tây đỡ đầu, dễ bày dấm há miệng chửi tao một câu, hay là gây gổ với chúng tao một chút, là chúng tao nướng xác bày cháy ra tro và lấy hết của cải bày.

Trời ơi! Hâm dọa người ta như thế rồi chúng nó làm thật. Vả chăng, sự thật chúng nó vì nghèo đói quá, nên phải tìm một cách để kiếm ăn. Đêm tối chúng nó chụm lửa tự đốt tiêu cơ nghiệp nhà tranh vách nát khổ nạn của chúng đi, rồi la làng chói lói rằng bọn Văn thân, hay là dân lương, đã đốt nhà và lấy hết cả của cải chúng nó. Thế là chúng lấy được tiền của nhà nước bồi thường cho mà dấm dân lương bị giá họa vu oan kia thì bị tội.

Đại khái, cái tình tệ giữa dân lương giáo nước ta hồi trước như thế. Cụ Phan Đình Phùng mà đánh phá hai làng giáo dân cũng vì mấy ông cố đạo ở hai làng đó xui giục giáo dân, định đến ám hại cụ. Rồi độc giả sẽ coi việc này ra sao?

Chúng tôi đã nói, cụ Phan xuất binh trước hết là đánh phá hai làng có đạo, nguyên nhân bởi mấy ông cố đạo ở đấy ám hại Văn thân.

Nguyên một đêm kia, vào khoảng canh ba, quân thám tử của cụ đi tuần phòng các dinh trại bắt được ba tên dân đạo là người ở hai làng Đình Trường và Thọ Ninh (cùng thuộc trong một tổng với cụ) đang núp lén trong bụi tre, gần bến trường đúc khí giới. Nghĩa quân bắt được và khám xét chúng nó, thấy đũa nào cũng có giắt hỏa hổ ở trong mình, họ liền giải ba đũa về đồn nộp. Cụ Phan hội chúng tướng lại tra xét thì chúng xưng rằng: cổ của chúng nó xui biểu chúng nó tới lén đốt hết cả đồn trại nghĩa binh ở Đông Thái đi. Tức thời cụ sai chém ba thằng ấy rồi hạ lệnh cho mấy toán nghĩa binh đang đêm kéo đến bao vây đánh phá hai làng Đình Trường và Thọ Ninh. Lệnh truyền nghiêm lắm; chỉ đánh phá nhà thờ, nhà cố, đừng xâm phạm nhà dân.

Nghĩa quân đánh riết lắm, mấy ông cố đạo phải sai người liều chết trốn ra khỏi trùng vây mà đi báo, để quân Pháp đóng đồn gần đó về cứu viện. Quân Pháp về tới. Nghĩa quân đón đầu giao chiến được hai giờ đồng hồ rất là hăng hái. Nhưng vì hầu hết nghĩa binh chỉ là hạng tráng đinh nhiệt huyết, vừa mới triệu tập, chưa được huấn luyện gì, cũng chưa quen việc đánh nhau, lại thêm súng đạn lúc này còn là kiểu súng của ta, cách bắn chậm chạp lồi thối, tự nhiên không sao địch lại súng Pháp, thành ra ứng chiến được hai giờ là nhiều rồi, nghĩa binh phải thua chạy. Quân Pháp thừa thắng đánh rốc tới đại đồn Đông Thái, đốt phá tan tành. Dân cư làng này bị tàn phá tử thương và trốn làng bỏ đi nhiều lắm.

Cụ Phan thu thập tàn quân lại, an ủi tướng sĩ rằng: “Được thua là sự thường của binh gia, tướng sĩ ta đừng nên vì thế mà ngã lòng thối chí”. Rồi cụ kéo quân tới đóng ở đất hai huyện Hương Sơn và Hương Khê, nay ở chỗ này mai rời chỗ khác, không thể nhất định là chỗ nào, làm cho quân Pháp đi tiêu trừ lắm nỗi khó nhọc, tốn hao. Chẳng những chưa dẹp được cánh quân cụ Phan, mà thanh thế cụ lại càng to, và phong trào Văn thân lại càng ùn ùn nổi lên tứ phía.

Sang đầu năm Tuất (1886), Phan đóng quân ở làng Phụng Công về huyện Hương Sơn. Còn anh là ông Phan Đình Thông thì đóng ở Thanh Chương, tỉnh Nghệ. Không ngờ Phan Đình Thông bị tên thủ hạ là Nguyễn Sử làm phản; nó làm nội ứng, nửa đêm, thừa lúc ông Phan Đình Thông đang ngủ, dẫn quân lính Bảo hộ đến vây đồn, trong lúc thắng thốt ông bị bắt sống giải về tỉnh Nghệ. Tổng đốc tỉnh Nghệ hồi ấy là Nguyễn Chính, vẫn còn ghi nhớ chuyện cũ, thù hiềm cụ Phan, hồi làm Ngự sử, đã dăng sớ hạch tội y làm Kinh lược Bắc kỳ, chỉ huy trưng nghi vệ và tác oai tác phúc xằng, không chăm lo việc dân việc nước giữa lúc gian nan. Câu chuyện cũ này, một đoạn trên xa, chúng tôi đã nói. Vì sự hạch tội ấy vua Tự Đức bãi chức Kinh lược của Nguyễn Chính. Sau nhờ Bảo hộ phục chức, cho làm Tổng đốc Nghệ An.

Nay bắt được anh cụ Phan, Nguyễn Chính toan chém tức thời cho đã cơn giận và trả thù xưa. Nhưng rồi tám lòng mưu lập đại công biểu va³¹ ngừng tay lại, trong trí suy tính làm sao chiêu dụ được Phan Đình Phùng ra hàng, thì mình lập công lao với Bảo hộ to lớn, tự nhiên cái ngôi cực phẩm triều đình ở trong túi áo. Chừng nào chiêu dụ mà Phan Đình Phùng không chịu ra hàng thì bấy giờ sẽ giết Phan Đình Thông cũng chưa muộn. Nghĩ vậy rồi, Nguyễn Chính một mặt sau kẻ tâm phúc đi dò tung tích cụ Phan ở miền Hương Sơn, Hương Khê để dỗ cụ ra quy thuận.

Hồi đó, ông Tiểu Phủ sứ Lê Kính Hạp, nguyên trước là anh em bạn thân với cụ, nhưng sau Bảo hộ sai đem quân đi đánh cụ, cảnh ngộ hai người gần giống như Ngũ Tử Tư và Thân Bao Tư ở đời Đông Châu. Nhân dịp anh cụ bị bắt, Lê Kính Hạp muốn lấy lễ cốt nhục tình thâm, bèn viết gửi cụ một bức thư chữ Hán cứng cáp gọn gàng mà hay, xin dịch ra quốc văn như vậy:

Bác Phan,

Tôi với bác xa cách bấy lâu nay, tấm tình thương nhớ, chắc cũng bồi hồi như nhau, điều đó không cần phải nói.

Duy có điều phải nói là mấy lúc gần đây tôi đi qua làng Đông Thái ngó thấy đền thờ cùng là phần mộ các đấng tiên quân bác nghiêng ngả điêu tàn không ngờ tôi sụt sùi nước mắt mà khóc.

Này bác Phan ơi! Ngày nay trong họ hàng làng xóm được an hay nguy chỉ can hệ ở nơi bác, tính mạng ông anh bác mất hay còn, cũng chỉ can hệ ở nơi bác. Thôi thì tắc lòng trung của bầy tôi đối với vua, tới đó bác cũng đủ chứng tỏ với quỷ thần rồi, không lo ai chê mình vào đâu được nữa³². Còn HIẾU và ĐỂ cũng là cái gốc lớn của đời người ta, có lẽ nào bậc người khoa giáp như bác mà học chưa tới nơi hay sao?

Huống chi là ông nuôi tay áo, nọc ở trong mình³³ tấm gương ấy không phải đâu xa, kỳ thật nó sờ sờ ở trước con mắt bác rồi đó.

Núi Hồng sông Lam³⁴ có vô số là cảnh non nước tốt đẹp có thể làm nơi vắng vẻ thanh cao cho bác ở để tu dưỡng chí tiết của bác được³⁵.

Thôi nên về đi thôi! Tôi xin nói thật.

Cụ Phan tiếp được thư này, cười mà nói rằng:

– Mấy anh đồ nhò hèn nhát, động một chút là đem cửa nhà mồ mả ra để dọa nạt người ta.

Nhân dịp cụ nói với chúng tướng rằng:

– Tôi từ khi cùng chư tướng khởi binh Cần vương, đã có chủ tâm là bỏ cả việc gia đình quê quán ra ngoài, không nghĩ gì đến nữa. Nay tôi chỉ có một ngôi mộ rất to, nên giữ, là đất Việt Nam; tôi chỉ có một ông anh rất to, đang bị nguy vong, là cả mấy mươi triệu đồng bào. Nếu về mà sửa sang phần mộ của mình, thì ngôi mộ cả nước kia ai giữ? Về để cứu vớt ông anh của mình, thì bao nhiêu anh em trong nước ai cứu? Tôi bây giờ thề chỉ có một cái chết mà thôi.

Nói vậy rồi cụ không thêm viết thư trả lời, chỉ nhắn kẻ đưa thư về nói lại với Lê Kính Hạp rằng: “Nếu ai có làm thiệt anh ta, thì nhớ gửi cho ta bát nước canh!”

Chúng tướng nghe đều ứa nước mắt. Cụ không chịu bãi binh quy hàng, tức là ông Phan Đình Thông bị hại, không cần phải nói.

Từ đấy cụ cùng tướng sĩ đóng đồn trong rừng, trên núi, thường dùng cách đánh du kích, vì chưa đủ sức đương trường đối chiến.

Bảo hộ phái quân lính đi tập nã hoài. Nghĩa binh cũng giao chiến nhiều trận, có trận được, trận thua, nhưng kể ra thì cái bước lui nhiều, mà bước tới rất ít. Vì quân lính Bảo hộ tới đâu cũng có kẻ truyền báo và trợ lực rất là nhanh nhen. Còn nghĩa quân thì đánh nhau không quen, khí giới lại xấu, chỉ trông cậy được là ở lòng người mà thôi, nên chi không địch được với quân Bảo hộ là phải.

Qua năm Hợi (1887), Phan nghĩ mình cô lập không xong, bèn quyết kể ra Bắc kỳ để hiệu triệu đám Văn thân chí sĩ ở ngoài ấy cùng nổi lên làm thanh viện. Khi đi, cụ dặn dò chúng tướng hãy khoan đừng nên bạo động, để đợi cụ về sẽ hay.

Mạt lộ của thiên tử

Trên đời, có ai sung sướng bằng ông vua đắc chí! Trên đời có ai khổ sở bằng ông vua mất ngôi! Khi đắc chí, nào cung, nào điện, nào quan, nào quân, nào vàng bạc châu báu, quần quýt quanh mình, nói một tiếng là lệnh dậy cả muôn dân, thét một tiếng là oai vang trong bốn bể; về vang biết chừng nào! Khi mất ngôi thì trốn, thì chạy, thì ăn sương uống gió, dãi nắng dầm mưa, chiếc thân trôi nổi, nghe chim kêu vượn hót, càng như gọi mỗi thương tâm, rất đổi là tiếng lá động suốt reo, cũng tưởng chừng có quân nghịch đuổi kịp, khổ sở biết chừng nào!

Tình cảnh của vua Hàm Nghi như thế.

Ái ngại thay, ngài là một ông vua còn nhỏ tuổi, gặp phải lúc việc nước khó khăn, đến nỗi thành mất nhà tan, đem thân đi trốn, vất vả cực khổ trăm bề! Nhiều khi dọc đường vua tôi khóc lóc với nhau, nông nổi lưu ly, không biết thế nào mà nói cho hết. Thoạt tiên ra đi, thì còn có ít nhiều văn võ hốt tòng, quân gia hầu hạ, rồi chẳng may giữa đường tan tác chia lìa: nào Phạm Thân Duật bỏ về, nào Hữu quân Hồ Hiến bị bệnh chết; đếm số quân lính thì lúc trước đi theo còn được một trăm người, nhưng sau thấy khổ sở quá, chúng nó bỏ đi hầu hết. Sau rốt lại chỉ tro trọi có cha con Tôn Thất Thuyết, và Chương vệ Trần Xuân Soạn, cùng mười mấy tên lính đi theo mà thôi. Thôi thì sớm no chiều đói, ăn uống không bữa nào toàn, nay đó mai đây, ở đâu không dám định hẳn, vì quân Pháp đuổi riết đằng sau lưng, làm cho nhà vua cứ chạy dài mãi.

Ta đã biết hồi tháng 10 năm Dậu (1885, tức là giữa năm mất kinh thành) ngài tới miền thượng du Hà Tĩnh triệu cụ Phan Đình Phùng ra khởi binh Cần vương, đến ngày 16 tháng ấy quân Bảo hộ đuổi gấp quá, ông Thuyết phải đưa ngài chạy miết lên Voi Tấn, chính là miền trên tỉnh Quảng Bình, giáp với xứ Lào. Chỗ biên cương này là một xứ Mọi. Trương Quang Ngọc làm thổ tù. Rồi ngài tạm trú ở đó.

Được ít lâu, Thuyết ngó thấy ở đấy cũng tạm được yên thân nhà vua rồi, còn sự cứu vong thì Thuyết tự liệu sức mình không thể làm gì được, tất phải cầu ngoại viện họa là. Nhưng Thuyết không sang cầu viện Xiêm theo như kế sách của cụ Phan đã tỏ hồi trước; Thuyết đi sang Tàu, vì lão còn tin nơi thế lực nước Tàu nhiều lắm. Thuyết tâu vua Hàm Nghi đành trốn ở đất Mọi, và để hai người con ở lại hộ vệ, còn mình thì cùng Chương vệ Trần Xuân Soạn dắt nhau sang Tàu để cầu viện binh.

Vua Hàm Nghi nương náu ở đất Mọi được hơn một năm, tuy ăn uống khổ sở, nhưng mà được điều yên ổn. Chính phủ Bảo hộ cố tâm bắt cho được ngài, nhưng vẫn chưa tìm được ra tông tích, đã hơi có ý chán nản, không biết rồi ra có bắt được hay không và đến bao giờ? Hữu chí cánh thành [36](#), việc gì cũng thế; lần hồi Bảo hộ cũng dò ra tông tích mà bắt sống được vua Hàm Nghi, vì có bộ hạ và lũ Mọi phản ngài để lập công với người Pháp.

Lối sau này, nghĩa là sau khi Thuyết đã sang Tàu rồi, tình cảnh ngài lại càng khổ sở bội phần. Còn sót lại ít nhiều tả hữu tòng vong cũng bỏ ngài lần lần mà đi, bởi chúng thấy vua bây giờ nông nổi chìm đắm như thế, chắc cũng không còn trông có ngày nào lại trở về làm vua nữa được, vậy thì còn theo làm chi cho mệt xác? Thành ra chúng rủ nhau đi lần hồi, bỏ ngài chơ vơ, duy còn người con ông Thuyết là Tôn Thất Thiếp theo hầu ngài một cách trung thành cung kính như trước. Khổ sở lâu ngày quá không chịu nổi, ngài đâm ra bệnh thương hàn, làm cho thân thể gầy còm ốm yếu. Tội nghiệp! Mỗi khi hơi có tin báo động, thì có một thằng Mọi trung thành phải lật đật cõng ngài chạy, vì tự ngài không đi được nữa.

Nhưng cái mối vinh hoa phú quý nó xui khiến người ta dễ dàng làm việc phản trắc, đến quân Mọi cũng không khác gì ai!

Lúc bấy giờ ngài trốn ở một làng Mọi là Khê Ta Bao, ở miền trên châu Tuyên Hóa, tỉnh Quảng Bình. Chính phủ Bảo hộ phái ông Đại tá Boulanger chuyên việc đem quân đi tầm nã, nhưng đã sáu tháng trời không tìm thấy tông tích đâu cả.

Trương Quang Ngọc, là thổ tù ở miệt Khê Ta Bao và chính hồi ấy vua Hàm Nghi đang nương

nấu trong nhà nó. Mỗi phú quý đông tâm, Ngọc cùng một tên đồng đảng là Nguyễn Đình Thanh lặn lội đi báo tin cho quân lính Bảo hộ biết, rồi dẫn ông Boulangier về bắt vua Hàm Nghi.

Đại tá Boulangier lén dẫn quân tới vây bọc túp nhà ngài ở, lúc ấy mới độ 7 giờ tối. Ngài và hai người tùy tùng đang gối đầu vào thanh gươm mà ngủ say lắm vì bụng đói, sức mệt. Chợt thấy quân Pháp tới, thầy trò vùng tỉnh dậy, thì quân Pháp đã nhảy vào trong, nắm chặt lấy tay ngài, ngài biết là thằng Ngọc phản, giận lắm mắng nó rằng:

– Thằng Ngọc, mày giết tao đi, còn hơn đem tao nộp cho Tây.

Ông Tôn Thất Thiếp thấy sự thế hỏng mất rồi, bèn tuốt gươm ra, định bụng một là giết viên quan võ Pháp để giải cứu cho vua, một là giết vua đi để cho ngài được trọn danh tiết, chứ không muốn cho ngài bị bắt. Song viên quan Pháp lạnh mắt, ngó thấy cử chỉ ấy, chĩa súng ra bắn ông Thiếp chết ngay.

Vua Hàm Nghi bị bắt giữa hôm 26 tháng 6 năm Mậu Tý (1888). Bấy giờ ngài đã 18 tuổi.

Quân Pháp dẫn ngài về tỉnh lỵ Quảng Bình, rồi cho 80 tên lính Pháp hộ vệ ra chợ Huyện. Trong lúc đi đường, ngài thở than chửi mắng họ kia luôn miệng. Tới chợ Huyện, quân Pháp đem xuống đò, để đưa về Huế, định cho ngài gặp mặt vua Đồng Khánh. Nhưng ông Khâm sứ Rheinart nghĩ là sự gặp mặt này vô ích, nên khi đưa về tới cửa Thuận An, thì Chính phủ Bảo hộ sai dẫn ngài xuống ngay phao thuyền “Comète” chạy thẳng vào Sài Gòn. Rồi từ Sài Gòn có tàu khác, đem sang an trí ở xứ Algérie. Sang đây ít lâu, ngài kết hôn với một thiếu nữ Pháp, sinh hạ ba người con. Công chúa Như Mai học trường Canh Nông ở Paris mấy năm trước đây thi đậu kỹ sư số một, là con đầu lòng. Người con trai thì hiện làm võ quan trong quân đội Pháp. Có tin nói ngài thiên cư sang Paris ít lâu rồi qua đời, cách nay vài năm.

Việc bắt được vua Hàm Nghi phát sinh vào hồi tháng 10 Tây năm 1888 (Mậu Tý) nghĩa là sau khi thất thủ kinh thành 3 năm và sau khi Phan Đình Phùng ra Bắc một năm.

Còn Tôn Thất Thuyết bỏ vua ở giữa đường, tách mình đi sang Tàu, nói là đi cầu viện. Sang Tàu rồi, chẳng biết rằng ông có nói chuyện cầu viện gì được với quan quyền Mãn Thanh không, hay là biết tình thế nguy hiểm cô cùng rồi, nên kiếm chuyện tìm đường trốn tránh lấy thân vậy thôi. Nhiều người Pháp, trong đó Đại úy Gosselin là một, chê Thuyết hèn nhát vì cái cử chỉ bỏ vua giữa đường tách mình đào nạn như thế. Nhưng họ ngợi khen hai người con trai của Thuyết: Đạm và Thiếp, là thanh niên anh hùng.

Có người nói rằng Thuyết định đi cầu viện thật tình, nhưng mới sang Tàu ít lâu, nghe được tin vua Hàm Nghi bị bắt, thì đành ở lại nương nấu tại Long Châu (thuộc tỉnh Quảng Tây, giáp giới nước ta) rồi sau chết già ở đó.

Nghe nói hồi ông chết ở Long Châu, có người Tàu hay là người Việt Nam chí sĩ vong mệnh nào đó không biết, làm câu liễn điệu như vậy:

Quý bất khả ngôn, thiên cổ trung hồn lai Tượng quận,

Tôn vô di thượng, bách niên tàn cốt táng Long Châu.

Hai câu này, cứ xem cho kỹ, tuy bề ngoài có ý tâng bốc Thuyết những là tôn quý như vua, tận trung với chúa, nhưng mà bề trong hình như có ngụ ý mỉa mai Thuyết một cách kín đáo.

Cao Thắng

Trong lịch sử họ Phan hoạt động cách mạng, Cao Thắng ở một địa vị rất là quan hệ, cho nên muốn biết rõ Phan, không thể không biết Cao Thắng.

Khi cụ Phan khởi nghĩa, hào kiệt bốn phương về theo, phần nhiều là người có võ nghệ và có tài năng, nhưng mà câu lấy một người có trí, có dũng, có ân, có oai, có cơ mưu, có thao lược, nói tóm lại đủ tài làm tướng, thì không ai bằng Cao Thắng.

Cao Thắng là chân tay của cụ; Cao Thắng là hình ảnh của cụ.

Ban đầu thất bại, cụ chạy ra Bắc để khuyến khích anh em đảng ngoài nổi lên làm thanh ứng, khi ấy các tướng chán nản, ba quân lìa tan, việc cách mạng thành ra một đám lửa nguội tro tàn, cơ hồ đến tắt. Thế mà có người thổi được đồng lửa nguội tro tàn ấy lại cháy bùng lên, ấy là Cao Thắng. Lúc cụ trở về, mà thanh thế lại mạnh, tướng sĩ lại đông, lương thực lại nhiều, súng đạn lại sẵn, nhờ đó mà chống cự được với quân Pháp trong mấy năm trời nữa, là vì có Cao Thắng. Bởi thế cho nên người ta có thể nói được rằng: thí dụ như xây một bức tường, cụ Phan đắp nền móng, mà Cao Thắng chồng chất mãi gạch đá cho cao chót vót lên; thí dụ như ta làm một ngôi nhà, cụ Phan dựng cột, nhưng mà Cao Thắng lợp ngói quét vôi, và treo tranh, bài cảnh ở trong cho được lịch sự. Thế nghĩa là trong việc Cần vương cách mạng lúc bấy giờ cụ Phan vẽ kiếu, mà Cao Thắng là thợ làm vậy.

Quả thế.

Sau khi cụ đã thất bại ra Bắc rồi, các tướng võ và quân sĩ tan lạc, việc Cần vương đến đó hầu như lá rụng hoa rơi, không mong gì có cơ quật khởi. Chính cụ Phan ra Bắc cũng năm hơn một năm trời như là người đã té nhào xuống, muốn dậy mà chưa biết đến bao giờ dậy nổi. Ấy thế mà Cao Thắng nâng cụ dậy được, lại huyết chiến được bảy tám năm nữa đến chết mới thôi, như vậy thì Cao Thắng thật là người có trí, có tài. Việc quật cường đó, ông làm ra thế nào, ta cần nên biết.

Cao Thắng là người ở xóm Nhà Nàng, làng Lê Đông, huyện Hương Sơn, tỉnh Hà Tĩnh.

Ông là con một nhà bình dân tầm thường, dáng người thấp nhỏ, ngón chân ngón tay đều ngắn, cho nên người ta bảo ông có tướng ngũ đoản³⁷, sau tất làm người huyết chiến sa trường, bất đắc kỳ tử.

Người rất thông minh lanh lẹ, thuở nhỏ có đi học chữ, nhưng tính không ưa khoa bút múa văn, để làm một nhà danh sĩ; chỉ muốn học võ nghệ và binh thư, để sau làm một tay chiến tướng, cho nên cả ngày chỉ tập võ và thích đi săn bắn, lấy thế làm vui; có người em tên là Cao Nữ cũng vậy.

Hồi năm Giáp Tuất (1874) là năm Tỵ Đức thứ 27, tỉnh Hà Tĩnh có giặc Cờ Vàng, tức là giặc Đội Lựu nổi lên, định tranh cướp thiên hạ với nhà Nguyễn, Cao Thắng lúc bấy giờ còn nhỏ tuổi quá, nhưng đã tình nguyện đi theo. Chưa đầy một năm, Đội Lựu chết, giặc Cờ Vàng tan, triều đình sai quân đi nã bắt những dư đảng rất ngặt, Cao Thắng sợ, phải trốn tránh lẩn lút khôn khổ.

Lúc đó, anh thứ hai cụ Phan là ông Phan Đình Thuật, mới đậu Cử nhân, ngó thấy Cao Thắng mới 13 hay 14 tuổi, đã đi theo giặc, chắc vì có cảnh ngộ sao đó, không phải chủ tâm phản叛 triều đình gì. Nay giặc bị đánh tan, dư đảng tới một thằng nhỏ như thế cũng sợ bị quan làng tróc nã, đến nỗi đào tẩu trốn tránh cực khổ, làm cho ông Thuật động lòng thương hại, ông bèn tìm cách che chở cho Cao Thắng khỏi bị bắt, và đem về nhà nuôi. Được 8 năm, ông Phan Đình Thuật mất thì Cao Thắng lại về làng ở.

Về làng, nhưng cũng không lo đường sinh nghiệp gì cả, sẵn trong mình có nghề võ, nên cùng với em và một người bạn tâm huyết là Nguyễn Kiếu, tối ngày chỉ ham tập quyền múa kiếm làm vui. Nguyễn Kiếu tụ họp mấy chục tên thủ hạ đi ăn cướp, nay làng này mai làng khác; những

nhà giàu có nội vùng, khổ sở với bọn ông, muốn bắt ông, nhưng sợ ông giỏi quá không sao bắt được. Tuy chính Cao Thắng không ăn cướp của ai, nhưng cũng mang tiếng là đầu đảng ăn cướp.

Kỳ thực, Cao Thắng vốn là người có chí khí to, chẳng qua thác tích vào đám lục lâm, để chờ có thời cơ sẽ ra vì nước hiệu lực, không phải có ý muốn chung thân mai một ở giữa khoảng cỏ xanh nước biếc đâu.

Cuối năm Ất Dậu (1885) cụ Phan khởi nghĩa, anh em ông cùng với Nguyễn Kiểu đem 60 tên thủ hạ ra xin theo. Cụ phong cho làm chức Quản cơ và bảo sau sẽ trọng dụng, vì biết ông là người có tài to. Quả nhiên, ông giúp cụ trong việc quân, mới đầu đã tỏ ra người có tài giỏi. Cụ Phan rất yêu mến. Năm ấy ông mới có 20 tuổi.

Sau khi cụ Phan đã chạy ra Bắc rồi, các tướng sĩ đều giải tán hết, duy còn ông cùng với mấy người anh em đồng chí là Cao Nữu, Cao Đạt và Nguyễn Niên, thu nhặt lấy ít nhiều tàn quân về ẩn phục ở trong những rừng núi thuộc làng Lê Động, là làng của ông để mưu cách khôi phục. Lúc này bạn thân của ông là Nguyễn Kiểu đã chết rồi.

Ông nghĩ rằng dùng binh mà không có tiền nhiều thì làm trò gì được, cho nên trước hết ông nghĩ cách lấy tiền cho nhiều.

Thủ đoạn ông lấy tiền khi ấy có khó gì đâu? Chỉ đem một vài chục tên lâu la xuống núi, xem làng xóm nào có nhà giàu thì xông vào đốt phá, cướp, là lấy được tiền ngay, rồi lại đem quân vào rừng ẩn phục, ai làm gì nấy. Nhưng ông không làm. Một là biết rằng: đóng ở rừng núi như vậy là trốn tránh qua thời mà thôi, chứ không phải là nơi dụng võ. Hai, nếu dùng lối cướp bóc thì làm náo động dân gian, lỡ ra đến phải đốt nhà giết người thì mang tiếng cho đạo quân nhân nghĩa. Ba, thời bấy giờ là thời loạn lạc, nhà nào có tiền cũng bỏ làng trôi dạt đi xa để trốn tránh, hoặc là chôn cất đi, mà chính ở vùng đó cũng không có mấy nhà giàu, thì lấy tiền vào đâu. Bởi thế ông dùng thủ đoạn “lấy tiền” bằng một cách khác, là cách bắt cóc.

Trong nghề lục lâm có cái lối bắt sống những người nhà giàu về giam, rồi bắt đem tiền lại chuộc cho về gọi là cách bắt cóc, từ xưa ở xứ mình đã có rồi.

Ông cho thủ hạ đi dò la mãi, biết rằng hôm ấy có một chiếc thuyền chở mấy chục người hàng vải đi chợ Trảng (tức là chợ tỉnh Nghệ bây giờ) bèn đem 20 tên kiện nhi ra đón ở địa phận làng Triều Khẩu (thuộc phủ Hưng Nguyên, là phủ sở tại tỉnh Nghệ) để bắt.

Khi thuyền đi ngang, ông chèo xuồng con ra đánh chìm và bắt sống cả bọn lái buôn đem về giam ở làng Nam Kim (thuộc huyện Nam Đàn tỉnh Nghệ), chính là làng của vợ ông.

Dẫn họ về, ông hiểu dụ rằng: “Ta bắt các ngươi cũng là một việc cực chẳng đã, vì hiện nay nghĩa binh thiếu tiền hoạt động, cần có các ngươi giúp đỡ nhiều ít. Vậy các ngươi viết thư về cho gia nhân, hạn trong một tháng đem tiền lại chuộc thì ta tha về”.

Trong một tháng, người nhà bọn kia đem tiền đến chuộc, ông tha cho về cả. Ông thu được 6.000 đồng bạc.

Ông bắt cóc bọn hàng vải lấy được 6.000 đồng bạc, có một chỗ dụng tâm sâu lắm, khổ lắm, là cốt lấy tiền để đúc súng. Vì thế, sau khi đã lấy được món tiền rồi thì ông đi tìm thợ. Tìm được bọn thợ, nhưng bảo họ lên núi làm việc cho mình, là kẻ cướp, thì cũng là việc khó khăn, cho nên ông lại phải giở lối cũ ra, là cách bắt cóc. Ông tự đem mấy chục tên kiện nhi, về hai làng Trung Lương và Vân Trung (thuộc huyện Can Lộc, tỉnh Hà Tĩnh), là hai làng làm nghề thợ rèn, bắt hết bao nhiêu thợ rèn trong làng ấy dẫn về Lê Động, ở trong một khu rừng sâu để đúc súng. Đúc trong một tháng trời, được 200 khẩu súng hạt nổ của ta, thứ súng phải nhồi thuốc ở ống súng, rồi chỗ cò máy để hạt nổ, hễ nhận con cò máy có lửa bật ra, thì đạn mới chạy. Cái mục đích của ông đến đó đã đạt được một ít.

Lúc bấy giờ, quân giặc thì ông đã có 200 khẩu súng mới đúc, tướng tá thì có như các ông Cao Nữu, Cao Đạt, Nguyễn Niên, quân lính thì mới mộ thêm được 400 người. Trong 400 lính ấy, ông chia làm hai đoàn: một đoàn là lính súng; súng bao giờ cũng nạp đạn sẵn; nhưng hễ lúc lâm trận, thì 100 khẩu súng bắn một hiệp trước, xong rồi nạp đạn thì lại đến 100 khẩu khác bắn

một hiệp sau, cứ luân phiên như thế, thành ra khi đánh trận, lúc nào cũng có tiếng súng nổ liên thành, khiến cho địch quân không biết nghĩa binh nhiều súng hay ít. Ấy, Cao Thắng dùng binh có cơ mưu đại khái như thế.

Súng có, quân có, tướng có, là lúc thanh thế của ông đã hơi to, đi đến đâu cũng ít có người địch lại. Giá ông phải là người tầm thường, chỉ lo khiết thân ẩn độn không chịu thần phục người Pháp, như bọn Điền Hoàn ngày xưa cùng 3.000 tử sĩ ở chốn hải tần³⁸ không chịu thần phục nhà Hán, thì khí giới ấy, binh lực ấy, nay đóng núi này, mai qua rừng khác, nay cướp làng nọ, mai cướp làng kia, để lấy lương ăn, cứ như thế mãi cũng có thể tung hoành ở trong chốn núi Hồng, sông Lam được trọn đời mãn kiếp, làm một người lục lâm anh hùng, ai đánh dẹp cũng khó.

Nhưng mà cái chí khí của ông to. Ông còn nghĩ đến vua, đến nước, đến anh em đồng loại, đến chủ tướng cũ là cụ Phan; nói tóm lại chí khí của ông là làm thế nào cho “nước Nam của người Nam”, cho nên ông không lấy khí giới đó, tướng sĩ đó, làm tự túc, mà muốn cho khí giới còn mạnh hơn, tướng sĩ còn đông hơn nữa.

Ông là một người biết lượng sức mình, lại có tính quả quyết. Ông tự biết rằng sức quân của mình, sức súng của mình còn yếu quá chừng, ăn cướp thì được, đánh với quân Pháp chưa được, cho nên đêm ngày thường lo gây dựng thế nào cho thực lực của mình to lên. Bấy giờ, vấn đề lương thực chẳng phải lo nữa, là vì oai danh ông lúc ấy to, dân gian quanh miền đã sợ, ông muốn bao nhiêu gạo, bao nhiêu tiền, chỉ viết giấy đi các chủ nhà giàu, khiến họ tự phải đem tiền gạo lại nộp, không mấy khi phải dùng võ lực.

Song còn một việc khiến cho ông phải lo nghĩ nhất, là vấn đề khí giới kiểu Tây.

Ông đã từng bỏ ăn quên ngủ, nằm nghĩ đến một tháng trời, bần khoản về vấn đề khó khăn này: “Đã làm thì tất phải làm to, mà những kiểu súng của ta, là kiểu súng ăn mày thế này, nào chùi súng, nào nạp thuốc mất công phu và thời giờ nhiều lắm, làm sao địch lại được với quân Pháp. Có muốn đánh với họ, tất phải có khí giới như họ mới được”.

Ông nghĩ rằng làm theo như kiểu súng Tây cũng chẳng khó khăn gì, tuy mình không có tài sáng tạo, nhưng có tài bắt chước được thừa, vì thế ông nghĩ mưu kế làm sao cho có một khẩu súng Tây, để ăn cắp kiểu.

Làm thế nào lấy được một khẩu súng Tây để ăn cắp kiểu? Khó quá! Bảo rằng mua được, nhưng đường sá phần thì mắc nghẽn, phần thì xa xôi, đi đâu mà mua. Bảo rằng đánh một đồn nào gần đó để cướp lấy một khẩu về, nhưng đồn nào cũng giữ gìn nghiêm ngặt, đánh đã chắc gì lấy nổi. Chỗ này, ông suy nghĩ gần muốn héo gan nát ruột, mà không biết làm thế nào. Ông vẫn nói rằng: “hể ai tìm được cho ta một khẩu súng kiểu Tây, thì ta thưởng cho 1.000 đồng bạc”. Ai lấy được? Nhưng mà người có chí khí thường được trời giúp đỡ.

Thật thế, trong khi ông đang nghĩ quẩn nghĩ quanh, nghĩ đến cách mua, nghĩ đến cách cướp, nghĩ mãi chưa biết làm thế nào, thì chợt có tên lính vào bẩm rằng: có một người lạ mặt, xin vào yết kiến để bẩm có việc cơ mật.

Ông cho vào. Ấy là người đem kiểu súng Tây lại cho ông.

Binh gia nói: “Mưu sự tại nhân, thành sự tại thiên” (tính việc ở người, thành việc ở trời), e có lẽ phải.

Cao Thắng muốn kiếm một khẩu súng của Tây để bắt chước chế tạo, nhưng đang lo nghĩ ao ước không biết lấy ở đâu có một khẩu súng Tây để làm kiểu bây giờ, bỗng dưng trời xui khiến một người khách lạ mặt tới ngay giữa quân môn giúp cho ông được như nguyện.

Người lạ mặt vô bẩm rằng:

– Nghe nói có lệnh của tướng quân truyền ra: hể ai lấy được một khẩu súng Tây đem nộp, thì sẽ được trọng thưởng 1.000 đồng bạc. Nếu bây giờ tôi lấy dâng cho tướng quân, không những một khẩu súng Tây, mà tới 15 khẩu lận, thì tướng quân thưởng cho bao nhiêu?

Cao Thắng mừng lắm:

– Thôi thế thì trong trại ta bao nhiêu tiền bạc, ta cho nhà người lấy hết.

Thật ra lúc bấy giờ, ông cũng đã có một vài vạn bạc ở trong quân. Người lạ mặt xin truyền cho tả hữu lui ra ngoài, rồi mặt hầm hiu kể. Té ra y có một người bà con đi lính tập ở tỉnh Nghệ An mới viết thư về nhà nói rằng: tới ngày mai đây có hai viên quan binh ở tỉnh thành Nghệ An dẫn 14 tên lính tập chở mấy hòm bạc lên đồn Phố (thuộc hạt Hương Sơn) để phát lương cho binh lính. Lễ tự nhiên toán lính ấy có súng. Đó là một cơ hội trời giúp tướng quân. Vậy tướng quân nên sắp đặt cho nghĩa binh mai phục ở giữa đường, đánh toán lính tập mà cướp lấy súng của họ là được ngay, nào có khó gì?

Cao Thắng được tin cơ mật này, hết sức mừng rỡ, đưa tay lên trán và nói:

– Thật là trời giúp ta phen này!

Tức thời, một mặt Cao Thắng cầm giữ người khách lạ mặt hảo tâm đó ở lại trong dinh chơi, một mặt hội chư tướng lại để thương nghị cách cướp súng.

Ông thì quyết kế là kéo hết quân mình ra đón đường liêu đánh một trận tử chiến. Nhưng ông Cao Đạt vừa khoát tay vừa nói:

– Không nên! Anh tính kế làm như vậy là đem cả nghĩa binh và bản thân anh vào chỗ hiểm nguy tổn hại mà chắc là không xong việc. Quân ta chưa phải là quân thiện chiến, vả lại thứ súng cũ kỹ của mình bây giờ còn lồi thối quá, đạn bắn ra nổ không mạnh, đi không xa, tôi tưởng ngày nay nếu quân ta đem toàn lực ra đánh nhau đường trường cũng sợ không địch lại với 15 khẩu súng kia. Vậy thì không những ta làm đã chẳng thành công mà lại còn mang hại đến thanh thế của quân ta lúc ban đầu nữa. Theo ngụ ý của em, việc này ta phải dùng mưu thì hơn, quyết không nên dùng lực. Em xin dâng kế “Xuất kỳ bất ý công kỳ vô bị³⁹” anh nghĩ sao?

Cao Thắng suy nghĩ một lát gật đầu khen phải.

Nguyên là con đường từ tỉnh Nghệ An đi lên đồn Phố (chỗ đó là làng Phố Châu, chính là huyện lỵ Hương Sơn đóng bây giờ thuộc về tỉnh Hà Tĩnh) có nhiều chặng phải đi xuyên qua núi rừng rậm rì, hiểm trở. Giữa đường có một hòn núi trọc chận ngang, không có cây cối nào rậm và to, chỉ mọc toàn là lau sậy rất cao, chính giữa có một con đường độc đạo. Ông Cao Đạt hiến kế rằng chỉ nên lựa chọn mấy chục tráng sĩ, cầm đoản đao mai phục ở hai bên rừng lau sậy, chờ khi nào toán lính tập kia ngẫu nhiên đi qua, thì ta nổ một tiếng pháo làm hiệu, rồi hai bên tráng sĩ nhảy bổ ra, xuất kỳ bất ý mà đánh tất được toàn thắng.

Cao Thắng y kế, và muốn bản thân làm việc khó khăn này, cho nên tức khắc xếp đặt công việc để ngày mai chính ông thân dẫn cả bọn Cao Đạt, Cao Nữu, Nguyễn Niên cùng hai mươi tên quân cảm tử, nai nịt gọn gàng, cầm đoản đao ra mai phục tại đó.

Quả nhiên, xế chiều hôm ấy, một toán gồm hai viên quan quân Pháp và 15 tên lính tập mang súng và khiên hòm bạc, kéo nhau đi ngang qua rừng sậy đã nói trên. Bởi con đường độc đạo nhỏ hẹp, họ phải đi hàng một, lẻ tẻ từng người, trong trí không ngờ đâu giữa bãi lau sậy này mà có sự bất trắc.

Tiếng giầy đi cồm cộp đằng xa, đủ làm dấu hiệu để báo tin cho phục binh hay trước. Tới chừng họ đi vào giữa khoảng nghĩa binh mai phục Cao Thắng nổi pháo lên làm hiệu, tráng sĩ mai phục hai bên nhảy ra, miệng vừa hò hét, tay vừa khoa đao, cứ mỗi người nhắm ngay một kẻ bên nghịch mà chém tung hoành loạn đá. Tội nghiệp cả hai viên tiểu tướng Pháp và 15 chú lính tập đều bị chém ngã hết, không sót một người nào, không ai kịp trở tay. Vì họ đang đi đường mệt nhọc, lẻ loi, bỗng dưng bị chém một cách thình lình như thế, làm sao không chết.

Thế là Cao Thắng lấy được 17 khẩu súng, trong đó có hai khẩu súng kiểu hai nòng và 600 viên đạn, mấy ngàn đồng bạc nữa, mà phía mình không nhỏ một giọt máu, cũng không nhọc nhằn sức khỏe bao nhiêu.

Trở về sơn trại, ông mời người khách lạ mặt kia để trọng thưởng. Nhưng khách nói rằng:

– Thấy tướng quân làm việc nghĩa hiệp, tôi vẫn hâm mộ, trời bèn xui khiến tôi đem lại cơ hội giúp cho tướng quân được thành công đó thôi. Tôi nào có công cán gì mà thưởng, vả lại tôi có phải vì ham số tiền thưởng mà tới đây bao giờ; hôm qua tôi hỏi thưởng bao nhiêu là nói chơi vậy mà. Số tiền thưởng này tôi xin để lại tướng quân nuôi binh sĩ, đức khí giới, thế là tôi mừng. Trước khi từ biệt tôi xin hiến tướng quân bốn chữ “tiền đồ bảo trọng⁴⁰”, xin ghi nhớ cho. Luôn dịp, tôi có một bức thư kín đây, hễ ngày nào cụ Phan về, thì phiền tướng quân trình cụ giúp tôi, ngày nay hãy khoan mở ra.

Cao Thắng muốn hỏi tên họ, nhưng khách cũng không chịu nói, chỉ cười lat rồi đứng dậy vái dài một vái, ra đi. Người này là thần tiên chăng? Là ẩn sĩ chăng? Là hiệp khách chăng? Là gì không ai biết.

Thuở giờ Cao Thắng chỉ ước mong có một khẩu súng Tây để làm kiểu, nay đã được thỏa mãn sự mình mong ước rồi vậy. Cao Thắng gọi thêm rất nhiều thợ rèn, rồi kéo lên núi sâu, bắt đầu công việc chế tạo. Ông tự tháo một khẩu ra từng mảnh, để xem từ cơ quan thước tắc cho đến công dụng những thế nào, rồi đêm ngày ông ngồi một bên, đốc thúc bọn thợ rèn, cứ lấy từng mảnh ở súng Tây, theo đúng hình thức dài vẫn rộng hẹp như thế mà rèn đúc. Mấy lần đầu còn hư hỏng lồi thoi. Nhưng hư hỏng thì ông lại bắt phá hết ra mà rèn đúc lại. Rèn đi đúc lại mãi mới được.

Công việc đúc súng này làm luôn trong mấy tháng ròng rã, được cả thảy 350 khẩu súng giống y súng Tây. Duy có thuốc đạn thì còn phải dùng thuốc ta.

Ta nên biết Cao Thắng rèn đúc được 350 khẩu súng kiểu Tây, thật có công phu khó khăn to lớn bằng rèn đúc mấy mươi vạn khẩu. Thật thế, lúc bấy giờ ông ta chỉ là một đám giặc cỏ, phải lẫn lút ở trong núi biếc rừng xanh, nào đã dám ra mặt chán chường, vậy thì lấy đâu được sắt, lấy đâu được đồng, lại lấy đâu được máy mà đúc, lấy đâu được thuốc nổ để chế ra đạn. Thế mà ông làm được đủ cả, là nhờ ông có trí xảo cơ mưu và có nghị lực nhẫn nại lắm. Ruột gà trong súng, thì ông dùng cây gọng dù uốn lại mà làm; sắt, thì ông cho người đi khắp các chợ và các miền nhà quê, mua những móng lừa, móng ngựa, các thứ sắt vụn, và những cày hư cuốc bể, của các nhà nông đem về đập ra mà rèn; còn bì đạn thì ông góp nhặt những mâm đồng, nồi đồng, đập giệp ra thật mỏng rồi cuốn lại. Sợ thiếu những nguyên liệu cần dùng, nên ông hạ lệnh cho các dân làng chung quanh, chia bớt những đồ đồng trong nhà mình cho nghĩa binh và đem lên sơn trại nộp để làm quân giới.

Ấy đó, Cao Thắng chỉ nhờ có những tài liệu góp nhặt như thế, mà rèn đúc được súng đạn hẳn hoi, thủy chung chỉ dùng sức người, không có máy móc gì hết.

Tới đây, không những súng cũ và súng mới đã được hơn 500 khẩu, mà lương tiền cũng dồi dào, và số quân lính mộ thêm cũng tăng lên đến gần 1.000 người. Cao Thắng tự biết lúc này mình đã có gốc hơi vững, tức là có cái cơ sở để tấn phát mãi lên và có thể bắt đầu mưu tính việc lớn. Nhưng phải có người danh vọng oai quyền để làm chủ cầm quân mới được.

Người đó đương thời, còn ai hơn là ông chủ tướng cũ hiện đang lưu lạc ẩn cư ngoài Bắc: ấy là Phan Đình Phùng.

Cao Thắng bèn sai người tâm phúc ra Bắc Hà rước cụ Phan về.

Phong trào võ lực phản đối ở 3 tỉnh Nghệ An, Hà Tĩnh, Quảng Bình, đã tịch mịch ít lâu, giờ lại nổi lên bùng bùng và kéo dài ra được mấy năm nữa. Lần này có tổ chức, có khí giới, có kỷ luật, có oai danh, chính có người Pháp thẳng ngay đã nhìn nhận sự thật như thế.

Một võ quan Pháp dự vào cuộc đánh dẹp ở Nghệ Tĩnh hồi bấy giờ là Đại úy Gosselin, về sau viết ra cuốn sách có giá trị tựa là Nước Nam (Empire d’Annam) chương 313, có đoạn nói về Phan Đình Phùng đại khái như vậy:

Cuộc biến loạn của Phan Đình Phùng cầm đầu, tràn lan rất mau và có thanh thế lớn. Sánh lại những đám phản đối nổi lên về trước không thấm vào đâu.

Nhưng vì phương lược cai trị, vả lại cũng không muốn làm xôn xao kinh hải dư luận bên Tây,

cho nên ở đây người ta ráng giấu nhem được chừng nào càng hay, không nói rõ cho bên Tây biết.

Lúc đó, người chủ tướng cầm đầu cả 4 tỉnh miền Bắc - Trung nổi lên đánh lại binh ta, chúng tỏ ra một người có tài năng tổ chức lạ lùng: lại thêm ông ta có cái địa vị đầu Đình nguyên, thành ra nhân dân quy phục hết thấy, vì dân này vốn trọng học vấn và kính mộ danh nho.

Té ra từ trước tới đây chúng ta không hay Phan Đình Phùng biết sắp đặt tập rèn quân lính theo như kỷ luật và binh pháp Âu châu; cho nên quân lính mặc y phục giống hệt một thứ với lính tập bản xứ của ta, lại mang khí giới là súng kiểu 1874 do ông bí mật chế tạo lấy rất nhiều, nhưng chế tạo ở chỗ nào thì không ai biết, tới nay chúng ta chẳng hề tìm ra.

Tôi có đem nhiều khẩu súng đó về tận bên Tây; xem nó giống đủ mọi vẻ như súng của các xưởng binh khí nước ta chế tạo, đến nỗi tôi đưa cho các quan binh pháo thủ ta xem, các ông phải sửng sốt lạ lùng, chỉ hiềm vì nó khác với kiểu súng ta có hai chỗ này thôi: ruột gà không đủ sức mạnh và trong lòng súng không có xẻ rãnh (rayures), vì đó mà đạn bắn ra không xa, không mạnh. Tuy vậy mặc dầu, những súng đó đã từng bắn chết ít nhiều lính khố xanh, cai đội Tây và lính tập, vì thật ra lúc bấy giờ chỉ có lính khố xanh ra xông pha đánh dẹp đám loạn này, ta phải nói rằng lính ấy đã xuất lực và thành công một cách vẻ vang.

Ta xem Đại úy Gosselin đã từng mục kích và phải nhìn nhận sự thật như thế, đủ biết đương thời nghĩa binh cụ Phan cầm đầu không phải giặc cỏ, hay cuộc phản đối tầm thường. Kỳ thật có tổ chức, có khí giới, có lực lượng ít nhiều, ta nên biết những thành tích ấy do một tay lược thao kỳ xảo của thượng tướng quân Cao Thắng.

Ở bắc về

Sau lúc làng Đông Thái bị phá, Phan phải kéo tàn quân lên đóng ở hai hạt Hương Sơn, Hương Khê; lại sau lúc ở Hương Sơn, Hương Khê thất bại nữa, cụ chạy ra ngoài Bắc, có nhiều người cho thể là việc lớn hư hỏng tan tành mất rồi. Cụ chạy, thể là cuộc phản đối tiêu hết!...

Nhưng mà nó chưa tiêu hết đâu.

Sự thật, trước khi bước chân lên đường ra đi Bắc Hà, Phan có định sẵn hai cái chủ kiến, hai cái cơ mưu, thể nào rồi cũng thực hành được một: hoặc là hiệu triệu anh em kiện nhi chí sĩ ở Bắc Hà nổi lên để gây nên thanh thế tương ứng với cụ ở đảng trong và chia bớt cái mãnh lực của binh lính Bảo hộ đi; hoặc là trông mong tin cậy một người anh tài được cụ thanh nhân là Cao Thắng tướng quân, ở nhà có thể tom góp sức tàn, rồi lại đánh trống mở cờ, quét cường phen nữa.

Vả chẳng, có xét kỹ cái tình thế của cụ hồi bấy giờ, mới biết là không thể không thua, đã thua không thể không chạy, đã chạy không thể không ra Bắc.

Song, trước khi muốn xét ra những cái nguyên do này vì đâu, tôi tưởng chúng ta hãy nên nhìn biết cái tâm tích của cụ Phan một chút đã, vì cụ trước kia vốn là người chủ hòa kia, thế sao về sau lại trở ra một người khác hẳn: liều gan ra mặt chống cự với người Pháp tới cùng?

Thật vậy, cụ là người hiểu biết thời thế, không phải như hạng nhà Nho hủ lậu cố chấp ở đồng thời, đại khái như Võ Phạm Khải là tác giả bài luận Biện di chẳng hạn.

Ta xem hồi năm 1877, cụ là một thầy Cử nhân vào kinh thi Đình, chính vua Tự Đức ra đầu bài thi Đình đối, có đoạn hỏi về thiên hạ đại thể như vậy: “Các nước Thái Tây họ làm thế nào mà nước họ mỗi ngày một thêm hưng vượng phú cường?”. Tới một đoạn khác, ngài hỏi về quốc gia đại sự lúc bấy giờ: “Nước Phú Lãng Sa vốn là một nước trọng tín nghĩa, cho nên đem trả lại ra bốn tỉnh Bắc kỳ mà An Nghiệp (Francis Garnier) đã lấy hồi năm 1873, còn sáu tỉnh trong Nam kỳ, phải chi Phú Lãng Sa cũng đem trả nốt cho ta, rồi hai nước lại giao hảo buôn bán với nhau không hay hơn ư? Nhưng vì lẽ gì nước Phú Lãng Sa vẫn lần lần khân chưa chịu trả lại, và nay nếu như nước ta muốn thu phục sáu tỉnh Nam kỳ lại thì nên làm thế nào?”

Trong bài Đình đối của Phan viết hồi đó, đã bàn xa xét rộng về nguyên nhân cường thịnh của các nước Thái Tây, vì họ vốn có thông minh vụ thực, lại biết trọng khoa học thực tế, cho nên nhất thiết việc gì cũng xét cho cặn kẽ, làm cho tới nơi, không chịu hồ đồ biếng nhác như mình. Cụ lại đem nước Nhật Bản ở phương Đông mình ra làm chứng; vì Nhật sớm biết duy tân tự cường, thành ra họ có cơ chắc chắn một mai sánh vai nổi gót được các nước Âu châu.

Ta nên biết hồi cụ Phan nói đây, Nhật Bản đã bắt đầu công cuộc duy tân được 10 năm rồi.

Xem vậy, thì ra đang lúc sĩ phu nước nhà còn đang say mê chìm đắm ở giữa cái nguồn học vấn từ chương hủ lậu, cố chấp, mà cụ Phan đã hiểu biết đại khái về tình thế thiên hạ như thế, đâu phải là người không thức thời?

Còn câu hỏi thứ hai thì cụ trả lời rằng: “Sự thế Bắc kỳ và Nam kỳ khác nhau. Người Phú Lãng Sa phải trả bốn tỉnh Bắc kỳ, vì tự họ đã trái với điều ước mà lấy bưng của ta. Còn như sáu tỉnh Nam kỳ thì đã có điều ước triều đình ký nhường cho họ, cho nên họ còn lần khân kiêu có mà không chịu trả. Vả chẳng họ giữ lấy sáu tỉnh ấy mà không trả, là vì có hai lẽ: một là để cho vững vàng hòa ước ở giữa hai quốc gia, vì nước Phú Lãng Sa cùng ta, tuy có tình cũ nghĩa xưa mặc lòng, nhưng mà ngày nay họ bằng qua muôn ngàn dặm tới đây, buổi đầu chưa tin được tấm lòng ta chân giả thể nào, thành ra họ còn phải giữ lấy đất đai đã nhường, để cho mạnh cái thế lực địa vị của họ, và để làm căn cứ cho cuộc hòa với ta. Hai là sáu tỉnh đảng trong vốn là nơi đất ruộng tốt, thóc lúa nhiều, hèn chi họ có lòng ham tiếc không trả. Nay muốn thu phục lại, thì điều cần trước hết xin triều đình bỏ hẳn tấm lòng ngờ vực đi. Ngày xưa Khổng Tử làm tướng nước Lỗ, mà nước Tề đem những đất ruộng đã xâm chiếm trả lại cho nước Lỗ, chỉ vì ngài lấy lòng chí thành đối đãi, khiến cho cảm động được nước Tề vậy. Thế thì sự thế nước nhà ngày

nay, triều đình cũng nên lấy lòng chí thành mà đối với nước Phú Lãng Sa thử coi. Vả lại, muốn làm việc lớn, đừng thềm kể gì những sự tổn hao nhỏ nhỏ, có vậy mới nên việc lớn được. Nếu xem trong ý người Phú Lãng Sa thiết lòng ham lợi không buông, thì ta có cách lấy món lợi khác cho tương đương, xấp xỉ, mà xin đổi chác với họ, ví dụ như lấy thuế cửa biển trao quyền cho họ mà đổi lấy Nam kỳ, có lẽ họ chịu, hoặc là xin bồi khoản thêm nhiều cho họ, rồi trả lần hồi, cũng là một cách, vân vân”.

Trong lúc ai nấy cũng xin vua Tự Đức lấy binh lực để thu phục sáu tỉnh Nam kỳ, mà trái lại, cụ Phan thì hiền kế ôn hòa và có phương lược như thế, chứng tỏ ra cụ là người chịu hòa ngay từ ban đầu, vốn không có ý gì sanh sự hay là dùng binh đối với người Pháp vậy.

Đến lúc cụ làm quan ở trong triều, ông Tôn Thất Thuyết sinh sự nghịch thù chống chọi người Pháp luôn, cụ Phan cũng không phụ họa cản ngăn hay nói gì tới, nghĩa là cụ không muốn đứng vào phương diện ấy. Lại như sau khi đã bị cách chức về làng ở, định lấy cái thú điền viên làm nơi chung lão, không muốn quan tâm gì đến việc đời nữa. Vì cụ biết rằng: Sự mất nước là tại vua quan mình dở, dân chúng mình hèn, vận số nước mình đến lúc phải bị hành phạt, vậy thì cuộc Bảo hộ là do lịch sử đã xếp đặt xong quách đi rồi, mà cũng có thiên ý khiến vậy, còn cưỡng làm gì nữa. Cưỡng, làm gì có người; cưỡng, làm gì có sức?

Cụ vẫn nói với các bạn đồng tâm rằng: “Phải chi hồi trước mà vua mình cũng biết thời thế, biết lo lắng về việc duy tân như vua Minh Trị nước Nhật Bản kia; bọn quan lại mình đừng có ươn hèn khốn nạn quá, và lại có một số đông người thức thời chí sĩ như hạng Nguyễn Trường Tô, cố sức duy tân biến pháp, thì làm gì đến nỗi mất nước”. Nay nước đã mất rồi, người ta trở lại đổ tội cho Nho giáo, nhưng cụ Phan nói không phải tội ở Nho giáo, mà tại nơi ta học Nho giáo không phải đường. Nho giáo gốc ở nước Tàu, mà chính nước Tàu cũng khốn đốn, ta theo nước Tàu cũng đâm đuối theo, là vì mình và Tàu chỉ ôm riết lấy Nho giáo theo phái Châu tử, cố chấp, bảo thủ quá, thành ra trì trệ mà không tiến hóa được. Đến lúc người Pháp qua lấy đất nọ phá thành kia lung tung, mà sĩ phu mình còn chưa tỉnh ngộ. Xem Nhật Bản kia, họ cũng theo Nho giáo đó chứ gì, nhưng họ được lợi hơn, vì họ biết cái học thuyết Vương Dương Minh phải tùy thời biến thông; cho nên đến khi tiếp xúc với Tây phương một chút, là họ động lòng tri bỉ tri kỷ mà tự cường tấn hóa ngay. Bao nhiêu triệu người chỉ vì học sai và cố chấp hủ bại, đã té nhào xuống cả rồi, dẫu mình cụ có chí nâng dậy, nhưng lấy sức đâu mà nâng cho nổi.

Song le, cụ không chịu thần phục người Pháp, là vì cụ đã chịu người Pháp về võ lực thì thôi, chứ không muốn đem thân ra cho sự “thay nhà đổi chủ” nó làm lụy được mình, dù biết là có ích ngay cho mình cũng vậy. Cụ chỉ muốn tự cao tự khiết lấy mình mà thôi.

Thế sao sau cụ lại khởi nghĩa?

Đó lại là một vấn đề khác.

Ta xem như trên kia đã nói, cụ Phan thật là người có chủ kiến, và tâm tích của cụ đối với thời cuộc bấy giờ, thật là rõ ràng lắm, nhưng sau cụ khởi nghĩa là vì có hai cớ.

Trước là vì có mạng vua.

Sau là vì có lòng người.

Cái gốc luân lý dựng nước của ta ngày xưa có ba điều cốt tử: một là vua, hai là thầy, ba là cha. Ba điều cốt tử ấy có nặng nhẹ trên dưới khác nhau: vua rồi mới đến thầy, thầy rồi mới đến cha. Vua là một bậc chí đại chí tôn, thay quyền Trời để thống trị chúng sinh muôn vật. Đã biết có Trời đất phải biết có vua. Đối với vua, hễ ai là người làm dân, cũng phải tôn sùng, vì cho rằng tấc cỏ ngọn rau, miếng cơm manh áo, đều là ơn của vua ban cho, muốn báo đáp lại cái ơn ấy, tất phải tôn vua mới được. Bởi cái quan niệm ấy, thành ra vua bảo gì tôi cũng phải nghe. Ai vâng mạng vua, thì là nghĩa sĩ, là trung thần, mọi người đều phải kính; ai trái mạng vua thì là loạn thần là tặc tử, người nào cũng có quyền giết chết đi. Sợi dây luân lý vô thượng đó trói những người gọi là “dân” đã chặt, mà trói những người gọi là “quan” lại càng chặt hơn.

Vì sao? Vì quan đối với vua, còn mắc một cái ơn nặng hơn nữa, là vua cho cơm, cho áo, cho phần, cho son; mang cái ơn ấy, tức là mang một món nợ rất to, không thể nào trốn tránh mà không trả được. Đã được vào hạng mang nợ phần son, cơm áo của vua, thì tất phải hiểu cái nghĩa “Vua lo, tôi nhục; vua nhục, tôi chết” cho nên hễ vua bảo gì tôi cũng phải nghe, tức là để trả cái khoản nợ phần ấy, son ấy, cơm ấy, áo ấy.

Giữa đời cụ Phan Đình Phùng, nền quân chủ nước nhà đang cao, đang thịnh, nhất ban nhân dân ai cùng thờ luân lý tôn vua, cụ không được không tôn; huống chi cụ lại còn một tầng nặng hơn các người khác, là ở vào bậc người trả mấy đời chịu ơn phần son cơm áo của vua, vậy vua bảo điều chi phải, cụ không được không vâng mạng.

Trong khi đang ngồi xem việc đời, có người đến gọi bảo: “làm!” mà người ấy lại là ông vua mất thành, mất nước, đang đội gió bụi, nhuốm tuyết sương, vậy theo cái nghĩa “Vua lo, tôi nhục, vua nhục, tôi chết”, thế nào cụ cũng phải vâng. Lại còn một lẽ già hơn nữa: Sao đức Hàm Nghi không chạy đi đâu, mà chạy ra hai tỉnh Quảng Bình và Hà Tĩnh, là biết hai tỉnh ấy còn có chỗ nương dựa được. Sao vua Hàm Nghi không bảo ai làm, mà bảo cụ, vì biết cụ là con nhà thế thần, có đảm lược, có tài năng, có thể làm được. Ơn tri ngộ nặng, lòng ủy thác to đến thế, khiến cụ lại càng phải vâng mạng mà khởi nghĩa Cần vương.

Mang vua đến, thế là cái tư tưởng chủ hòa của cụ, đã biến thành ra cái tư tưởng chủ đánh rồi. Đánh được thua, chưa biết đâu, nhưng cũng là để chứng tỏ cho người ta biết rằng: dân tộc Việt Nam này có sức phản động và quyết tranh đấu tới cùng.

Cụ vâng mạng vua, không phải là vâng liều đâu. Khi vua truyền lệnh Cần vương, và khi cụ tâu rằng: “vâng”, là trong bụng đã có chủ trương lắm, đã tìm được chỗ nương dựa để làm được cái vâng ấy, đã tìm được cái sức mạnh, để làm nổi được cái vâng ấy rồi: chỗ nương dựa và cái sức mạnh ấy, là lòng người.

Thật thế, không những vua bảo cụ khởi nghĩa mà thôi, tới dân cũng bảo cụ cứu quốc nữa.

Lúc cụ truyền lệnh Cần vương ra, làm rung động lòng người, cho nên nghĩa sĩ bốn phương đem quân, đem lương, đem nhiệt huyết về theo rất nhiều. Nội những hào kiệt ở trong bốn tỉnh Thanh, Nghệ, Tĩnh, Bình, trước kia tản lạc ẩn núp ở quanh trong núi đỏ rừng xanh, không có ai thống hợp, mà cũng chưa biết quy phục ai, thì bây giờ đều da theo cái tiếng gọi của cụ Phan mà ra, để nghe cụ chỉ huy, có cái thế mạnh như cuốn nước, như đổ mưa, làm cho lòng người sôi nổi. Lòng người ấy đang sắp thiêu thiếp đi, nay giật mình tỉnh dậy. Cho đến những hạng già nua yếu đuối, con trẻ, đàn bà, không có sức làm gì được, thế mà nghe ba chữ tên Phan Đình Phùng cũng sinh lòng cảm động, xót thương, kính phục, khẩn Trời vái Phật cho cụ được mã đáo thành công... Cho đến những bọn phò đời nịnh thế, chỉ biết mưu cuộc giàu sang vinh hiển, còn ra sống chết mặc ai, hễ thấy ai có bụng yêu nước thương loài, thì bảo là đồ ngu, đồ dại, sao dám đem sức châu chấu đá voi, lấy trứng chọi đá mà chết; nay thấy cụ kéo cờ khởi nghĩa lên, gió bay tới đâu, người theo tới đó, thì chúng nó cũng phải kính phục khen thầm trong bụng rằng: “Giỏi”. Ấy là ta chưa kể đến những hạng giàu có thuở nay bóp chết từng đồng, coi lớn hơn tánh mạng, thế mà bây giờ cũng rút ruột ra để cứu giúp cụ làm quân lương. Lại còn những kẻ cùng đinh hạ tốt, xưa nay không biết vua biết nước là vật gì, bây giờ nghe nói là cụ cách mạng Cần vương, họ cũng lặn ngòi noi nước, dãi nắng dầu sương, tìm đến nơi để theo phò tá... Xem những tình trạng đó, thì biết lòng người tin phục cụ là bao nhiêu!

Bao giờ cũng vậy, nước nào cũng vậy, những bậc minh quân, anh chủ, nghĩa sĩ, anh hùng muốn đồ được việc lớn, trước hết phải dò xét lòng người, lấy đó làm một thức khí giới cốt tử. Hễ đã có lòng người quy thuận rồi, thì làm gì mới có thể làm nổi. Cụ Phan Đình Phùng, đã có lòng người tin phục như thế, là đã cầm một thứ khí giới mạnh trong tay vậy, can chi chẳng làm?

Nói tóm lại, vua bảo làm đi, dân bảo làm đi, cụ ở giữa, nếu trái mạng vua là người bất trung, trái lòng dân là người vô dũng⁴¹. Một người vốn trọng căn bản quân thần như cụ, không khi nào chịu làm người bất trung; một người vốn nặng cái tư tưởng quốc gia như cụ, không khi nào

chịu làm người vô đồng. Mạng vua đến phải cảm; lòng dân đến, lại càng không thể bỏ; huống chỉ cả mạng vua, cả lòng dân, như hai cái sức mạnh thiêng liêng, kéo đẳng trước, đẩy đẳng sau, khiến cụ nhân cảm sinh ra khí, nhân khí sinh ra đồng, bền mạnh mẽ vâng lời vua sai, dân bảo: “Tôi làm, dầu đến chết cũng can tâm”.

Thế là cụ khởi nghĩa.

Từ đó trở đi, trước kia cụ chủ hòa bao nhiêu, thì bây giờ lại chủ đánh bấy nhiêu.

Nhưng vậy mà sự thế lúc ban đầu, bắt cụ phải thua. Thứ nhất là bởi chưa có đất dùng võ. Đang khi thấy thành tan, vua chạy, nước mất, ba cái thảm ấy cùng dồn đến một lúc, khiến cho cụ phải nóng ruột, cho nên khởi binh là khởi binh, chớ chưa kịp tính đến thế giữ, mà cũng chưa kịp tính đến thế đánh. Giữ, mà ở làng Đông Thái của cụ, thì giữ gì được? Phàm dụng binh, tất phải kiếm một chỗ nào hiểm yếu để đóng trại làm gốc; chỗ đất ấy phải có đường giao thông cho tiện để chuyển vận được quân lương và quân khí, rồi tiến lên thì có thể lấn thêm được đất, lui về có thể giữ vững gốc mình mới được. Làng Đông Thái thì bất quá cũng như những làng khác, nay đem quân đóng ở đó, gọi là hào là hố, chỉ có mấy cái ao nhỏ, gọi là thành là lũy, chỉ có năm ba bụi tre, nếu như người Pháp đem quân về sớm một ngày nào, mà đặt súng đại bác nhắm ngay vào, đẩy cho độ mười phút, thì cụ càng sớm thua một ngày ấy, địch làm sao cho được? Huống chi, ngay đến người trong làng, bên cạnh những người biết yêu nước mà theo, lại có bao nhiêu người trở mặt mà xu thời, tự nhiên đường đất ở trong làng, và việc hành động của cụ làm sao quân Pháp lại chẳng biết. Ví bằng không vì việc đánh phá mấy làng có đạo, mà quân Pháp về giải cứu, đến nỗi cụ thua, thì chậm một hôm nữa, quân Pháp cũng về đến nơi, tức là đại đồn Đông Thái cũng đến mất. Lại sau khi mất Đông Thái rồi, mà cụ kéo quân đi đánh nay nơi này, mai nơi khác, thế là chưa có căn bản, tự nhiên đã có thể thua nằm phục ở trong đó rồi.

Thế giữ đã vậy, còn thế đánh cũng không có. Cái thế đánh quan hệ nhất ở quân giới. Quân giới ngày xưa là gươm đao, giáo mác, mà quân giới đời cụ tuy là đã dùng súng đạn rồi, nhưng cũng là súng đạn phải cho tốt mới được. Thế mà súng đạn của mình hồi đó, nào có ra hồn ra dáng gì: gọi là súng hạt nổ, gọi là súng thần công, công dụng kém hèn quá; súng người ta thì bắn mau như chớp và đi rất xa, còn súng của mình thì nhồi mãi mới được một phát thuốc để bắn, có khi phát thuốc lại hư không bắn được, mà bắn ra cũng không đi được bao nhiêu đường, sức mạnh có khi cũng không đủ giết người được. Quân kháng chiến của ta lúc ấy, khí giới chẳng qua chỉ nhiều gươm giáo, dù có súng đạn cũng là kiểu cũ đồ xưa, có đánh thì lấy gì mà đánh. Thế đánh cũng không có, tức là phục sẵn cái cơ thua nữa rồi.

Song le, chúng ta đừng tưởng một người có chí khí anh hùng như cụ, không biết tới những chỗ đó đâu. Cái cơ tất thua cụ biết trước, vì cụ đã tự biết sức mình chưa có thể đánh, nhưng mà nhân được lúc lòng người đang nô nức, nóng nẩy, thì phải chụp lấy mà làm ngay. Tức là gặp được cơ hội thuận tiện không thể bỏ qua. Nếu chờ cho khi nào dự bị được đủ các thứ, thì lòng người nguội mất còn gì, bởi sự thế hồi đó, phải ứng thời, chớ không phải là dài thời được.

Nhưng, cứ lấy binh lực bằng súng hèn đạn xấu như vậy, cứ lấy cái cơ sở bình bồng nay đây mai đó như vậy, mà cụ gương gao cầm cự được với quân Pháp trong hai năm trời, nghĩa là từ cuối năm 1885 đến năm 1887, mới thua chạy ra Bắc, đủ biết cái sức chống chọi của cụ cũng khá, nếu không thì chỉ trong mấy tháng là tan tành ngay.

Đoạn trên kia đã nói rằng: Cụ Phan ra Bắc, cốt để hiệu triệu chí sĩ ngoài Bắc, nổi lên làm thanh thế cho mình. Hồi đó, phong trào Văn thân ngoài Bắc cũng lớn lắm, tràn khắp ra hầu hết các tỉnh, thứ nhất là mấy tỉnh Hải Dương, Nam Định, Bắc Ninh, Sơn Tây..., tỉnh nào cũng có một vài người xung hùng. Nhưng trong đó phần nhiều là giặc cỏ, hoặc là chỉ lấy tà thuật dụ dân, chớ không được mấy người làm đứng đắn ra việc. Vả lại không hợp sức với nhau, cho nên súng Pháp chĩa tới đâu liền tan tới đó, chẳng thành ra một thế lực gì đáng kể. Cụ Phan ra Bắc thấy tình thế như vậy, lấy làm chán nản, biết rằng Văn thân Bắc Hà không đủ để cho mình nương dựa được, bèn giả làm một ông Tú tài nghèo khổ ở Nghệ ra, ngồi dạy học một nhà làm ruộng tại huyện Thạch Thất tỉnh Sơn Tây. Cụ ở làng nào và nhà ai, bây giờ không thể hỏi ra được.

Vì lúc bấy giờ, cụ thất bại mà đi, nhưng quân Pháp vẫn tầm nã riết lắm, cho nên phải trốn

tránh và đổi tên họ, thành ra ngay đến chủ nhà nuôi cụ ngồi dạy học, có lẽ cũng không biết trong nhà mình có bậc đại anh hùng trú chân. Cụ ở Sơn Tây, nhưng vẫn thường có thư từ giao thiệp với anh em Văn thân ở hạt Đông Triều tỉnh Hải Dương, hồi đó là cái gốc cách mạng ngoài Bắc, còn có thanh thế hơn mấy chỗ khác. Song những thư từ giao thiệp nội dung thế nào, tôi đã chịu khó mất công sưu tầm dữ lắm, cũng không thể tìm ra được. Có điều là cứ lấy lý mà đoán thì chắc chỉ là việc cổ động cách mạng, và chỉ biết rằng cụ có vật sắc được một người hào kiệt về sau cũng nổi lên huyết chiến với binh Pháp được đến mười mấy năm trời. Người ấy là ông Hoàng Hoa Thám, tức là ông Đề Thám. Lúc này, Hoàng Hoa Thám còn trẻ tuổi, nhưng mà người rất anh hùng và có khí khái to, nhân bấy lâu nghe đại danh cụ Phan, nay dò biết tin cụ ở Sơn Tây, bèn tìm tới để hầu chuyện. Cụ thấy Thám là người đảm lược chí khí nên rất đem lòng yêu mến. Luôn dịp khuyến khích Thám nên gấp khởi nghĩa ở Bắc kỳ.

Nhưng tình cảnh cụ Phan lúc này buồn rầu lắm. Vì mục đích ra Bắc khiến cho cụ nản lòng bực chí, đến đổi một người đang muốn vào sinh ra tử, khuấy nước chọc trời, mà phải bình bồng thác tích làm một thầy đồ nhà quê, gõ đầu năm ba đứa trẻ, bảo sao không buồn!

Người ta thấy thể tâm sự vô liêu⁴² của cụ bộc lộ ra ở thi văn.

Sát khí hùng phong của ông tướng hồi nào, giờ lại trở về cái thú ngâm nga nhàn nhã của nhà Nho.

Còn nhớ ngày mùng một tết năm Mậu Tý (1888), cụ có bài thi khai bút như vầy:

流鶯庭外語花枝

Lưu oanh đình ngoại ngữ hoa chi

花報春歸人未歸

Hoa báo xuân quy nhân vị quy.

屏嶺百年思日繞

Bình lãnh bách niên tư nhật nhiều;

鴻山萬里望雲飛

Hồng Sơn vạn lý vọng vân phi;

吾家有教根忠孝

Ngô gia hữu giáo căn trung hiếu.

客地無心怨別離

Khách địa vô tâm oán biệt ly;

佳節是人行樂處

Giai tiết thị nhân hành lạc xứ;

我逢佳節不勝悲

Ngã phùng giai tiết bất thắng bi.

Một bạn làng Nho đã dịch ra Quốc văn, không theo thể thất ngôn, mà dịch thành một bài lục bát như sau đây, tôi tưởng chẳng những đúng nghĩa của nguyên văn, lại còn có vẻ hay nữa là khác:

“Tiếng oanh non nỉ sân ngoài,

Tin xuân về đó mà người ở đâu?

Ngàn thu một tấm cô sầu,

Non Hồng núi Ngự mây đầu xa xa?

Hiếu trung là nếp nhà ta,
Biệt ly đất khách oán mà làm chi?
Tiết vui ai cũng vui vầy,
Mà ta riêng nỗi sầu bi một mình?”

Ở chương đầu hết, tôi đã nói văn chương họ Phan chất phác hồn nhiên, nghĩ sao viết thế, không ưa bào chuốt đẽo gọt gì; ta cứ xem bài thi khai bút đó thì biết.

Tuy là văn chương chất phác, tâm sự cùng sầu, lộ ra trên mấy vần thi, nhưng mà ngoài chỗ ngôn từ, người ta vẫn nhận thấy chứa chan tráng khí nhiệt trường đối với quân vương, với quốc gia.

Gặp phải cảnh buồn thì buồn, nhưng cái chí Cần vương cứu quốc như đã kết tinh lại rồi, không có một sức mạnh gì đánh cho tan, đập cho bể ra được nữa.

Ta nên biết với cái thân thể phiêu lưu vô vọng như Phan lúc này, nếu một người khác kém sút nghị lực can đảm, tất phải sinh ra chán nản mà nản chí biến tâm. Rồi, bằng không mai danh ẩn tánh, cầu lấy sự trong sạch yên ổn suốt đời thì cũng tùy thế theo thời, tìm đường ra thú để mưu lấy công danh sự sản cho sướng tấm thân, chớ tội gì đeo đuổi mãi cái gánh giang san nguy hiểm ở trên vai cho mệt!

Song, với một người có quyết tâm nhiệt huyết như cụ, sự buồn rầu, sự thất vọng đã không thắng nổi được người, lại còn rèn đúc cho người được gan thêm cứng, khí thêm mạnh. Bởi vậy, cụ suy nghĩ nếu không nhờ được lực lượng Văn thân Bắc Hà nổi lên thanh ứng với nhau thì thôi, ta lại trở về quê nhà, chốn cũ, góp nhóm [43](#) tàn quân, tụ họp cự tướng, rồi lại đánh liều vào ra sinh tử một phen nữa đến chết là cùng.

Cụ bèn quyết kế trở về Hà Tĩnh, thì vừa có mật thư của Cao Thắng gửi ra nói rõ sự tình và mời cụ về gấp. Tức khắc cụ sửa soạn lên đường nội ngay bữa đó, Hoàng Hoa Thám xin đi theo, nhưng cụ cản lại mà nói:

– Nếu nhà ngươi có chí làm việc lớn, thì ngay ở đất Bắc, không thiếu gì chỗ có thể dụng võ, miễn là phải biết đại trượng phu ở đời chớ có ngại gì những bước chông gai, cứ một mực bền gan sắt đá, đến chết mới thôi.

Người ta nói rằng cách ít năm sau, Hoàng Hoa Thám xưng hùng ở Yên Thế, đương đầu với Bảo hộ có trên 10 năm, cho tới lúc chết, phần nhiều có chịu ảnh hưởng kích thích của Phan trong lúc “lâm biệt tặng ngôn” này đó.

Việc quan phòng của Bảo hộ gắt gao, đến nỗi Phan không dám đi đường bộ, mặc dầu mau hơn. Cụ phải đi đường biển mà về. Ghe vô tới bến làng Mân Xá ở chân núi Hồng Sơn, gần chợ Chế thuộc huyện La Sơn.

Cao Thắng đem quân nghênh tiếp tại đây. Cụ bước lên bờ, vui mừng cảm động hiện trên sắc mặt, vỗ vai Cao Thắng mà nói:

– Nay chúng ta lại có thể đốt cháy ngọn lửa đã tàn, làm tươi nhánh cây đã héo, thật nhờ có sức nhà ngươi lao khổ kinh doanh biết mấy!

Núi vụ quang

Thế là cuộc kháng chiến của họ Phan lại phùng phùng nổi lên như lửa cháy.

Cao Thắng đón rước cụ về tạm đóng trên mấy trái núi Trùng Khê, Trí Khê, thuộc huyện Hương Khê. Nghe tin, tướng sĩ cũ lại quy tập đông đảo. Cao Thắng nắm rõ công việc từ khi cụ đi, ông ta ở nhà mưu tính khôi phục và chế tạo khí giới ra thế nào. Lại trình cụ bức mật thư của người khách lạ năm trước đã đến mách tin cho ông đi cướp được súng Tây về làm kiểu, rồi trao cho ông bức thư này để trình cụ Phan liền khi cụ ở Bắc trở về.

Nghe nói là mật thư, cụ lấy làm lạ, tưởng là cấm nang diệu kế gì đây; chùng mở ra xem, không tên, không họ, không tháng, không ngày, chỉ vồn vẹn có 14 chữ viết thật rắn rỏi, là hai câu thi của Viên Mai, thi sĩ đời Thanh nước Tàu:

Tự cổ giang sơn nhàn bất đắc,

Bán quy danh sĩ, bán anh hùng.

(Nghĩa là: Từ trước non sông chẳng được; nửa vì danh sĩ, nửa anh hùng).

Cụ xem rồi chỉ cười lat và xếp lại cất đi, không nói gì hết. Chư tướng không ai hiểu ý của người khách lạ kia muốn nói gì; chỉ cho là một anh đồ gàn nói bậy hay khoe chữ vậy thôi. Hoặc là người ấy muốn khen cụ Phan, hoặc là ngụ ý nói cụ khổ tâm bền chí, nhưng cũng chỉ quanh quẩn trong rừng núi là cùng không bước ra xa được đâu, vì thiên mạng và thời thế đã làm một chuyện dĩ nhiên mất rồi.

Song ai cũng chỉ phỏng đoán thế thôi, còn thâm ý của người kia ra sao không biết; nhất là thủy chung không chịu nói ra danh tánh, càng lạ kỳ hơn.

Cụ trở về Hà Tĩnh, mới biết rõ nguyên nhân vua Hàm Nghi bị bắt là do tên Trương Quang Ngọc báo Tây về bắt ngài. Tức thời cụ điểm binh thân hành lên tới đất Mọi bắt tên Ngọc ra chém đầu và khám xét trong nhà nó, thấy một cây bảo kiếm của vua Hàm Nghi mà nó lấy trộm. Xa gần, ai nghe việc báo cừu tuyết hận này đều lấy làm hả dạ vui lòng, cho nên hào kiệt hữu danh ở tỉnh Hà Tĩnh như Ngô Quảng, Nguyễn Cấp, Vũ Phát và Thanh Hóa thì Cầm Bá Thước,... đều đem quân về để theo cụ sai khiến. Bộ hạ thêm đông, thanh thế vang dội.

Nhưng nếu bây giờ không sắp đặt thế nào, mà cứ quanh quẩn ở trong rừng núi, nay yên thì ở núi này, mai động lại sang rừng kia, rốt lại tất nhiên cũng đến thất bại như trước. Vì đó, bây giờ cụ tính cách cho bền thế giữ đã, rồi mới tính đến thế đánh sau.

Cách xa Trùng Khê Trí Khê độ mấy chục dặm, có dãy núi là núi Vụ Quang. Tục gọi là *Ngàn Trươi*, địa thế hiểm yếu, cụ Phan lựa chọn làm nơi đóng đại đồn.

Ngàn Trươi, một khu rừng núi thật hiểm hóc quanh co, và có địa thế lợi tiện cho việc dụng binh là nhờ có ba con đường độc đạo; mặt trước ngó ngay ra đồng bằng, có thể dòm được tỉnh thành Hà Tĩnh, đằng sau toàn là rừng rậm, có đường lối bí mật đi qua đất Lào mà sang Xiêm; còn một con đường nhỏ nữa, thì thông suốt qua tới núi Đại Hàm. Núi này cũng là một chặng núi hiểm hóc: sơn mạch liên tiếp nhau và đột ngột, khúc khúc, cứ mỗi trái núi có một khe suối, hai bên bờ khe nào cũng có lau sậy mọc lên cao quá đầu người. Đường lối đi vào rất là gay go, nếu ai không thuộc thì không tìm được đường vô, hay là vô rồi mà không thuộc địa thế cũng không biết đường mà ra.

Từ Vụ Quang mãi tới Trùng Khê Trí Khê, dài đến gần một trăm dặm, bây giờ đều có đồn trại liên tiếp của nghĩa binh dựng lên. Đồn trại dựng toàn bằng cây bền chắc, lấy ngay ở trong rừng, dựa theo thế núi, thế nước mà đóng để cho tiện việc chống giữ, việc ăn uống, cùng là việc chuyên chở binh gia lương thực đi lại. Rộng ra đến bốn tỉnh Thanh, Bình, Nghệ, Tĩnh, phàm là miền thương du sơn cước đều rải rác có đồn trại nghĩa binh. Đồn lớn thì một Đê đốc đóng, còn đồn nhỏ thì một Lãnh binh.

Cụ chia ra mỗi viên tùy tướng làm chủ một địa phương, gọi là một *quân thứ* (nghĩa là chỗ quân đóng). Mỗi một quân thứ ở hạt nào đều lấy ngay tên của hạt ấy mà gọi cho tiện việc tiếp ứng tư báo. Mỗi quân thứ đóng ở hoặc một tỉnh, hoặc một huyện, hoặc một tổng, hoặc một làng, tùy theo chỗ đóng binh có quan hệ đến việc vận lương hay là việc quân bị thế nào?

Phan chia nghĩa quân thống thuộc trong tay mình ra 15 thứ như sau này:

Khê thứ (huyện Hương Khê): **Nguyễn Thoại**.

Can thứ (huyện Can Lộc): **Nguyễn Trạch, Nguyễn Dật**.

Lại thứ (tổng Lại Thạch): **Phan Đình Nghinh**(cháu cụ).

Bình thứ (tỉnh Quảng Bình): **Nguyễn Thụ** (ông này là người Thanh Hóa nguyên là tướng cũ của ông Tôn Thất Thuyết, về theo cụ chỉ huy, nhưng sau có tội, bị cụ chém đầu).

Hương thứ (huyện Hương Sơn): **Nguyễn Huy Giao**.

Diễn thứ(phủ Diễn Châu): **Trần Vinh**.

Anh thứ (phủ Anh Sơn): **Nguyễn Mậu** (ông này đậu Phó Bảng võ).

Nghi thứ (huyện Nghi Xuân): **Ngô Quảng**.

Lễ thứ (làng Trung Lễ thuộc phủ Đức Thọ): **Nguyễn Cấp**.

Cẩm thứ(huyện Cẩm Khê): **Huỳnh Bá Xuyên**.

Thạch thứ (huyện Thạch Hà): **Nguyễn Thuận**.

Kỳ thứ(huyện Kỳ Anh): **Vũ Phát** (ông này tuy đậu võ cử, nhưng học văn cũng hay chữ).

Lệ thứ (huyện Lệ Thủy): **Nguyễn Bí**.

Thanh thứ (tỉnh Thanh Hóa): **Cầm Bá Thước** (ông này là tù trưởng dân Mán ở thượng du tỉnh Thanh, thường đem một thứ sản vật rất quý ở bốn tỉnh là ngọc quế, dâng nạp cụ Phan để bán lấy tiền làm quân lương khí giới).

Diệm thứ(làng Tình Diệm): **Cao Đạn** (núi Đại Hàm thuộc về trong quân thứ này).

Mỗi quân thứ như thế, tùy theo địa thế quan hệ hơn kém mà đóng quân nhiều hay ít. Quân ấy tuy là bộ hạ riêng của mỗi ông Văn thân võ tướng kể tên trên đây, nhưng bây giờ đều ở dưới quyền cụ Phan điều khiển chỉ huy. Cụ hạ lệnh nhất thiết phải mặc một sắc binh phục, võ trang y nhau. Lại mỗi quân thứ phải kén trong quân mình ra hoặc hai chục hoặc ba chục tên kiện tốt, về đóng ở đại đồn núi Vụ Quang, gọi là quân túc trực, phòng khi có việc quân, truyền báo hiệu lệnh ra cho quân thứ nào, thì sẵn có binh lính của quân thứ ấy mà sai khiến, vì họ đã thuộc đường lối giao tiếp với bốn trại, tự nhiên sự đi về mau lẹ dễ dàng. Phàm những kỷ luật trong quân, chính tay cụ Phan thảo ra rất là nghiêm minh, thi hành đều các quân thứ.

Lúc này quân thứ nào cũng có hoặc từ 100 cho đến 500 quân, còn ở đại đồn Vụ Quang, thì lúc nào cũng có 500 quân, toàn là quân tay súng kiểu mới và luyện tập bắn giỏi hết cả.

Có 20 tên thân binh tử sĩ hầu hạ luôn ở quanh mình cụ là đại nguyên soái, để hộ vệ và truyền phát hiệu lệnh đi các đồn trại. Một viên kiện tướng của cụ là Nguyễn Mục làm thống tướng đội quân tử sĩ ấy, cụ Phan đi đâu cũng đi theo từng bước.

Còn vấn đề lương thực, là mạch máu của ba quân, cụ cũng sắp đặt dự bị cẩn thận lắm. Dân ở mấy tỉnh Thanh, Nghệ, Tĩnh, Bình, hồi này đã thuộc hẳn ở dưới quyền Chính phủ Bảo hộ rồi, người đã phải đóng thuế thân, ruộng đã phải đóng thuế điền, sự gánh vác nhiều hơn lúc trước; nhưng cụ Phan lấy nghĩa lý mà hiểu dụ cho dân, đại ý nói rằng: Nghĩa quân bây giờ cần phải có dân giúp cho về chỗ lương ăn, thì mới có thể yên ổn bề trong, mà có yên ổn bề trong, thì bề ngoài mới có thể chống giữ với quân Pháp. Cụ không cần lấy của dân nhiều: mỗi mẫu ruộng hàng năm chỉ cầu dân đóng góp cho nghĩa binh một đồng bạc mà thôi. Nhân dân hạt nào cũng vui lòng đóng góp, không lấy sự phải đóng góp hai nơi làm nặng nề và không ai oán hận gì cả.

Ngoài ra sự đóng thuế, dân làng còn đem sản vật và lúa gạo lên cung cấp cho nghĩa binh làm lương thực nữa. Xem đó thì biết lòng dân thương yêu cụ là thế nào? Rất đối có nhiều người vì việc cụ làm mà đến khuynh gia bại sản cũng can tâm. Ấy là không nói gì đến mấy kẻ giàu có biến lặn⁴⁴, ngày thường không dám lợi ra đồng xu bát gạo nào giúp ai, thế mà bây giờ cũng phải theo gương phần đông và sợ oai thế của Văn thân, rồi tự đem gạo tiền đóng góp.

Lệ định, tới kỳ thuế thì dân ở địa phương nào, đem tới chỗ có quân thứ ở địa phương ấy mà nộp. Mỗi quân thứ thu được bao nhiêu có vào sổ sách phân minh, trừ ra các khoản chi tiêu trong quân thứ mình rồi, còn thì phải đem nộp lên đại đồn. Cụ ra nghiêm lệnh cho các quân thứ, không được hà lạm, không được lược đoạt tài sản của dân, không được dung túng cho thủ hạ làm một việc gì trái phép.

Ở trong đại đồn, cách thức trữ lương như sau này: đào những hầm hố to lớn ở đất cao ráo trên núi, châu vi mỗi hầm ước độ 30 trượng, trước hết dùng cây khô và cỏ khô chất đầy, đốt lửa cháy lên cốt làm cho đất chỗ ấy cứng lại như đá, rồi sau mới đổ thóc gạo xuống đó. Trên mặt hầm đầy bằng những ván cây, lại lấy lau sậy và lá khô che phủ kín mít, khiến cho không ai biết là chỗ để lương. Dầu địch quân muốn cướp lương của nghĩa quân cũng không biết chỗ nào mà cướp. Từ núi Vụ Quang đến núi Trùng Khê, Trí Khê, cứ cách 3 dặm hoặc 5 dặm, có một chỗ trữ lương như thế. Chỗ nào có hầm trữ lúa thóc, thì cũng có trữ luôn cả những khí cụ xay lúa giã gạo. Làm vậy để lúc nào quân lính cần dùng gạo ăn, sẵn sàng có đồ xay giã. Việc xay lúa giã gạo, có riêng một đội quân trông coi gồm những kẻ già yếu, không thể ra trận được; chức vụ của họ phải lo ứng biện gạo củi và đồ ăn cho các trại có đủ luôn luôn.

Trên núi Vụ Quang, lại có một trường chế tạo súng đạn đêm ngày. Cách thức chế tạo cũng theo như cách thức hồi trước Cao Thắng đã làm, nghĩa là chế tạo súng kiểu Tây, còn tài liệu để dùng chế tạo cũng mua của dân làng. Chính cụ đốc thúc cho thợ làm ngày đêm không nghỉ, hễ chế tạo ra được bao nhiêu, thì phân phát đi cho mỗi quân thứ một ít. Song vì tài liệu mỗi ngày một hiếm hoi thiếu thốn, dân làng không lấy đâu được nhiều sắt hự, đồng cũ để cung ứng cho nghĩa quân nữa, thành ra việc đúc súng Tây cũng bị ngăn trở và không chế tạo ra được bao nhiêu. Đã vậy mà nghĩa quân hồi này lại đông thêm nhiều, cho nên không có súng mới đủ dùng, phải dùng cả gươm giáo, là đồ khí giới cũ nữa. Còn thuốc đạn, thì cụ Phan cho người tâm phúc mạo hiểm do núi Vụ Quang đi đường tắt trong núi rừng qua Lào rồi sang Xiêm mua về, nhưng cũng vì đường xa hiểm trở, mỗi lần đi lại như thế lâu lắc ngày giờ, thành ra đúc đạn, bốn phần là thuốc của ta chế ra, chỉ pha trộn vô có một phần thuốc mua bên Xiêm thôi.

Tuy vậy, nghĩa quân lúc bấy giờ đã có thanh thế mạnh và tổ chức hẳn hoi, khiến cho tướng sĩ Pháp ngó thấy, cũng phải thầm khen cái tài dùng binh của cụ Phan. Vì cụ sắp đặt quân lính có cơ ngũ, luyện tập tướng sĩ có kỷ luật, lại đến mọi việc quân lương quân giới, nhất thiết đều dự bị có khuôn phép tử tế. Nhất là ông Đại úy Gosselin viết cuốn sách *Empire d'Annam* có đoạn khen ngợi Đinh nguyên Phan Đình Phùng có tài kinh doanh việc quân, biết luyện tập sĩ tốt theo phép Thái Tây..., một chương nói về Cao Thắng trên kia, tôi đã thuật kỹ rồi.

Hình như hồi giữa năm Kỷ Sửu (1889), Tôn Thất Thuyết ở bên Tàu có viết thư sai người đem về đưa cụ Phan.

Lúc này, Tôn Thất Thuyết vẫn còn sống ở Quảng Tây, chỉ vì nghe tin vua Hàm Nghi đã bị bắt rồi, thành ra ông ta ở luôn bên Tàu không về nữa. Bây giờ có người trốn sang Tàu đem hết công cuộc tổ chức nghĩa quân của cụ Phan nói rõ cho Thuyết nghe, Thuyết mừng lắm, liền sai tên gia nhân trung tín là Trần Thế đem một bức thư về nước lần mò tới đại đồn Vụ Quang để diện trình cụ Phan. Trong thư, Thuyết khen tài chí của cụ và phong cụ là Bình trung Tướng quân. Cái cử chỉ ấy tỏ ra Thuyết coi mình như còn làm tể tướng, vẫn có quyền hành vậy. Thuyết lại nói: Hiện nay trong nước như không có triều đình, không có vua chúa, vậy thì nơi tướng quân khởi nghĩa có thể coi như nơi trung khu của nhà nước, tướng quân cứ tùy tiện làm việc, chọn người mà dùng, cốt giữ vững lấy đức liêm chánh công bình mà lo toan việc lớn...

Nhân có bức thư và mấy lời của Thuyết ân cần như thế, nên chi cụ Phan viết câu liền này dán ở đại đồn, giữa Nghi sự đường:

Liêm bình khâm tướng huấn.

Ưu nhục lắm thần tâm.

Câu trên có ý tỏ mình vâng lời quan tướng Tôn Thất Thuyết khuyên răn liêm chánh công bình. Còn câu dưới có ý rằng: vua lo tôi nhục, vua nhục tôi chết, nay vua Hàm Nghi đã bị mất nước tan nhà, ủy thác việc lớn cho cụ, thì cụ xin sắt đá một lòng, không bao giờ dám trái, quyết làm cho kỳ thành công hay là đến chết mới thôi.

Dầu sao, cái khí vị nhà Nho cũng vẫn còn. Tuy là hồi này chủ trương lo lắng việc võ, nhưng cụ Phan cũng không bỏ việc văn, và không quên cái thú ung dung ngâm vịnh. Thiệt là một vị Nho tướng. Ở giữa lúc máu sắt ngổn ngang, ngồi giữa chỗ gươm đao lạnh lùng, thế mà mỗi khi có chuyện gì sinh tình, sinh cảm, nên vịnh nên ngâm, thì vị nho tướng ta cũng cứ ngâm vịnh một cách ung dung nhàn hạ. Bởi vậy lúc này chính tay cụ viết những thư từ giao thiệp và soạn ra thi ca cũng nhiều, nhưng sau thất truyền và tản lạc đi hết. Hồi năm 1925, kẻ viết truyện này về tới những chỗ có dấu xưa tích cũ, thăm viếng thờ than, và tìm đến các bậc phụ lão ở quanh núi Vụ Quang, muốn đổi bạc trăm lấy một mảnh giấy còn con có bút tích cụ Phan cũng không có. Còn thi ca của cụ, các bậc phụ lão cũng chỉ nhớ sót một đôi bài đọc cho mình nghe mà thôi. Mà gốc tích cũng còn có lắm chỗ đáng hoài nghi, không chắc. Tức như bài thi dưới đây, người ta nói quyết là bài cụ Phan gởi cho ông Phan Trọng Mưu, sau hồi tiếp thư của Tôn Thất Thuyết, ở bên Tàu gửi về như đã nói ở trên.

Phan Trọng Mưu là anh em đồng chí, đồng hương, lại hình như đồng tộc với cụ Phan, trước đây cũng tụ hiệp văn thần khởi nghĩa một lúc - giữa lúc chính cụ Phan đang bôn ba lưu lạc ngoài Bắc - nhưng đến khi cụ Phan ở Bắc trở về tái tạo cơ đồ thì ông Phan Trọng Mưu đã thất bại tan tành, chạy trốn ra tỉnh Nam Định, rồi Hoàng Cao Khải đem ra quy phục Chính phủ Bảo hộ. Người ta nói chính hồi ông Phan Trọng Mưu trốn ở Nam Định thì cụ Phan gửi ra bài thi sau đây:

閱閱吾門三世相

Phiệt duyệt ngô môn tam thế tướng,

山河故郡昔年兵

Sơn hà cố quận tích niên binh.

人從別久思同志

Nhân tòng biệt cửu tư đồng chí,

事到辰艱愧大名

Sự đáo thời gian quý đại danh.

老蔣誰入稱饒鑠

Lão tướng thù nhân xưng quốc thước,

儒臣何策誓清平

Nho thần hà sách thệ thanh bình.

徘徊五夜心千里

Bồi hồi ngũ dạ tâm thiên lý,

遙向轅前借一鳴

Dao hướng viên tiền tá nhất minh.

Có người dịch ra thể văn lục bát như vầy:

Ba đời khanh tướng nhà ta,

Đạo binh năm trước, sơn hà cõi xưa.
Người đồng chí, nổi tương tư,
Trông thời thế những riêng như hổ mình.
Nhà kho khôn chước thanh bình,
Nhà tài quắc thước đã đành có ai?
Năm canh lòng những bồi hồi,
Xa xa may cũng thấu ngoài cửa viên.

Lấy ý mà đoán, bài thơ này tôi nghi là của ông Phan Trọng Mưu gửi cho cụ Phan Đình Phùng mới phải. Nhưng cứ nghe bao nhiêu người truyền tụng thì bảo là của cụ Phan Đình Phùng.

Ông Phan Trọng Mưu lúc bấy giờ đã thất bại, nhưng chưa ra mặt đầu hàng, hãy còn trốn tránh một nơi, nghe tin cụ Phan quyết cường tái khởi thì ông mừng cho hương quốc mà hổ thẹn cho mình ông, cho nên cứ xem ý tứ và khẩu khí trong bài thi, đáng lý là ông Phan Trọng Mưu than thở với cụ Phan thì phải hơn. Nhất là câu cuối cùng: “Đạo hướng viên tiền tá nhất mình” càng rõ ràng lắm. Nhưng người ta cãi lại, nói rằng điệu thi chất phác tự nhiên này chính là cụ Phan, chứ ông Trọng Mưu đặt thì rần rỗi tài ba hơn kia.

Cùng trong hồi này, ông Tuần phủ tỉnh Hà Tĩnh là Võ Khoa, với cụ vốn có tình quen biết, lại có lòng kính trọng chí khí cụ, nhưng ông nhăm thời thế khó nổi chuyển vắn cứu vớt gì nữa, nên ông có ý khuyên cụ bãi binh quy ẩn là hơn. Có điều ông không dám nói rõ ra, chỉ ngụ ý kín đáo bằng mấy câu thi gửi bí mật cho cụ như vầy:

既無夏雨蘇兵火

Ký vô hạ vũ tô binh hỏa,

安使春風徧沍寒

An sử xuân phong biến hủ hàn.

祇為吾州遺一愛

Kỳ vi ngô châu di nhất ái,

此回寧負此江山

Thử hồi ninh phụ thử giang san.

Người ta dịch ra lục bát là:

Mùa hè khôn rưới lửa nồng,
Gió xuân chi để lạnh lòng khắp nơi.
Châu ta còn có một người,
Lúc này bao nữ phụ lời non sông.

Chắc cụ hiểu ý ông bạn nay đã làm quan với Bảo hộ mà lại trấn nhậm tỉnh Hà Tĩnh, chính là quê hương và chính là địa phương cụ đang dụng võ, nên cụ đáp ý nguyên vận để tỏ ý chí quyết liệt của mình:

百年尊社予懷熱

Bách niên tôn xã dư hoài nhiệt,

一片孤忠賊膽寒

Nhất phiến cô trung tặc đảm hàn.

寄語同人知也否

Kỳ ngữ đồng nhân tri dã phủ,

楚王勢力拔河山

Sở vương thế lực bạt hà sơn?

Cũng có người dịch sẵn:

Chí ta cứu nước đang nồng,

Lòng ta trung dũng lạnh lùng địch quân.

Ai về nhắh hỏi đồng nhân,

Sở vương sức mạnh bạt sơn bao giờ?

Bởi ông Võ Khoa có nhắh miệng người tâm phúc đem thư, nói cho cụ Phan biết binh lực của Bảo hộ hùng cường ra thế nào, cốt để khuyên cụ đừng chống lại làm gì vô ích, nên chi cụ có câu họa vắn dưới chót đó.

Xen vô câu chuyện, tôi muốn đem một vài bài thi ra như thế, chủ ý là để chứng tỏ khí phách tâm chí của Phan lúc nào cũng cương quyết liệt. Ta xem cụ kinh doanh công cuộc đề kháng thế kia, tấm lòng sắt đá bày tỏ ra khẩu khí thi văn thế nọ, đủ biết cụ ôm vững cái quyết tâm đã làm thì cứ làm, có thua cũng mặc, đến chết mới thôi, không có ai và không sức nào làm cho lui sợ mà bỏ cái quyết tâm ấy được.

Huống chi, giờ đã có căn bốn hiểm yếu, có binh lực ít nhiều, thì dầu phải thua cũng còn lâu, chết được cũng còn khó.

Thiệt vậy, quân thế và binh lực càng ngày càng mạnh thêm, Văn thân võ sĩ xa gần kéo về quy phục để vâng cụ tiết chế rất nhiều.

Cụ sai anh em Cao Thắng, Cao Nữu hoạt động ở phía ngoài; để lo công việc trừ biên binh lương và rèn tập chỉ bảo các quân thứ. Anh em họ Cao đi, gặp binh lính Bảo hộ sai đi tuần tiễu ở đâu, tức thời đối chiến giao phong ở đó, chẳng sợ chẳng lui. Hai họ Cao đã đánh được nhiều trận rất kỳ, đến đổi lính tập Bảo hộ biết tài can đảm thiện chiến, hễ nghe đạo quân nào là đạo quân Cao Thắng, thì họ phải dè dặt, không dám giao phong táo bạo. Cao Thắng là người kiêu dũng, tài võ nghệ, khéo dùng binh, mà xuất trận bao giờ cũng dẫn mình ra trước sĩ tốt, chịu xông pha lửa đạn rất là hăng hái, ai cũng phải kinh là hổ tướng.

Còn cụ Phan thì cứ đóng yên ở trên núi Vụ Quang, bày nghĩ cơ mưu, hiệu lệnh các tướng.

Chính phủ Bảo hộ thấy phong trào Văn thân của họ Phan gây nên tràn lan to lớn, bèn sai các ông Lê Kính Hạp, Phan Huy Quân, Thái Văn Trung,... trước sau đến sáu bảy ông kể chân nhau làm Tiểu Phủ sứ, hiệp với lính tập và binh Tây đi đánh dẹp, nhưng trải mấy năm biết bao tổn kém nhọc nhằn, vẫn không ăn thua gì.

Cụ Phan có tiếng là một ông “*Sơn trung tế tướng*”, nhân sĩ ở Thanh, Nghệ, Tĩnh, Bình, tặng cụ cái huy hiệu như thế.

Châu chấu đá voi

Tuy vậy, nghĩa quân có binh lực kha khá, có súng đạn ít nhiều, là nói với mình, chớ so sánh với binh lực khí giới của quân Pháp, thì bên mười bên một, như chuyện châu chấu đá voi. Nghĩa quân muốn bước khỏi căn bốn rừng núi của mình mà ra ngoài để tung hoành lớn lao hoạt động gì cũng khó.

Nhưng cũng phải nói rằng Bảo hộ đánh dẹp Phan Đình Phùng cũng hao tổn mất nhiều ngày giờ, công phu và tiền bạc, chính mấy ông quan binh đem lính tập đi tuần tiểu hồi đó như ông Đại tá Gosselin đã nói rõ ràng.

Quân Pháp đặt ra ba chỗ đóng đại binh, để vây bọc và tiểu trừ nghĩa quân Phan Đình Phùng.

Thứ nhất là đồn Minh Cầm và đồn Thuận Bài ở mạn sông Gianh (Linh Giang) thuộc tỉnh Quảng Bình. Đồn Minh Cầm là một đồn lớn, lập ra từ năm 1887, giữa năm vua Hàm Nghi còn ở Quảng Bình mà bọn cự thần như các ông Lê Trực, Nguyễn Phạm Tuân, và con của Tôn Thất Thuyết là Tôn Thất Đạm, đang khởi binh Cần vương, có thể lực mạnh. Còn ở Hà Tĩnh thì đảng Phan Đình Phùng.

Đại úy Monteaux lập đồn Minh Cầm cốt để chống giữ cả mấy phía. Sau vua Hàm Nghi bị bắt, thì ông Lê Trực ra hàng, ông Nguyễn Phạm Tuân và ông Tôn Thất Đạm đều tự tử, chỉ duy nghĩa binh họ Phan ở Hà Tĩnh vẫn còn, cho nên quân Pháp đóng tại Minh Cầm còn thêm ý nghĩa là cốt ngăn đường sông Gianh không để cho phong trào kháng chiến tràn vào đến Huế.

Thứ hai là ở tỉnh thành Hà Tĩnh và tỉnh thành Nghệ An. Hai nơi này, quân Pháp cũng đóng trọng binh, tức là để bịt đường không cho họ Phan có cách tiếp tế giao thông với Bắc kỳ.

Lại gần ngay bên làng Đông Thái, quân Pháp cũng lập một đồn đóng binh, là đồn Linh Cảm. Đồn này cũng trọng yếu, vì chặn ngay đầu con đường một mặt lên Ngàn Trươi, một mặt lên Đại Hàm là nơi căn bản của họ Phan.

Ấy là mới kể mấy đồn to, còn những nơi xung yếu khác, quân Pháp cũng có lập đồn đóng binh rải rác, kể ra không hết.

Lúc này toàn cõi Việt Nam đã vào trong tay Bảo hộ rồi, còn dư một hai nơi nào chưa chịu phục, như miệt Nghệ - Tĩnh, việc đánh dẹp chỉ dùng lính tập. Một là vì đánh phá những chỗ này không phải như là hạ một tỉnh thành nào; đánh dẹp Văn thân, tất phải lặn suối trèo đèo, ăn uống cực khổ, lính Pháp không thể chịu được. Vả lại hồi đó, xứ Trung kỳ có dịch tả phát lên, lính Pháp không phục thủy thổ nóng bức mà chết đến ba bốn ngàn người, cho nên Bảo hộ không muốn dùng tới đại binh là người Âu Tây đi dẹp Văn thân. Còn một lẽ khác, là hồi nói đây cuộc Bảo hộ đã lập xong cả rồi, các quan võ không được quyền sắp đặt việc chánh trị trong xứ, chính phủ bên Pháp phái qua một vị quan văn đại tài là Paul Bert (năm 1886) để bố trí công việc cai trị, ông không muốn dùng đến sức đại binh, e làm náo động lòng người ở bên Tây, thành ra chỉ phái mấy vị quan binh Tây làm đầu, đem lính tập An Nam đi đánh dẹp Văn thân thôi.

Sự thật, nhờ sự huấn luyện của quan binh Pháp, lính tập Việt Nam đi trận mạc giỏi lắm. Họ khoái có mấy mẫu lương điền, mong được gấn mề đai Quận công, và lãnh thưởng phẩm hàm bổng lộc kia nọ, lắm phen lính tập Việt Nam vì Bảo hộ mà xung phong đột trận, lập nên được nhiều kỳ công tỏ ra lắm can đảm. Các vị quan binh Pháp cai quản lính tập, đều phải ngợi khen họ và lấy làm vừa lòng. Nhất là nhiều khi có việc loạn lạc giặc cướp gì, thường nhờ có công trận của lính tập mà dẹp yên được rất mau. Cái kết quả ấy, thật bởi người Pháp khéo tập rèn đã đành, mà cũng vì lính tập thuộc đường đất, chịu thủy thổ, và lại cũng có can đảm nữa. Một vị lão tướng Pháp đã nói công bằng như vậy: "Sang chiếm được nước Nam, là công lao của lính Pháp, mà dẹp yên được Văn thân trong xứ, là công lao của lính tập".

Thế là hồi đó nghĩa quân họ Phan, tiếng là nổi lên cầm cự với binh Pháp, nhưng kỳ thật là đánh nhau với lính tập là anh em đồng loại. Bởi thế cụ thường truyền lệnh cho ba quân rằng: "Hễ khi giao chiến, có gặp cảnh vạn bất đắc dĩ hãy bắn giết lính tập, bởi họ là anh em đồng bào

với mình”.

Có một hôm, các tướng đem binh ra ngoài có việc hết cả. Trong đại đồn, chỉ huy còn có 20 tên lính thân binh tử sĩ, mà trong số 20 tên lính ấy chỉ có 14 khẩu súng mà thôi. Chợt có hơn 100 quân Bảo hộ, gồm có mấy viên cai đội Pháp, còn thì toàn là lính tập, do hai viên quan võ quản xuất, đi tuần tiểu sắp tới nơi. Đồn ngoài báo vào đồn trong cho cụ biết, lại nói quân Pháp kéo đến đông lắm.

Cụ nghe báo đã lấy làm lo, chắc hẳn địch quân do thám thế nào, biết được tướng sĩ của cụ hôm nay ra ngoài cả, nên quân Bảo hộ mới dám đưa mình đến chỗ chết như thế. Bây giờ tướng sĩ không có, khí giới không có, thì lấy gì chống cự cho lại, nên cụ đã định tháo đi ngõ sau núi Vụ Quang mà trốn tránh. Nhưng có ông lãnh binh Nguyễn Mục, là đầu bọn thân binh tử sĩ, hầu hạ ở dưới trướng, bầm với cụ rằng:

– Không nên trốn tránh đi đâu hết. Nay tuy là quân địch nhiều mà quân ta ít thật. Song le quân ta ít mà chiếm được địa thế, quân địch nhiều mà chơ vơ, vì quân ta ở trên cao, quân địch ở dưới, ta ở trên đánh xuống tất là mạnh lắm. Vậy xin quyết chống, chớ nay lui ra phía sau, thì là hãm vào đất bí, mà đại đồn không còn; đại đồn không còn thì là toàn quân hỏng mất.

Cụ nghe theo, bèn truyền lệnh cho 20 tên quân ấy, gà gáy một lần thì dậy nấu cơm ăn, ai nấy cũng phải nấu thêm một nắm cơm để phòng buổi trưa ăn. Mỗi tên đem theo 300 viên đạn, chia nhau ra, hoặc 3 người một tổ, hoặc 5 người một tổ, phục ở các chỗ hiểm yếu, để chờ quân Pháp; hễ lúc nào nghe tiếng pháo nổ làm hiệu, thì cứ việc bắn ra một lượt. Còn ở trên đỉnh núi, thì cụ sai cấm cò cho nhiều và đốt lửa để khói lên nghi ngút, lại sai mấy tên già yếu chực sẵn ở đó, tảng sáng là nổi chiêng trống vang động núi non để làm nghi binh. Một mặt sai người tức tốc đi ra Khê thứ lấy quân tiếp ứng.

Quả nhiên, toán quân Bảo hộ gồm có 150 tên lính tập đi tuần tiểu đến núi Vụ Quang, nhưng vì tới nơi trời tối, nên chỉ hạ trại đóng binh lại dưới xa, chớ không dám động. Gần sáng họ mới kéo nhau lên, thấy trên đỉnh núi có lửa lập lòe và nghe có tiếng người rầm rì văng vẳng. Một là khinh chiến, hai là tưởng nghĩa quân không hay biết gì mà đề phòng, thành ra mấy viên quan binh cứ đốc thúc lính tập chen cây rẽ lá mà leo lên mãi, định xuất kỳ bất ý đánh phá đại đồn nghĩa quân và bắt sống họ Phan nữa là khác.

Chẳng dè họ vừa leo tới giữa núi, bỗng nghe một tiếng pháo nổ rồi thì trống trận, người reo, mấy phía có tiếng súng bắn nghe đạn bay rào rào đều nhắm vào họ. Một viên Trung úy trúng đạn bị thương nặng, thành ra quân Bảo hộ rối loạn, không biết giặc ở phía nào mà bắn trả. Phục binh càng bắn dữ. Viên Thiếu úy phải hô quân lui, vì chỉ nghe hình như ba bề bốn phía đều reo, tứ tung vang động, chớ không biết nghĩa binh nhiều hay ít, chỉ biết là nghĩa binh có phòng bị rồi, nếu tấn lên nữa thì nguy, thành ra lệnh thoái binh vừa truyền, mạnh ai nấy chạy thoát thân xuống núi. Nghĩa binh ở trên cao đánh xuống thấp, cho nên ít người mà thắng thế.

Lính Bảo hộ chạy xuống vừa tới chân núi, thì gặp toán nghĩa binh tiếp ứng ở Khê thứ đến nơi. Cao Thắng dẫn 200 quân ở ngoài về, cũng vừa tới đó; cả hai đội liền hiệp nhau lại mà đánh hăng hái lạ thường. Lính Bảo hộ bị đánh dồn một lúc cả trước mặt sau lưng, ngã nằm ngổn ngang; kỳ dư phải tìm đường đào tẩu, bỏ lại súng đạn và lương thực rất nhiều.

Cụ Phan ở trên đỉnh núi, gõ chiêng phát cò làm hiệu lệnh để rút binh về, mặc cho lính tập kia chạy, không muốn rượt theo.

Nghị sự đường sáng hôm ấy có tiệc khao thưởng tướng sĩ. Cụ Phan cho sự thắng này là do cơ mưu của Nguyễn Mục, nên chỉ Nguyễn Mục được kể làm đầu công.

Cao Thắng nói chuyện rằng: tối hôm trước ông đóng quân ở Diêm thứ (tức là núi Đại Hàm, do người em ruột là Cáo Nữ làm chủ), cuối canh một đi ngủ, vừa mới chợp mắt thì mộng thấy đại đồn Vụ Quang phát hỏa lớn lắm. Ông giật mình tỉnh dậy, thấy sao ruột gan nóng bức như

thieu, trong trí rất lấy làm lo ngại, liền đánh thức Cao Nữ dậy, anh em bàn nhau, đoán rằng đại đồn tất có việc nguy cấp, rồi tức thời ông điểm binh đi nửa đêm. Đến núi Vụ Quang chưa sáng thì vừa gặp toán lính Bảo hộ ở trên núi chạy xuống, ông chặn đường mà đánh.

Chiều lại, liệu chừng quân Bảo hộ không trở lại nữa, cụ Phan xuống chân núi xem xét chỗ chiến trường ban mai, và sai nghĩa binh lượm xác của những lính tập và hai viên cai Tây mà chôn vùi tử tế. Trong cơn đặc ý và động mỗi cảm hoài, cụ làm mấy bài thi sau đây, để kỷ niệm một trận mình thắng là may:

I.

*Tài phái binh hành hốt phỉ lai,
Dư tâm vị định chính bồi hồi.
Trướng tiền thỉnh chiến hà nhân giả,
Quả bế thời gian báo tiếp hồi.
Dịch nghĩa:*

Vừa phái quân đi giặc đến nơi,
Lòng ta lui tới luống bồi hồi.
Người xin quyết đánh là ai đó?
Chớp mắt mà ra đã thắng rồi!

II.

*Sơn cái cao hê, thủy cái thanh!
Mối ư mặc tướng hiển anh linh.
Bất nhiên chúng quả tương huyền thậm,
Hồ đáo khô tiền dĩ thất kinh.
Dịch nghĩa:*

Chót vót non cao, nước một màu,
Quỷ thần âu cũng giúp ngầm nhau.
Không dưng bên ít bên nhiều thế,
Mà đến đầu khe đã chạy mau?

Qua hôm sau, cụ lại xuống núi chơi, lúc đi tới một suối nước thấy còn sót tử thi một người lính tập nằm ở bờ suối, đầu gục dưới nước, cẳng vắt trên bờ, bất giác cụ mũi lòng nhỏ lệ, trách vấn những người hôm qua sao đi lượm xác chôn cất mà còn bỏ lại cái này. Luôn dịp, cụ khẩu chiếm một bài thi cảm khái:

*Nhĩ tâm nguyên vị lợi danh mị,
Khước hướng khô biên tác tử thi.
Giám triệt thù nhân ưng tảo ngộ,
Đáo thân tử hậu hối hoàn trì.
Dịch nghĩa:*

Chẳng qua danh lợi buộc thân mày!

Đến nỗi bên khe chết bỏ thây.
Trông đó ai ơi! Nên sớm liệu,
Chết rồi có hối cũng ra chầy.

Một người đàn bà

Lúc bấy giờ, mỗi ngày nào có phiên chợ Tràng (là chợ ở giữa tỉnh Nghệ), người ta thấy một chiếc thuyền con của một người đàn bà và một đứa con trai nhỏ, từ đâu không biết, chở than lên chợ bán.

Người đàn bà này, tầm thước nhỏ thấp, da ngăm ngăm đen, nhưng không vì thế mà che mất hẳn cái vẻ sáng láng hồng hào. Cái vẻ ấy hình như là bị nhiều nắng mưa gió bụi làm mờ đi, chớ nguyên trước hẳn là đẹp lắm. Trạc độ 27 hay 28 tuổi, nét mặt coi rầu rỏ, mà lúc nào cũng có vẻ buồn rầu. Đôi lúc không ngờ, người ta trông thấy châu mày lại, thì biết là người này chắc có việc ức uất gì ở trong tâm hồn nhiều lắm. Còn đứa trẻ thì mới có 7 tuổi coi ngộ nghĩnh lanh lẹ, ai thấy cũng đoán chắc là con nhà thế này thế kia, không phải người thường.

Người ấy là ai? Đứa trẻ ấy là thế nào? Ở đâu? Tuyệt nhiên không có ai biết, vì người ấy không nói gốc tích và tâm sự mình với ai, nhưng mà những bạn mua bán quen thuộc ở trong chợ chỉ gọi là cô Tám, thành ra ai cũng biết tên cô là thế mà thôi; và lại thấy cô chuyên về nghề bán than, thì họ đoán chừng cô hẳn là người ở miệt rừng núi. Họ đoán chừng vậy, nào đã chắc là phải chưa?

Cô Tám bán than có tính rất điềm đạm, ít nói ít cười, chỉ ngồi lăm lăm suốt ngày, thỉnh thoảng chơi giỡn hôn hít đứa trẻ. Duy lúc nào có khách đến hỏi mua than, thì người ta mới thấy cô được nguyên cả mặt, không thì suốt ngày cô ngồi cúi mặt xuống, hình như có dáng nghĩ ngợi những việc gì khó khăn lắm. Những người ngồi bán hàng ở bên cạnh, cả một phiên chợ thường chỉ nói chuyện được với cô một đôi câu, cho nên ai cũng cho là người kiêu ngạo. Nhưng tới khi nào cô hỏi ai một điều gì, thì lại tỏ ra người hết sức từ tốn, mềm mỏng, lời nói ngon ngọt, tiếng nói dễ ưa, thành ra những người biết cô, ai cũng đem lòng quý mến.

Cái thói đàn bà đi chợ búa của ta, thường xúm lại “ngồi lê đôi mách” với nhau, ai còn lạ gì. Thôi thì chuyện chồng, chuyện con, việc nhà, việc cửa, họ khéo kể lể con cà con kê, không sót một điều gì. Nhưng cô Tám lại khác hẳn. Ai hỏi đến chồng, cô cười; nghĩa là tỏ ý rằng đã có mà cũng chưa. Ai hỏi đến đứa trẻ là thế nào của cô, cô cũng cười: cười một cách khó nói lắm. Ai hỏi đến chỗ ở, cô cũng cười nữa; cười có ý không muốn cho ai biết mình ở chỗ nào. Thành ra, các bạn buôn bán quen thuộc với nhau, chỉ thấy cô hiền lành tử tế thì quý mến, đứa con trẻ kia khôn ngoan xinh xắn thì yêu thương; không ai biết người đàn bà ấy với đứa con trẻ ấy họ tên gốc tích ra thế nào.

Một người đàn bà như cô Tám thật lạ lùng khó hiểu. Tính cô ít cười, biếng nói, rất dỗi buồn bán đi về trong chợ, với những người ngồi liền bên cạnh, tối ngày cô cũng không chuyện vãn lấy ba câu; nhưng chỉ có một hạng người ở đâu tới bên cô thì người ta thấy cô bắt chuyện tức thời, mà lại bắt chuyện một cách tỏ ra niềm nở thân mật lắm.

Hạng người ấy là lính tập.

Trên kia đã nói lính tập nhờ sự huấn luyện của binh gia Pháp mà trở nên hạng lính can đảm thiện chiến và có công lao trận mạc với Bảo hộ ra thế nào. Về mặt quân sự, họ đành là lính giỏi, nhưng về mặt đức tính, họ vẫn như người ta. Tự nhiên có kẻ nên hư, lành dữ phân biệt nhau. Có những lính tập hiền lành, tử tế, đứng đắn, biết điều đáo để, song cũng có những lính tập tánh khí kỳ cục, sỗ sàng, hay ý mình cậy thế mà làm nhiều cử chỉ ngang tàng, ức hiếp người đồng loại quê mùa hèn yếu. Sự đó, những lúc Bảo hộ mới định ban đầu, xảy ra rất thường, cho nên người mình ba bốn chục năm trước đối với lính tập, phần nhiều không có cảm tình, không có hảo ý. Họ kiêng sợ, nhưng mà họ tránh xa và ghét ngăm. Đến đối ai chơi với lính, họ kể ngay vào hạng người ăn chơi điểm đàn hung dữ, nhất là đàn bà con gái mà quen biết chuyện trò với lính tập, đều bị xã hội kể cho là hạng trácnett, hư thân. Họ vợ dứa cả nể như thế, không chịu xét giùm bọc người nào trong xã hội cũng có kẻ này người khác.

Cô Tám là người hiền lành, đứng đắn, thuở nay chị em mua bán quen biết trong chợ vẫn có lòng quý mến kính trọng cô; bây giờ ngó thấy cô quen biết chuyện trò với lính tập, thì họ trầm

trò chỉ trỏ và bàn riêng nói lên với nhau:

– Quái lạ! Con người như rứa mà tầm bậy hè!

– Làm bộ nghiêm trang không hay nói cười trò chuyện với chị em mình, để với mấy ông du côn đó thì vồn vã, làm quen. Chị nghĩ coi ở đời tin người bề ngoài, làm chết phải không?

Nhiều bữa, phiên chợ tan rồi, người ta bắt gặp cô Tám mua rượu nem, quà bánh đem xuống ghe và dẫn mấy chú lính tập xuống ăn uống say sưa, rồi ngồi chuyện vãn lâu lắm, mới thấy mấy chú ngất ngưỡng đi lên. Người ra càng dị nghị gắt:

– Nào có ai ngờ!

Hôm sau, có chị xỏ xiên theo kiểu hàng tôm, hàng cá, gặp mặt cô Tám thì chào hỏi: “Tôi chào cô cai”, hay là “Tôi chào thím quyền”. Tiếng “quyền” ở miền Bắc vẫn thông dụng để chỉ vào lính tập.

Kẻ cười người chê, bàn riêng nói lên ra sao, cô Tám biết hết. Nhưng cô vẫn tự nhiên, điềm tĩnh như không, hình như chẳng coi sự dị nghị của thiên hạ ra gì. Nay chú lính này, mai chú lính khác, cô vẫn nói cười tiếp đãi họ như thường. Có lúc tiếng cô nói to, người ta còn nghe lóng được đôi chút, có lúc cô thì thầm nói nhỏ với lính, chẳng ai nghe được tiếng nào, người ta càng nghi.

Nghi thì nghi, người ta đều phải sùng sốt lạ lùng với nhau, là cô Tám chuyện vãn ân cần với lính tập thế nọ, mời lính xuống ghe đãi đằng trà rượu thế kia, nhưng tuyệt nhiên không thấy cô ta có vẻ lả lơ một chút nào, vì họ vẫn rình mò dò xét cô ta mãi.

Thế cho nên thủy chung ngoài mặt người ta không hề dám khinh cô Tám. Huống chi bọn buôn bán các nơi, cứ đến phiên chợ cũng đi dò về một ngả sông, thấy bao giờ cô Tám cũng cùng với đứa trẻ con đi, rồi lại cùng với đứa trẻ con về, ngoài ra không hề có tung tích gì, khiến cho người ta có thể ngờ vực chê cười được. Thuyền của họ thường gặp thuyền của cô Tám vào hồi gần sáng ở làng Triều Khẩu; không cần phải hỏi, cứ nghe giọng cô Tám vừa chèo thuyền vừa hát, tự nhiên họ biết:

Đôi ta cùng nợ nước non,

Chàng đà trả sạch, thiếp còn long đong.

Bao giờ sông lặng nước trong,

Bỏ người chèo lái đêm đông nhọc nhằn.

Rồi cô lại hát tiếp câu khác:

Đi đâu lật đật hỏi ai?

Mũi tên hòn đạn cho người này theo.

Lênh đênh mặt nước một chèo,

Non sông gánh nặng vẫn đeo bên mình.

Đêm khuya, trời lặng, sông rộng, đồng xa, mà nghe tiếng cô ta hát những câu như thế với cái giọng rất náo nùng ai oán, réo rắt thê lương, dù ai cũng phải rung động trong tâm hồn và đoán chừng cô là người có tâm sự gì đau đớn lắm vậy.

Trông người cô Tám nhỏ nhắn, ẻo lả bề ngoài, hình như một cơn gió thổi cũng xiêu, thế mà cô có sức rất mạnh không ai dám ngờ. Những đứa du côn vô loại, thấy cô hay nói chuyện với lính tập ở trong chợ như thế, tưởng đâu là con người lẳng lơ, thành ra chúng bạo dạn, cũng dỏm thối trắng hoa đào điếm ra, nói chơi nói gheo. Ban đầu cô làm thinh không thèm nói gì, chúng thấy vậy càng được trớn làm già, khiến cho cô không nhịn nhục được, phải dùng đến võ lực, đánh cho mấy đứa chạy nhào. Sau chúng kéo nhau đến mấy chục đứa tới trả thù, toan đổ gánh than và đánh cô một trận toi bời để rửa thể diện anh chị. Nhưng chúng là đàn dê. Vô phước gặp

nhằm con cộp cái, có vuốt nhọn nanh dài. Muốn dạy chúng một bài học, cô Tám lúc nào yếu điệu hiền lành, bây giờ đứng phắt dậy, trừng mắt tròn xoe, lông mày đảo ngược, xắn gọn gàng tay áo lên, thách đố cả bọn du côn ra chỗ rộng rãi, dám đánh nhau với một mình cô thử coi. Người ta thấy cô Tám múa chân múa tay, đông xung tây đột, đánh võ với cả bọn du côn bao vây dữ tợn, thế mà đấm thì lỗ đầu, đấm thì chạy trốn, đấm thì té nhào, duy cô đã không bị một vết tích gì, lại sau khi bãi trận, thần sắc coi tự nhiên như không. Người trong chợ kéo nhau đi xem trận “Nhất nữ chiến quần nam” thiếu gì; họ reo cười khen ngợi không ngớt:

– Không ngờ cô hàng than giỏi võ!

Thấy cô Tám hiền lành tử tế, ai cũng mến ưa, cho là người đứng đắn; chùng thấy cô hay quen biết đàm đạo với lính tập, thì lại cho là người tầm bậy; đến lúc nghe cô hát mấy câu ai oán lạnh lùng kia, thì ai cũng cho là người có tâm sự chi ức uất; tới bây giờ thấy cô có sức đánh mấy chục người đều té nhào, thì cho là nhi nữ anh hùng. Dư luận đối với cô có vậy mà thôi, còn như quê quán, nhà cửa, chồng con và thân thế cô ta ra thế nào, thì vẫn như trên kia đã nói, người ta dò la dò hỏi ráo riết, mà không biết cứ là không biết!

Phiên chợ nào cũng như phiên chợ nấy, trong hai năm trời, hễ sáng sớm phiên chợ là thấy cô Tám chèo thuyền đến, chiều hôm tan chợ cô lại chèo thuyền về; chẳng hề có một phiên chợ cô Tám vắng mặt.

Bỗng dưng đến đầu năm Kỷ Sửu (1889) trở đi, ở chợ Tràng người ta không thấy cô Tám bán than đến họp chợ nữa. Ban đầu còn có người suy nghĩ: hay là cô Tám về nhà quê ăn tết chưa ra đi chợ buôn bán; nhưng về sau phiên chợ nào cũng không thấy cô, bấy giờ họ bảo nhau:

– Thôi chắc cô ả đi theo chú quyền, thầy cai nào rồi.

Có người đã thấy cô ta giỏi võ, thì đoán cao hơn một chút:

– Hay là con ấy đi ăn cướp!

Không phải vậy. Nhưng mà cũng chưa biết chừng.

Hồi đó, là giữa năm Canh Dần (1890).

Cụ Phan Đình Phùng đã chiếm cứ xưng hùng ở trên Ngàn Trươi được ba bốn năm, có tiếng là “Sơn trung Tể tướng”. Quân lính Bảo hộ vẫn tìm cách tuần tiễu hoài, nhưng không dám thâm nhập tới trọng địa, một là vì nghĩa quân thanh thế khá to, quân lính nhà nước dấy trở đối phó không kịp, hai là đường lối tấn lên Ngàn Trươi phải trải qua nhiều rừng núi hiểm trở khuất khúc lạ thường, e sợ phục binh đánh úp rất nguy. Vả lại có lắm khu rừng nếu muốn băng qua, phải làm sao có đủ sức chịu đựng hay là đánh nhau với địa, với rắn, với muỗi mòng trước, rồi hãy nói chuyện đánh với nghĩa binh sau.

Thiệt vậy, có một khu rừng hiểm nhất, là vì đất sinh lầy, lội phải lết cẳng, có chỗ ngập tới ngang lưng, mà địa sao đầy dẫy hơn dòi, con nào con nấy lớn như ngón cẳng, như cổ tay, nó bu lại hút máu một lát, người mạnh đến đâu cũng phải chết xủ. Các quan binh Pháp đặt tên là “La forêt des Sangsues”, khuyên nhau coi chừng rừng địa mà tránh.

Nhờ có hiểm địa tự nhiên và đạo binh côn trùng muôn muôn ức ức đó, cụ Phan thêm mạnh thanh thế và có thể đối chiến được, cố thủ được lâu ngày.

Tuy là đại đồn Ngàn Trươi không bị xâm phạm, nhưng các quân thứ hộ vệ chung quanh thì nghĩa binh vẫn thường có nhiều dịp đụng đầu chạm trán với quân binh luôn luôn. Nghĩa binh khéo dùng lối mai phục đoán công như kiểu người Abitxini, gọi là guérilla, đối chiến với Ý, thành ra bắt buộc lính tráng Bảo hộ phải ứng chiến nhọc sức tổn công, mà nghĩa binh thường vẫn thắng nhiều bại ít.

Hai bên cầm cự nhau luôn sáu bảy năm như thế. Trong khoảng ấy, có một lúc Bảo hộ lại tính dùng tới đại binh, nhưng sau e ngại tổn kém nhiều và náo động dư luận bên thượng quốc nên

lại thôi.

Lúc này, muốn cho phong trào thêm lớn, thực lực thêm to, cụ Phan thảo một tờ hịch truyền đi các nơi, để khích động nhân tâm, chiêu tập hào kiệt. Tôi nhớ trong bài hịch, có đoạn như vậy:

... Phùng tôi là người học ít tài hèn, gánh vác công việc lớn lao này, sáu bảy năm trời, chưa có làm nên được việc chi rục rờ. Chẳng qua chậm trước vấp sau, lui tới chỉ những rừng núi, thật bấy lâu xót dạ đau lòng, không biết lo tính làm sao được. Các ông có chí lớn tài to, nếu không muốn đem ra cho nước nhà dùng đi nữa, thì cũng nên đem mưu lạ chước hay ra dạy bảo cho tôi để cứu lấy sinh dân, thì Phùng xin nhả cơm bới tóc⁴⁵, sẵn lòng nghe theo. Như thế thì tuy các ông ở chốn thảo dã, mà cũng có cái công báo nước giúp đời, vậy đừng coi việc đó làm thường, nỡ ngồi làm thỉnh để ngó non nước đổi dời, mà chẳng ra tay cứu vớt.

Tờ hịch truyền ra, bọn sĩ phu Trung kỳ càng lấy làm cổ vũ, tranh nhau giúp đỡ cho cụ hoặc mưu lược, hoặc quân lương, hoặc dò xét biết quân Pháp cử động thế nào, đều cho người lên mật báo để cụ biết trước mà đề phòng. Kể cái thanh thế của cụ tới lúc này đã to lớn và vững vàng ít nhiều, duy có một việc hơi khó lòng, là việc mua thuốc đạn ở bên Xiêm, vì đường sá qua Lào nhiều nổi ngăn trở, cho nên những người có chức trách trừ biện việc này, đi lại rất là khó nhọc, mà lại không mua được nhiều. Phần nào bị Bảo hộ ngăn đường, thành ra súng đạn của nghĩa quân vận tải về thường bị mất luôn. Ấy là một việc cụ Phan lấy làm lo ngại.

Một ngày kia Cao Thắng đang ngồi ở đồn ngoài, cùng chư tướng bàn bạc việc quân, bỗng có một tên lính vào bẩm rằng:

– Ngoài cửa trại, có một người đàn bà dẫn theo một đứa con trai nhỏ, nói xin vào yết kiến quan Đồng nhung (là chức của Cao Thắng lúc ấy).

Ông lấy làm lạ, truyền cho vô tức thời.

Người đàn bà dắt đứa trẻ vô, đứng vái dài một vái rồi nói một cách tự nhiên:

– Tôi là con gái ông Hoàng Phúc⁴⁶, chắc tướng quân đã biết. Sau khi cha tôi mất, nhà tôi tan, thân tôi phải lưu lạc giang hồ, tìm cách để phục thù cho cha tôi. Vì tuy tôi là liễu bồ⁴⁷ phận gái, nhưng cũng có hồ thí⁴⁸ chí trai, tấm thân không kể bao nhiêu nông nổi đắng cay, miễn là cầu vọng cho thỏa được tấm lòng mình ao ước. Đứa con nhỏ này đây (vừa nói vừa chỉ vào đứa trẻ nhỏ) không phải là con tôi, nó là con riêng một người bạn tôi, cũng một nhà chí sĩ, tên là Lê Doãn, trước theo cha tôi đã lập được nhiều công trận, vì anh ta thông minh và võ dũng lắm. Cha tôi thương yêu, mà tôi cũng thương yêu, nên chỉ tôi với Lê Doãn đã ước hẹn với nhau rằng một mai đại sự thành công thì thế nào chúng tôi cũng thành duyên cáng lệ với nhau; lời mình thệ ấy có trời đất chứng giám. Anh ta đã góa vợ, chỉ có một đứa con trai mới 3 tuổi, chính là thằng bé này. Nhưng vì quốc sự gian nan, làm cho việc nhân duyên của chúng tôi giữa đường lỡ dở chia phôi. Nguyên là cách đó chưa được bao lâu anh ta đánh trận bị thương nặng, tự biết không sống được, có viết thư để lại cho tôi, cậy nhờ giao phó tôi trông nom giùm đứa con bồ côi. Không mấy lúc sau, cha tôi cũng chết mất, thân thể của tôi thành ra lênh đênh. Không lẽ ra đầu thú với Tây, bởi làm vậy thì trái lòng của cha; không lẽ đi lấy chồng vì đối với anh Lê Doãn, dầu sao cũng đã là chồng tôi rồi; lại không lẽ bỏ đứa con bồ côi mà đi đâu, vì cha nó định ninh ủy thác cho mình, nếu mình bỏ đi thì bây giờ ai nuôi nó?... Thành ra tôi phải đem đứa con nhỏ này cùng đi trốn. Phải đi trốn, kéo sợ quân Pháp tróc nã tôi. Đi trốn mà không biết ở vào đâu cho thuận tiện được cả mọi bề, cho nên tôi phải mua một chiếc thuyền mà ở lênh đênh trên mặt nước, nay ở chỗ này, mai rời chỗ kia, không biết đâu là định sở. Trong lưng tôi còn được mấy nén bạc, mới bỏ ra buôn than để chi độ qua ngày. Tôi cốt buôn than đem lên chợ Trảng bán, là có chủ tâm gần gũi giao thiệp với bọn lính tập đóng ở Nghệ An. Tôi giả đồ quyến luyến với họ, để xúi họ thừa cơ khởi nghĩa, hưởng ứng với nghĩa binh. Nếu vạn nhất mà việc đó thành công thì chẳng những nghĩa binh ở hai tỉnh Hà Tĩnh và Quảng Bình thêm được vây cánh, khí giới, mà lại có thể mở ra được đường lối đi lại với nghĩa đảng ngoài Bắc, để trong ngoài ứng tiếp, chỉ tế

em nâng, may ra mới nên được việc lớn...

Nói đến đây, người đàn bà ngừng lại một lát để thở dài một hơi, rồi lại nói tiếp:

– Nhưng mà trời cũng hại tôi, nên chỉ công việc mưu tính đã gần thành rồi mà lại hư hỏng, là bởi nhà đương cuộc Bảo hộ thấy động liền sinh nghi, vội vàng thay đổi toán lính tập tôi đang cầm đồ gần được đó đi nơi khác, mà đem toán lính lạ ở nơi khác về đóng tại tỉnh Nghệ, thế là khổ tâm mưu tính mấy năm trời bỗng chốc hóa ra “Đã tràng xe cát”; tôi đau đớn vô cùng. Rồi nghĩ nếu mình cứ quanh quẩn ở đó mãi, nhắm chừng cũng chẳng nên được việc gì, cho nên tôi phải bỏ đi để tìm kế khác. Vẫn biết cụ Phan và tướng quân dấy nghĩa lâu nay, tôi rất lấy làm hâm mộ, đáng lẽ trước hết tôi phải lập được một chút công trạng gì, thì mới dám đến xin tướng quân thuê dụng, may ra tôi cũng có thể làm bổ ích cho việc lớn được đôi phần con con. Nhưng nay điều sở ước của tôi đã hỏng mất rồi, không có thể tự mình tìm được việc gì khác mà làm nữa, vậy tôi đến đây tức là đem thân mọn tài hèn, để tướng quân sai khiến...

Người đàn bà nói một mạch từ lúc mới vô đến giờ, Cao Thắng lắng lắng ngồi nghe.

Người đàn bà ấy nào phải ai lạ đâu, chính là cô bán than ở chợ Tràng, người ta vẫn gọi là cô Tám đó.

Cô Tám nói luôn một mạch, kể lẽ tâm sự, chí hướng của mình, mà sắc mặt đổi thay mỗi chỗ theo câu chuyện; khi cười chúm chím, khi khóc sụt sùi, lúc cảm kích quá mạnh thì cất tiếng nói lớn như tiếng nổ ở trên không, lúc động chạm tới tâm sự thê lương thì tiếng nói nhẹ nhàng như hơi gió bay qua trước mặt, khiến cho Cao Thắng nghe lấy làm cảm động bồi ngùi, nhưng ông không khỏi sinh nghi; nghi là kẻ do thám của Bảo hộ sai đến. Sau khi cô Tám nói hết tâm sự rồi, Cao Thắng không trả lời gì hết, chỉ hét gọi đao phủ quân:

– Quân đao phủ đâu? Bay lôi con mụ này ra trước cửa trại mà chặt đầu nó đi cho mau. Nó dám cả gan tới đây bày điều kiểm chuyện để do thám binh tình của ta!...

Cao Thắng muốn làm bộ ra oai để thử tài thử gan cô Tám vậy thôi, không phải hô lính chém đầu cô thiệt đâu.

Việc tuần phòng tra xét ở sơn trại nghiêm lắm, nếu ai có chút hình tích hơi nghi là kẻ do thám thì đã bị bắn chết từ khi mới bước cặng vô trại ngoài rồi, không khi nào được vô tới trại trong để yết kiến quan Đồng nhung.

Vả lại cô Tám đâu có sợ chết.

Cô Tám tự nhiên như không, chẳng có sắc mặt gì tỏ ra sợ hãi hay là hối hận; cô chỉ cười và nói:

– Những thứ người mưu hại đồng bào như thế ở đời cũng có thiệt, nhưng người đó không phải là tôi. Tướng quân có muốn giết thì cứ giết đi, tôi rất vui lòng, lòng dạ tôi thế nào, đã có thần minh trên cao soi xét và có người ở dưới suốt vàng biết giùm tôi, tôi không cần biện bạch làm gì. Miễn là xin tướng quân thương xót đứa con mồ côi này mà chăm nom dạy dỗ, tôi dầu có chết cũng được yên lòng nhắm mắt.

Nói đoạn, cô ôm chặt đứa nhỏ hôn hít và khóc nức nở. Mấy tên quân đao phủ vừa toan lôi cô Tám ra hành hình, thì Cao Thắng khoát tay mà nói:

– Bay không được vô lễ!

Rồi ông bước xuống thềm đỡ tay cô Tám đứng dậy và cung kính mời ngồi:

– Tôi muốn thử cho biết can đảm của cô đó thôi: Cô thực là một bậc cang cường nghĩa khí, tôi rất kính phục. Nay cô tình nguyện ra sức với nghĩa quân tấm lòng quý hóa biết mấy, nhưng còn đứa con trẻ này bận rộn bên mình thì cô tính sao?

– Bẩm tôi đã có chỗ xử trí, tướng quân khỏi lo.

Tức thời Cao Thắng thân dẫn cô Tám vô đại đồn yết kiến cụ Phan, trình bày sự thể. Cụ Phan còn đang ngần ngại, chưa biết dùng tài một người đàn bà vô chỗ nào, bỗng có tiểu đội nghĩa binh đi tuần về, báo tin rằng cách xa sơn trại 30 dặm, có một toán lính tập lối 30 người do một viên quản cơ làm đầu, hiện đóng ở trong một cái miếu⁴⁹ từ hai bữa nay, không biết là họ có ý cử động gì.

Cụ Phan chưa kịp suy tính ra sao, cô Tám chộp nói:

– Sẵn có cơ hội này, xin cụ cho tôi đi bắt toán lính ấy để lập công sơ kiến với nghĩa binh, được chăng?

Cả cụ Phan và Cao Thắng cùng lấy làm lạ:

– Một thân đàn bà, cô định dùng kế gì mà bắt nổi cả đám lính tráng con trai như thế?

– Bẩm cụ, tôi có cách bắt được, mà quân ta không phải hao một viên đạn nào mới hay, chỉ xin giao hẹn đến ngày thứ ba, thì cụ cho mấy chục tên kiện tốt, mặc đồ giả làm người đi buôn bán và giả làm một tốp nông dân đi lảng vảng qua trước miếu, hễ thấy tôi liếc mắt ra dấu bảo họ ra tay thì họ cứ việc.

Cụ Phan cho đi. Cô Tám từ giã, tức thời xuống núi. Cô đi vô một làng xóm gần đó, mua một cây đòn gánh thiệt chắc, một đôi thúng, chất đầy rượu thịt quả bánh nhiều thứ, lại sửa sang mặt mày và trang điểm cho ra vẻ con người xinh đẹp mà hơi lẳng lơ, rồi quấy gánh thúng thẳng đi tới chỗ lính tập đang đóng để bán hàng. Ai lạ gì mấy thầy quyền, phần nhiều là hạng ham ăn ham sắc. Nay thấy có cả “sắc” cả “ăn” đến bên mình, thì mấy thầy khoái “chí tử”. Thịt mỡ đem tới miệng mèo, bao giờ nó chê!

Cô Tám lại khéo làm bộ chai lơ tình tứ hết hồn, nụ cười tiếng nói rất là có duyên; cả toán lính xúm lại bu quanh cái gánh của cô, mua rượu, mua bánh tíu tít. Cậu nào thả giọng chàng mành, ve vãn, cô cũng niềm nở chiều đãi như cách đã trao xương gửi thịt cho nhau từ bao giờ rồi vậy.

Đến đổi các cậu mua chác, ai có sẵn tiền thì trả, ai khô xu cạn túi cô cũng bán chịu thả cửa, nói rằng:

– “Thầy cứ dùng món gì tùy ý, mai một lãnh lương rồi trả cho em một lần cũng được. Em có phải xem của trọng hơn người đâu”. Mấy tiếng nói đó làm cho thầy quyền nào cũng gần chết mê.

Qua ngày bữa sau, cô Tám lại gánh rượu thịt tới, bọn lính hết sức vui mừng, xúm lại mua nem rượu vừa đánh chén, vừa nói chơi, men sắc và men rượu nhập lại, làm cho các cậu say mềm. Cô hàng lại càng chịu khó hầu hạ chiều chuộng, thêm vẻ thân mật hơn ngày hôm trước.

Họ định ninh bảo cô ta làm sao ngày mai mua được thịt dê và rượu lậu cho ngon, đem tới đây để anh em ăn uống một bữa cho thiệt khoái chí.

Quả nhiên hôm sau cô Tám gánh tới một gánh thịt dê nấu nướng đủ kiểu, đủ mùi và một vò rượu thiệt ngon.

Các thầy quyền ta mừng quá, luôn miệng khen cả cô ả này ngoan nết dễ thương. Rồi họ ngồi lết trên bãi cỏ, cứ năm bảy người làm một tốp, cô Tám dọn một mâm thịt dê, một chai rượu bố. Muốn ngồi đánh chén cho khoan khoái thông thả, từ ông quản cho đến các thầy quyền đều tháo hết dây nịt, túi đạn, bay-don-nét, và gác súng đạn lại một nơi ở trên thềm miếu thổ thần. Vậy rồi họ ngồi rung đùi uống rượu nhắm với thịt dê, chén chú chén anh, vui vẻ đắc chí. Lúc ấy, ông trời họ cũng coi như thằng trẻ con.

Cô Tám day trở hầu hạ khuyên mời, hết sức chu đáo, xem chừng cậu nào thật là bợm rượu thì cô khiêu khích cho cậu càng uống già, còn cậu nào nghe chừng không uống được mấy, thì cô lại làm cách khuyên lơn âu yếm cho cậu phải vui lòng nhắm mắt mà uống vì cô. Lạ gì trong rượu có pha thuốc mê, dầu uống nhiều ít gì cũng mau say lắm.

Chốc lát, cả đám lính đều say như tử, cặp mắt cậu nào cũng lơ lơ như sắp chết. Cô Tám biết

thời cơ đã đến nơi rồi, càng ra sức hầu hạ, nào quạt, nào rót nước, nào nâng đỡ, cô không ngần ngại một chút nào.

Giữa lúc đó ở trước cửa miếu, xôn xao đông người tụ lại. Ấy là dân làng sở tại, thấy lính ăn uống vui vẻ chộc ghẹo cô hàng, thì họ cho là sự lạ, kéo nhau lại đứng ngó trôn và cười thầm. Ai không biết thói tục xứ mình, hơi có động rang khác thường chút xíu, tức thời có người bu lại đông đầy. Hai chục người tráng sĩ ở Ngàn Trươi sai xuống, giả làm lái buôn và dân cày, lúc ấy cũng trà trộn vào trong bọn dân làng, trong mình mỗi người đều có giắt đoản đao sắc lẹm. Họ chỉ đợi chờ có ám hiệu là xông vào ra tay.

Toán lính đang say mèm, không chú ý gì đến sự người ta xôn xao đông đảo, lần hồi các cậu nằm lăn ra trên cỏ mà ngủ, trông như một đồng tử thi.

Bấy giờ, cô Tám liền tới vỗ về và quạt mát cho viên quản ngũ thiệt say, một lát cô lén móc được khẩu súng lục của va, rồi chạy ra đứng ngay chỗ chất súng đạn kia, đưa mắt ra hiệu cho bọn phục binh bảo họ ra tay. Tức thời, 20 tráng sĩ xen lộn trong đám dân làng và trẻ con, rút đoản đao nhảy ủa vào hô hoán vang dậy: “Trời cả chúng nó lại, anh em!” Bọn kính đang mơ màng, bỗng nghe la giật mình, hốt hoảng vùng dậy, nhưng mà nhiều anh dậy không nổi: anh nào đứng dậy được thì ngó thấy con mẹ bán quà cho mình ăn, đưa súng sáu ra bảo im không thì bắn chết, thành ra không cậu nào dám hó hé, vả lại hồi này cũng không cậu nào còn sức chống cự gì được.

Tráng sĩ Ngàn Trươi trời cả mấy chục cậu lính vào một đồng ngồi chồm hổm với nhau, tro mắt vừa ngó vừa run. Cô Tám truyền lệnh cho anh em tráng sĩ chia nhau khiêng vác hết thấy súng đạn và khí cụ của toán lính đem lên sơn trại. Ngó mặt bọn lính, cô Tám vừa cười vừa nói cay chua:

– Luôn ba bữa nay, em đem thân chiều chuộng các ông, chỉ cốt mượn đỡ mấy chục khẩu súng của các ông cho nghĩa binh dùng đó thôi. Còn thân các ông bây giờ, thôi em rộng lượng tha cho sống sót mà về với vợ con.

Cô Tám nói đoạn rồi đi như bay. Bọn lính ngó theo hình như bể gan ói mật, nhưng không biết làm thế nào, khỏi chết là may mắn rồi.

Cô Tám về đại đồn nạp súng đạn, và bấm rõ đầu đuôi công việc, bởi toán lính tập là đồng bào nên cô suy nghĩ không nên sát hại hay là bắt họ về làm chi.

Nghe chuyện, cụ Phan cũng phải tức cười, và khen ngợi cô Tám:

– Ai ngờ nhi nữ mà mưu mô đảm lược đến như thế sao?

Bữa sau, cụ Phan truyền mời cô Tám lên Nghị sự đường để bàn tính một việc binh cơ quan hệ.

Cụ nói:

– Nghĩa quân hiện nay có một việc thật là khó khăn, nếu cô sẵn lòng giúp đỡ cho được thì hay lắm: việc qua Xiêm mua thuốc đạn. Việc này bấy lâu nghĩa binh vẫn đặt riêng mấy người tâm phúc ở luôn bên Xiêm, để chuyên về việc mua vật liệu thuốc đạn, rồi đã có người khác đem về. Song chỉ ngặt vì một nỗi đường sá hiểm trở quá, đàn ông đi lại, thường không thuận tiện bằng đàn bà, nếu đàn bà giả làm người buôn bán mà đi, thì giữa đường không có ai ngờ vực xét hỏi. Có điều là công việc khó nhọc vất vả lắm, chẳng biết cô có đương nổi được hay không?

– Cụ muốn bảo tôi chết, tôi cũng dám chết ngay được liền bây giờ, sự khó nhọc vất vả có sá kể chi, thưa cụ.

– Vậy thì nghĩa quân ủy thác việc ấy cho cô, cô nên vì việc nước hết sức nghe.

– Dạ, đến chết thì thôi!

Từ đó nghĩa quân không thiếu thuốc đạn, trước kia chế đạn bằng bốn phần thuốc ta, một phần thuốc tây, bây giờ có thể dùng quá phần nữa là thuốc ngoài đem về. Ấy là nhờ có người bên Xiêm trù biện giúp cho. Và nhờ có người đàn bà là cô Tám giả làm khách buôn bán, mạo hiểm chuyên chở về được đến nơi đến chốn.

Khi cô Tám sang Xiêm lần đầu, cô dắt cả đứa con của Lê Doãn đi theo, nhưng cô để nó ở lại bên Xiêm, gửi người ta nuôi giùm, cho khỏi bận rộn trở ngại công việc. Cô đi đi về về, chuyên chở thuốc đạn được bốn năm chuyến; mỗi chuyến được năm bảy ngàn cân, chứ không phải ít. Vì cô khéo xếp đặt thuê mướn mấy chục thổ nhân, gánh vác lần hồi từng chặng, giả như là chuyên chở hàng hóa theo cách đi đường rừng vậy.

Đến đây, chúng tôi tưởng nên nói ngay để kết thúc cái lịch sử của người đàn bà vô danh anh hùng này, kéo sau không có dịp nói đến nữa. Cô đi lại chuyên chở thuốc đạn giúp nghĩa binh được mấy chuyến như thế rồi thôi, sau đó chẳng ai thấy tông tích cô Tám đâu hết. Có người đoán rằng vì nổi đi đường khó nhọc quá mà cảm nhiễm phong sương, cô Tám sinh bệnh rồi chết ở giữa rừng, giữa núi nào đó không chừng. Có người khác nói tới, sau cô thấy nghĩa binh thất bại, cho nên ở luôn bên Xiêm, không về.

Sự thật, chung cuộc của cô Tám ra sao, hình như không có một ai biết rõ. Con Thần Long (rồng thiêng) hiện ra, chỉ thấy đầu chứ không thấy đuôi, tiếc thay!

Việc bắt Tuần phủ đình nho quang

Mấy lúc ban đầu chánh thể Bảo hộ mới lập, cố nhiên là Bảo hộ cần dùng có đám quan lại và sĩ phu quy thuận, đứng làm trung gian để bày tỏ lợi hại với dân và thu phục lòng dân cho dễ.

Thủ đoạn và phương lược đi chinh phục người ta bao giờ cũng vậy.

Trong đám quan lại sĩ phu đó, có những người chịu khuất phục thời thế, song vẫn giữ tư cách cao thượng, lương tâm trong sạch; họ biết nhân thời thế giúp Bảo hộ mà chớ che, thương xót, giúp đỡ cho dân; trái lại, cũng có những người thấp hèn, tàn nhẫn, thì nhân cơ hội này mà lợi dụng thế thần áp bức dân chúng, cho được phú quý tẩm thân, thỏa mãn tư dục của họ mà thôi, còn thì sống chết mặc ai, nước non thay kệ!

Hạng dưới đó làm khổ dân không biết bao nhiêu. Bởi vậy, một đoạn trên kia chúng tôi đã nói việc cách mạng của cụ Phan có hai nghĩa: trước hết là chống với người Pháp, toan bề khôi phục nước nhà đã đành, mà sau là cốt trừ đám sĩ phu quan lại người Nam mình hay dựa thời thế để làm hại dân.

Từ khi cụ khởi binh, thường cướp phá bọn này nhiều, có ý để cho những kẻ khác trông lấy gương đó mà chừa thói ỷ thế hại dân đi. Có việc cụ làm thống khoái nhất là việc bắt Tuần phủ Đình Nho Quang.

Đình Nho Quang là người huyện Hương Sơn, tỉnh Hà Tĩnh, có tiếng là một tay danh sĩ, nguyên trước làm Tuần phủ tỉnh Hà Tĩnh. Sau về hưu rồi, Bảo hộ vời ra cho sung vào công việc đi tiểu phủ các đảng Văn thân. Đình vốn là bạn thân với cụ Phan, nếu không tán thành việc cụ làm thì cũng nên trung lập hay là đứng bàng quan mới phải, nhưng nay đã ra phò Bảo hộ mà đánh Văn thân thì thôi, lại còn ra ý khinh rẻ cụ Phan, và ý thế đi tiểu giặc mà ra tay hành hạ dân gian đáng để.

Đình có viết một bức thư, khuyên dỗ cụ Phan ra hàng, lời lẽ rất là ngọt ngào trong có một câu rằng:

Ông chỉ nằm bẹp ở trong núi, không chịu ra hàng, để ban đêm thì làm hùm làm beo, còn ban ngày thì làm chồn làm cáo, tưởng không phải là kẻ vững bền được đâu.

Thế là Đình có ý khinh rẻ cụ Phan, coi như giặc cướp, chỉ ban đêm mới dám ló đầu ra, cướp bóc đốt phá của dân, hung hăng như hùm như cọp, còn ban ngày thì sợ hãi, chui nhủi trong bụi, trong rừng, như loài chồn cáo, không dám thò mắt ra. Trái lại, Văn thân và nghĩa binh cụ Phan lúc ấy có đến đối hèn nhát như thế đâu: nhiều khi ban ngày cũng đối chiến với quân lính Bảo hộ là sự thường thấy. Còn sự cướp phá của dân thì không hề, chỉ cướp phá bọn quyền quý tham ô nịnh hót thì có.

Bởi vậy cụ Phan cả giận, liền hội các tướng và hỏi rằng:

– Trong các tướng, có ai đi bắt sống thằng Đình Nho Quang đem về đây cho ta thì có trọng thưởng.

Ông Cao Thắng ứng thỉnh mà nói:

– Tiểu tướng xin làm việc đó.

Năm ấy là giữa năm Thìn (1892).

Tuần phủ Đình Nho Quang sau khi về hưu, vẫn giữ chức làm Tiểu phủ Quân vụ ở hạt Hương Sơn, hiệp với Lê Kinh Hạp làm Tham biện quân vụ, và một tên Ban biện là Đạt, thì trông nom việc tuần phòng trong huyện.

Khấp trong huyện, họ đặt ra đến 20 đồn, đồn nào cũng có 30 tên lính tập đóng, rất là nghiêm mật. Còn ở nhà riêng của Đình Nho Quang, và nhà riêng Lê Kinh Hạp đều có 30 tên lính tập ngày đêm vác súng canh phòng hộ vệ. Ban biện Đạt thì quản xuất một đạo binh 50 người đi lại tuần phòng trong hàng huyện, hết đồn nọ đến đồn kia, suốt cả đêm ngày, cẩn thận hết sức. Thế ấy nghĩa quân có muốn đánh tràn xuống để bắt Đình Nho Quang, cũng mất nhiều hơi sức, chưa dễ gì phá được bao nhiêu đồn lính đóng liên tiếp nhau kia; mà nói ví dụ nghĩa binh có đánh sẵn đến nơi, thì Đình Nho Quang cũng tìm đường trốn mất rồi, chắc đâu bắt sống và được?

Ông Cao Thắng phải dùng kế.

Hồi ấy là tháng mười. Nhân có một viên Thiếu úy Pháp dẫn một toán lính tập chừng 80 tên, ở tỉnh Nghệ đi về tuần tiễu các miệt rừng núi thuộc về hạt Hương Sơn, chừng năm bữa thì trở về tỉnh Nghệ. Cao Thắng sai người đi dò la, biết chắc như thế mừng lắm:

– Ta đã có kế bắt được Đình Nho Quang rồi.

Bảy giờ sáng sớm hôm ấy, Cao Thắng lựa chọn năm tên lính lanh lẹ, cho mang sắc phục giống y lính tập Bảo hộ, đeo súng Tây, vác một lá cờ tam sắc, lén xuống núi, giả làm binh Tây, đi khắp các đồn truyền báo rằng: ngày mai có một ông quan hai dẫn lính đi tuần tiễu ngang qua, lính đóng các đồn phải ra ngoài cửa đồn bồng súng đứng sắp hàng để chào và để kiểm duyệt, nếu sai lệnh thì bị phạt. Các đồn tưởng thiệt đều vâng lệnh răm rắp.

Ai nghe nói ông Cao Thắng cho nghĩa quân mặc giả y phục lính tập và cầm cờ tam sắc, thì lấy làm lạ, vì ông làm gì có những đồ ấy? Nhưng chúng ta nên vận đều một thứ sắc phục gần giống như lính tập, ngay đến sắc phục của lính tập thiệt và cờ tam sắc, thì trong trại nghĩa quân thường có sẵn luôn luôn, do nơi những trận đánh nhau đã bắt được của lính Bảo hộ.

Qua sáu giờ sáng hôm sau, quả nhiên có một toán 100 lính tập kéo đi ngang các đồn. Đi đầu là một ông quan binh người Pháp, thân hình vạm vỡ và râu ria y như người Pháp, ngồi trên một con ngựa trắng, trước mặt có toán lính âm nhạc, vừa thổi kèn đánh trống, vừa đi rất là oai vệ. Đi qua đồn nào, thấy lính ở đồn ấy, đã bồng súng ra đứng chào ở ngoài cửa, đợi quân kéo đi rồi mới trở vào.

Rồi toán quân ấy kéo ngay tới trước cửa nhà Tuần phủ Đình Nho Quang. Ngoài cửa nhà Đình có lập một cái quán nghỉ chân. Toán quân kia kéo vào đó nghỉ. Viên quan võ Pháp sai lấy rượu và bánh ra ăn, còn lính cũng ăn bánh uống nước một cách tự nhiên như thường không ai ngờ vực gì hết. Tốp lính canh gác ở nhà của Đình, thấy là bọn mình nên chẳng đề phòng gì lại có ý vui mừng nữa là khác.

Bọn lính ăn uống xong rồi có hai người là thầy đội, lẳng vẳng đến trước cổng nhà Đình, lân la làm quen với mấy tên thủ hạ Đình và làm bộ hỏi rằng:

– Nhà của ông lớn nào đây mà có anh em ta canh gác như vậy, mấy anh?

Thủ hạ Đình nói đây là nhà cụ lớn Tuần phủ Đình Nho Quang. Hai thầy đội làm bộ ngạc nhiên:

– A! Té ra nhà của cụ lớn Tuần...

Đoạn hai thầy đội nói với mấy cậu thủ hạ của cụ lớn như vậy:

– Chúng tôi trước đóng ở Hà Tĩnh, giữa lúc cụ lớn ở đây đang làm Tuần phủ tại đó, thành ra chúng tôi đã được cơ hội ra vô hầu hạ cụ lớn rất thường. Về sau anh em tôi đổi đi chỗ khác, đã ba năm nay, không biết tin tức cụ lớn ta thăng chức thế nào, nay vì việc quan, may mắn sao đi qua nhà cụ lớn, vậy anh em làm ơn vô bẩm cụ lớn, cho chúng tôi vô hầu thăm giấy lát có được không?

Một tên thủ hạ chạy vô trong nhà bẩm rõ sự thể, Đình chịu liền. Hai thầy đội rón rén bước vô vái chào một cách hết sức cung kính sợ hãi, rồi vòng tay đứng nói những tình nghĩa thầy trò cũ. Đình có nhớ đâu được là hai thầy đội này trước có đóng ở Hà Tĩnh không, và đã có dịp đi lại hầu hạ mình không, chỉ biết là họ có lòng kính trọng mình mà nhìn nhận là thầy trò cũ thì cho họ vô nhà đó thôi. Kể ưa nịnh hót, được người ta nịnh hót là khoái. Trong lúc nói chuyện Đình

lên mặt thầy khuyên nhủ họ nên hết sức giúp nhà nước Đại Pháp mà đánh giặc lập công...

“Thầy trò” đang đàm đạo, thì có một tên lính tập ở ngoài chạy vô sân nói với hai thầy đội:

– Mời hai thầy ra, quan đòi có việc cần.

Hai thầy đội liền bái từ Đình đi ra.

Trong lúc đó, tất cả toán lính đi tuần, phân nửa ở ngoài, còn phân nửa đã lọt vô trong vườn của Đình, tốp năm tốp ba, vai vẫn mang súng, miệng hút thuốc lá phì phà, đi bách bộ trong vườn với nhau để xem hoa, ngoạn cảnh. Thủ hạ của Đình thấy là lính nhà nước, thành ra chẳng ngăn trở và đề phòng làm gì.

Một lát, một thầy đội trong hai thầy đội vào hầu Đình hồi nãy, lại chạy vô trong nhà vòng tay bái với Đình rằng:

– Khi hồi anh em chúng con vô đây hầu thăm cụ lớn, quan trên chúng con thấy vắng mặt, nên sai lính tìm kiếm và hỏi đi đâu, anh em chúng con cũng nói thiệt là đầy tớ của cụ lớn ngày trước, nay có dịp đi qua nên phải vô hầu thăm, cho phải đạo tôi tớ. Quan trên chúng con nghe tới đại danh cụ lớn, rất lấy làm vui mừng vì xưa nay ngài vẫn nghe tiếng của cụ lớn lưng lầy xa gần. Bởi vậy, ngài còn e ngại, nên sai con vô bái với cụ lớn hay trước, xem ý cụ lớn có chịu tiếp giờ này không?

Đình nghe nói là một vị quan binh Pháp xin vô bái yết mình, còn có gì vinh diệu và nở mũi cho bằng:

– Được! Thầy ra báo tin trước đi, để tôi ra cổng đón rước quan lớn vô chơi.

Nói xong, Đình hét vang người nhà đầy tớ mau mau dọn dẹp bàn ghế, sắp sẵn ly rượu, rồi chỉnh tề khăn áo ra tận ngoài cổng rước khách. Tội nghiệp, Đình vừa lò mò ra đến ngoài cổng, thấy có bốn người tráng sĩ đưa súng ngang trước mũi và hai người khiêng một cái vồng, tề thanh nói lớn rằng:

– Chúng ta phụng mạng của Phan nguyên soái, xuống bắt Tuần phủ Đình Nho Quang điếu về đại trại, chứ không phải là quân Pháp nào đâu.

Họ vừa nói, vừa xốc ngay Đình mà đặt lên vồng khiêng đi, còn bọn lính kia thì ngăn cản thủ hạ Đình, không cho ai động dấy. Đình không ngờ mắc mưu như thế, chỉ nói được một câu: “Giặc nó bắt tao”. Rồi vồng Đình đi trước, nghĩa quân đi sau, rần rộ kéo đi tự nhiên, thủ hạ của Đình sợ hãi, đều chạy tan nát, không ai dám thò mặt ra cứu. Nghĩa quân đi vừa thổi kèn, vừa bắn súng liên thanh, nhắm ngay núi Vụ Quang trực chỉ. Trên núi nghe có hiệu súng, lại cho thêm hai đạo quân 200 người xuống núi tiếp ứng, để phòng bị có lính Bảo hộ phá vây giải cứu cho Đình chẳng. Đến tối thì nghĩa quân giải Đình về tới sơn trại.

Sáng hôm sau, Cao Thắng dẫn Đình vô nạp cụ Phan. Cụ cho Đình ngồi tử tế rồi cười và nói:

– Ông cho tôi làm việc nghĩa cử này là tầm bậy hay sao? Các ông chỉ biết lo bảo toàn vợ con, nhà cửa và tước lộc là sung sướng mà thôi, tưởng vậy đã đủ làm người cho người ta kính sợ. Sao ông ngu thế? Tôi với ông có tình anh em đồng học, đáng lẽ nay ông thấy tôi làm một việc gian nan tiết tháo như vậy nên giúp đỡ cho tôi mới phải. Mà nếu có nhát gan lo chết thì thôi, ta nên giấu mặt đi mà nằm một xó nhà, yên thân cho xong, sao lại đành lòng đi nịnh hót và bày mưu lập kế cho người ta để toan làm hại tôi. Đã vậy lại còn viết thư nói xấu xược với anh em cố giao nữa, ông nghĩ rằng mình ông có thể địch nổi được với quân của tôi sao? Thôi, thứ người có đầu óc tâm địa như ông, có nói chuyện nghĩa lý gì nữa cùng là vô ích. Bấy lâu làm quan với người Pháp, ông ý thể đề đầu bóp cổ dân mà lấy tiền, nghe nói bây giờ về hưu, giàu có sung sướng lắm. Vậy thì nên mau mau đem giúp cho nghĩa binh lấy sáu bảy ngàn đồng đây, rồi tôi tha cho mà về, tôi chẳng thèm giết ông làm gì, cho dơ dáy cả thanh gươm. Ông tự liệu lấy.

Đình hổ thẹn quá, ngồi cúi mặt làm thinh. Cụ Phan truyền lệnh đem ra ở đồn ngoài, giam lại, giao cho 50 tên quân già yếu canh giữ. Đình vẫn mong sớm tối thế nào cũng có quân lính Bảo hộ lên giải cứu cho mình, nhưng đã bốn tháng không thấy tin tức gì, bởi quân lính Bảo hộ cũng

không muốn khinh tấn vô sào huyết của nghĩa quân vì cái tính mạng của một viên Tuần phủ trí sĩ⁵⁰. Sau bốn tháng, Đình phải viết thư cho người nhà đem lên nạp nghĩa quân 4.000 đồng. Nhưng chưa đủ số nghĩa quân cho chuộc mạng, thành ra Đình vẫn bị giam. Mãi tới về sau, quân lính Bảo hộ đánh phá được đồn ngoài của nghĩa quân, mới cứu được Đình sống sót mà về.

Việc nghĩa quân lập kỳ mưu bắt sống Tuần phủ Đình Nho Quang làm chấn động dư luận Nghệ - Tĩnh hồi đó, nhân vậy mà bọn quan lại xu phụ thời thế phải khiếp oai giữ mình, không dám ho he kích bác Văn thân và khinh thường nghĩa binh nữa.

Ô hô Cao Thắng

Trong lúc nghĩa quân đang có thế mạnh sức to, làm xao xuyến lòng người và tràn lan khắp xứ, khiến nhà đương cuộc Bảo hộ đang phải nhọc nhằn lo ngại, không biết có dẹp được không, và bao giờ mới dẹp được; trong lúc nghĩa quân đang cần người có trí, có dũng để giúp đỡ cụ Phan về việc sai khiến tướng sĩ, liệu lượng binh cơ, thì chợt có một cái tang rất đau đớn, rất thiệt hại, rồi đổi cả đại cuộc.

Cao Thắng là một người có tài to chí lớn thế nào, ai nấy đọc mấy đoạn trên kia đã biết; nghĩa quân đang cần phải có ông, đang phải dựa vào ông là một bức tường thành, bỗng thiếu mất ông đi, tức là nghĩa quân thiếu mất linh hồn, kém hẳn thực lực, không phải vừa.

Hồi đó đã trải năm năm tích tụ, năm năm dạy dỗ, Cao Thắng ngó thấy nghĩa quân có khí giới, có lương thực, có công phu tập luyện khá rồi, tuy không phải được dư lực chi, nhưng cũng đủ chống cự với quân Pháp trong một thời gian. Bởi vậy ông suy nghĩ nếu mà nghĩa quân cứ chui nhủi lẫn quất ở trong rừng núi mãi, không lần bước lên một vài thì đến bao giờ mới chiếm cứ được một tấc đất làm căn bản hẳn hoi để đồ lấy việc lớn. Đã không lần được thì làm sao khỏi có ngày phải thụt lùi, phải hư hỏng. Vậy thì bây giờ, theo ý ông muốn, nghĩa quân tất phải kịch liệt tấn công một phen thế nào, chớ cứ ở mãi rừng núi như thế này, tuy là đất của mình thật, nhưng bốn phía đều có quân Pháp bao bọc, siết cứng lấy mình, thành ra mình không khác chi con chim ở trong lồng, con cá ở trong chậu, vậy vùng gì được? Suy nghĩ vậy rồi Cao Thắng vào hầu cụ Phan để bàn về việc tấn công, huyết chiến một phen xem sao.

– Ý của ông muốn đem quân ra đi, thì đánh lấy đất nào trước?

– Tôi xin đi đánh tỉnh Nghệ trước.

– Tại làm sao lại đánh tỉnh Nghệ trước?

– Vì quân Pháp đối địch với ta, lấy tỉnh Nghệ làm nơi căn bản, đóng quân và tích lương ở đó rất nhiều, một là để chống giữ ta ở mặt Hà Tĩnh, Quảng Bình, hai là để chặn đường không cho ta giao thông thanh khí với ngoài Bắc. Ngày nay, nếu ta ngồi mà giữ đây mãi, đã chẳng phải là kể cứu an, mà lấy gì khích động được lòng người, mưu toan được việc lớn. Bao nhiêu nghĩa đảng trong nước bây giờ, đều trông ngóng vào ta mà định bước lui tới; đến có sức khá như ta mà cứ ngồi yên, thì họ cũng không dám động, nay nếu ta động thì tất là họ ùa theo, chắc sẽ bùng lên có thể mạnh lắm. Vả chẳng lấy rừng núi làm chỗ sáng tạo thì được, chứ làm chỗ thủ thành không xong, vì quân Tây chẳng cần gì đánh ta, cứ bọc vây ở ngoài trong ít lâu, chẳng cần phải hao phí một tên lính, một viên đạn nào, có thể khiến cho ta ở trong tuyệt lương bí đường, tự nhiên lần hồi ta phải tan, phải chết. Tiểu tướng dám quyết đoán rằng thế nào địch quân cũng dùng tới cái kế không cần đánh mà rồi thắng trận thành công như thế đó. Bởi vậy, nghĩa quân ta phải ra tay trước để mở lấy một sinh lộ mới được.

– Nhưng nếu ra đánh tỉnh Nghệ, mà Tây kéo quân ở trong ra, ở ngoài vô rồi hai mặt đánh đổ dồn lại, thì tướng quân lấy gì mà chống cự cho nổi?

– Điều đó tiểu tướng đã suy nghĩ kỹ càng rồi. Tôi chỉ cần chống cự với mặt quân ở ngoài Bắc vào, còn mặt trong tôi không sợ. Trong khi tôi tiến binh lên thu phục tỉnh Nghệ An, tôi sẽ xin chủ soái truyền lệnh cho các quân thứ đều cử binh một lượt, không cốt gì đánh nhau, nhưng chỉ làm ra bộ lâm le đánh phá hai tỉnh Quảng Bình và Hà Tĩnh, làm vậy để chia sức quân Tây đi, họ không để hết tâm lực đến mặt Nghệ An được. Vả lại, nghĩa binh ta ra đánh bây giờ, cần phải liều chết mà đánh cho thiệt là thần tốc, khiến cho địch quân chẳng kịp trở tay, thì sự đánh hạ được thành Nghệ An có lẽ cũng là việc dễ. Hễ hạ được Nghệ An rồi, tức khắc các đạo quân thứ ta thừa cái thắng thế ấy mà trường khu đại tấn, lên chiếm hai tỉnh Quảng Bình và Hà Tĩnh nữa. Bọn nghĩa sĩ các tỉnh thấy vậy, tất là họ nức lòng mà cùng nổi lên tứ tung, quân Tây có ba đầu sáu tay cũng phải bối rối. Rồi cụ đem đại binh đóng ở Quảng Bình đón đường chống cự với quân ở trong kinh ra, tôi xin ở Nghệ An để giữ vững mặt ngoài, nếu nghĩa quân ta giữ chặt được dải đất như thế làm chỗ nương thân, làm nơi căn cứ, may ra có thể làm nên việc lớn được.

- Ví dụ lấy được Nghệ An rồi mà Tây đem quân do đường thủy tới, thì ông lấy gì mà cự địch?
- Việc đó tôi cũng đã nghĩ tới rồi. Bấy giờ tôi đã có cách ngăn giữ không cho quân Tây đem tàu vào cửa biển được.
- Song quân ta hiện nay còn yếu thế lắm, sợ đi thì có điều bất lợi.

Cụ Phan nói câu ấy, là ý không muốn cho Cao Thắng đi, nhưng ông nói lớn rằng:

- Đại trượng phu đến chết là cùng, chứ có điều chi mà phòng sợ!

Rồi Cao Thắng năn nỉ một mực xin đi, cụ Phan phải cho. Vả chăng, nhân hồi bấy giờ, ở quân thứ phủ Anh Sơn tỉnh Nghệ là Nguyễn Mậu trù liệu việc quân lương có hơi chậm trễ, nên cụ cũng bằng lòng cho Cao Thắng đi để thu xếp việc đó luôn thể.

Cao Thắng bèn chọn lấy một ngàn quân cường kiện, luyện tập lại cho thật giỏi, theo như binh pháp của người Tây. Duy có quân phục thì ông cho mặc toàn sắc đỏ, vì ông lấy nghĩa rằng: phương Nam ta thuộc về Hỏa, còn phương Tây thuộc về Kim, nay lấy Hỏa khắc Kim nghĩa là lấy lửa nung vàng cho chảy ra, cho nên lấy sắc đỏ làm quân phục, là để tượng về Hỏa vậy. Đối với quân sĩ, ông chỉ có một cái quân lệnh rằng: “hễ ai ra trận mà lùi lại thì chém đầu”. Chính ông ra trận cũng không bao giờ chịu đi sau, bao giờ cũng xông pha lửa đạn mà lên trước, khiến cho quân lính đều nức lòng. Mỗi lần đánh nhau mà ông thường thắng là nhờ có cái can đảm ấy, nhưng kể ra ông cũng khinh sinh quá. Quân lính xưa nay, không những phục ông là người đại tài mà lại quý mến ông là người có độ lượng, vì đối với quân lính, ông lấy tình như anh em, khiến họ rất cảm phục, cho nên lần này ông ra binh, ai cũng vui lòng theo, không ngần ngại một chút nào.

Ông chia quân ra làm hai đội: ông và ông Nguyễn Niên đi tiên phong, còn em ruột ông là Cao Nữ dẫn một nửa đi làm hậu đội, rần rộ theo đường thượng đạo mà kéo đi, trông thẳng tỉnh Nghệ tấn phát. Con đường từ đó về tỉnh Nghệ có nhiều đồn trại của lính Bảo hộ đóng để phòng cự Văn thân.

Đi giữa đường gặp đồn nào là Cao Thắng đánh phá đồn ấy, đánh nhau lâu la nửa ngày, mau là một giờ hay vài giờ đồng hồ là ông phá được. Ông đã phá được mấy đồn như thế. Trên kia đã có đoạn nói ông Cao Thắng vốn là người có tiếng anh hùng, lính tập Bảo hộ đều biết, và có ý kiêng sợ, cho nên mỗi khi họ tuần tiểu mà gặp quân ông, họ không dám ham đánh lẫn, đều gọi ông là “hổ tướng”.

Sau khi đánh phá mấy đồn rồi, Cao Thắng kéo quân ngang qua một đồn đó gọi là đồn Nỏ. Trong đồn chỉ có độ một trăm lính tập mà thôi. Viên quan coi đội lính này, là một người mình, trước làm Chánh quản, sau được thăng chức làm quan một lon, gọi là quan Một Phiến. Phiến nguyên trước cũng ở trong nghĩa đảng, có cơ mưu lắm, sau ra đầu hàng Bảo hộ rồi đem thân vào hàng ngũ, lập nhiều huân công, thành ra được làm tới quan một. Người Pháp tin dùng Phiến mới cho Phiến đóng ở đồn Nỏ là một chỗ hiểm yếu nằm ngay giữa đường, hễ địch quân nào có phá được đồn này thì mới có lối đi tới.

Phiến nghe tin báo rằng ông Cao Thắng sắp kéo quân đi qua, liền dự bị cách nghênh địch. Va tự biết rằng quân mình ít, nếu ra đương trường mà đánh nhau với quân Cao Thắng, thì chắc là thua, bèn nghĩ đến cách “hư hư thực thực” để đánh ông. Cũng là lúc trời muốn giết ông, cũng là lúc trời không cho việc cách mạng của cụ Phan gượng gạo được lâu nữa, nên chỉ đến đây Cao Thắng bị mắc mưu mà tử trận. Thương hại thay!

Phiến chia quân ra làm hai cánh: một cánh ở trong đồn nhưng khi quân Cao Thắng đến đánh thì cứ bình tĩnh như thường, không được nao động hay cự chiến gì hết, mặc kệ nghĩa quân cứ việc phá đồn, để chờ cho đến tối sẽ hay; còn một cánh thì ra mai phục ở ngoài đồn, cách độ hai ba cây số, hễ lúc nào thấy trong đồn có hiệu riêng là một ngọn đèn sáng ở trên cột cờ, ấy là lúc

trong đồn ra hiệu cho ngoài biết rằng trong đồn bắn ra, thì quân phục binh ở ngoài mới được bắn vào sau lưng nghĩa quân Cao Thắng. Bố trí đâu đó rồi, Phiến chỉ chờ đạo nghĩa quân Cao Thắng đến.

Cao Thắng thừa được thế thắng ở mấy đồn kia, kéo quân trực chỉ đồn Nỏ. Nghĩa quân đến nơi nhằm lúc xế chiều một chút. Nhưng Cao Thắng chẳng thấy động tĩnh gì hết, ban đầu tưởng là quân trong đồn đã sợ mà bỏ đi rồi, sau ông suy nghĩ cũng còn sợ kế mai phục gì chẳng, nên không dám cho quân lính tràn tới, đành phải đóng binh lại, để chờ tình hình xem sao đã.

Một lát, trong đồn có người chiếu ống dòm ra ngoài. Cao Thắng lạnh mắt ngó thấy, biết rằng lính đồn cố sức giữ, bấy giờ ông mới hô quân đánh đồn. Mấy trăm khẩu súng chỉ thẳng vào đồn mà bắn như mưa rào, mà trong đồn cứ im phăng phắc, không có một tiếng súng nào bắn ra. Nghĩa quân hai ba lần muốn xông pha hãm thành, nhưng rồi lại thôi. Mãi đến trời tối một lúc, thấy trong đồn kéo lên một ngọn đèn cao, rồi thì ở trong bắn ra, Cao Thắng hô quân nằm rạp xuống đất mà ứng chiến. Quân trong đồn đều núp chỗ kín, ngó ra thấy ngọn lửa của nghĩa quân lập lòe ở chỗ nào, là nhắm theo chỗ ấy mà bắn; còn nghĩa quân ở ngoài chỉ bắn phỏng vô phía đồn, chứ không biết là có tin hay không. Lính tập mai phục ở ngoài đồn, thấy hiệu đèn sáng, bắt đầu chĩa súng ngay sau lưng nghĩa quân mà bắn. Nghĩa quân đang đánh đồn, chợt thấy đằng sau cũng có tiếng súng nổ liên thanh, nghĩ rằng có quân Tây ở đâu đến cứu viện, mà trời tối đen như mực, chẳng biết là viện binh ấy nhiều ít thế nào, chỉ biết là trước sau đều bị đánh cả, khiến cho lòng quân đã hơi biến loạn. Cao Thắng thấy sự thế như vậy, sợ quân sĩ nếu không quyết tử chiến thì không xong, ông liền nhảy lên mà hét lớn:

– Lúc này chúng ta không đánh mà chết, còn đợi đến bao giờ.

Tức thời, ông chia quân ra làm hai đội, một đội thì cứ việc đánh đồn, còn một đội quân thì để cự địch với quân mai phục gọi là quân viện binh ở đằng sau: Mỗi đội gồm độ 150 người. Vì tiếng là ông đem 1.000 binh, nhưng do hai ông Nguyễn Niên và Cao Nữu quản xuất nhiều hơn, và tân binh do đảng khác, chưa hội hiệp nhau. Chính ông Cao Thắng thúc giục quân lính xông tới hãm đồn, và tự ông xông pha lên trước, thành ra bị một viên đạn ở trong đồn bắn ra, trúng ngay bên bụng, ông liền ngã ra. Quân sĩ thấy ông chủ tướng bị đạn rồi, không ai dám ham đánh nữa, mau mau rút đi, hiệp với đạo quân sau vừa đánh vừa lui. Quân trong đồn và quân mai phục ở ngoài, biết nghĩa quân chạy lui, tuy họ trông ra không thấy gì hết, nhưng cứ bắn phóng theo, làm cho nghĩa quân trúng đạn chết nhiều. Có điều là lính tập trong đồn, ngoài đồn tuyệt nhiên không biết là Cao Thắng bị đạn mà nghĩa quân tháo lui.

Nghĩa quân công ông Cao Thắng chạy mãi đến mấy chục dặm, mới tạm đóng binh ở trong một làng gần bên núi để lo cứu chữa thương tích cho ông. Lúc bấy giờ ông hãy còn sống, nhưng mà bị đạn trúng vào mạng mỡ, đau lắm, đến nỗi mê man, không nói được câu gì nữa. Quân sĩ dùng hết mấy món thuốc cứu thương đem theo, và lại hái lá này lá kia để rít chỗ thương tích, nhưng cũng vô công hiệu. Cao Thắng nằm mê man thiếp sau mấy giờ đồng hồ, bỗng dưng thấy ông mở mắt ra nhìn quanh chư tướng, nước mắt tràn xuống hai bên gò má, thở dài mấy tiếng rồi mất. Ngày ấy chính là ngày tháng 10 năm Quý Tỵ (1893), ông mới có 29 tuổi. Than ôi! Trời xanh không tựa, tuyết đắng anh hùng, hòn đạn vô tình, giết người chiến sĩ. Thảm thay!

Tin dữ báo gấp đến Ngàn Trươi, cụ Phan khóc lóc kêu gào rất là thảm thiết:

– Trời hại tôi! Ông Cao Thắng ôi! Trời hỡi trời!

Tức thời cụ truyền lệnh phải đem di hài ông lên Ngàn Trươi để làm lễ an táng. Cụ dự bị việc tang rất là trọng thể.

Ba ngày sau, quan tài Cao Thắng về đến đại doanh, cụ Phan mặc áo trắng ra đón tận cửa ngoài, hai tay vỗ vào quan tài mà gào khóc, gần muốn đứt hơi té xỉu. Tướng sĩ cũng khóc như mưa, vì không ai không thương tiếc Cao Thắng.

Quan tài đặt giữa Nghị sự đường, chư tướng cắt phiên nhau ngày đêm tay cầm gươm trần đứng thị kinh hai bên. Chính tay cụ Phan viết hai câu ai liên để thờ:

CÂU THỨ NHẤT:

*Vị tiếp tiên tử, thiên ý vị hà,
Hữu chí phát thành, anh hùng dĩ hĩ.*

CÂU THỨ HAI:

*Công cầu tất thành, kích tiếp thệ tảo thanh quốc tặc,
Sự nan dự liệu, cứ yên tích dĩ thiếu tư nhân.*

Hai câu liền đều có tình tứ lâm ly thống thiết. Đại ý cụ Phan than khóc rằng ông Cao Thắng theo cụ ra khởi nghĩa binh từ lúc đầu, có chủ tâm quyết thắng để khôi phục cái quyền độc lập của nước mình, nay không ngờ chí lớn của ông chưa thỏa, công nghiệp định làm chưa thành, mà trời đã vội cướp người anh hùng đi, không biết rằng ý trời nghĩ ra làm sao! Cụ lại có ý than tiếc ông Cao Thắng là chân tay của cụ, cụ dựa nương trông cậy ông được nhiều công việc, nay không dè đâu ông đã sớm chết, làm cho dưới trướng của cụ, thiếu mất một người có tướng tài, thật là đau đớn.

Cụ Phan sai ông Võ Phát (tục gọi là Bang Nhu, đóng quân ở hạt Kỳ Anh, sau thất trận bị bắt rồi bị chém tại Kinh) soạn một bài văn tế bằng quốc âm.

Chính ngày đại táng, cụ Phan thấp nhang thân tế ông Cao Thắng ba tuần, rồi đứng đó bùng mặt lại khóc hu hu, làm cho tướng sĩ ba quân cảm động quá cũng phải khóc theo, vang động một góc núi non. Nhất là những người lính đi đánh trận với ông được sống sót trở về, càng xót thương gào khóc lớn. Họ nói ông Cao chết oan, chết uổng, chết thay thế cho họ, vì nếu ông đừng xông pha ra trước sĩ tốt thì viên đạn ác nghiệt kia có phải về phần ông đâu!

Bài văn tế cụ Phan thân tế Cao Thắng như sau này:

Than rằng:

Thanh bửu kiếm mười năm sẵn có, đấng anh hùng dùi mài mãi chưa thôi.

Áng nhung trường một phút như không, con tạo hóa ghét ghen chi lắm thế!

Nghĩa đồng ưu tướng lại luống đau lòng,

Tình vãng điệu nghĩ càng thêm rơi lệ.

Nhớ Tôn linh:

Hào kiệt ấy tài,

Kinh luân là chí;

Vén mây nửa gánh giang san.

Vỗ cánh bốn phương hồ thỉ,

Gặp quốc bộ đang cơn binh ách, nghĩa giúp vua chung nỗi ân ưu,

Bỏ gia đình theo việc hung đạo, lòng đánh giặc riêng phần lao tụy;

Địa bộ muốn theo dòng Nhạc Mục⁵¹, thét hung bào từng ghê trận oai linh,

Thiên tài toan học chước Võ Hầu⁵², chế sủng đạn biết bao chừng cơ trí;

Ơn quân tướng Đồng nhung vâng mạng, cầm ấn quan phòng,

Tước triều đình Chuởng vệ gia phong, kéo cò tân chế;

Những chắc rằng: ba sinh có phước, hăm hở mài gươm chuốt đá, chí khuông phò không phụ với quân vương,

Nào ngờ đâu! Một sớm không chùng, mơ màng đạn lạc tên bay, trường chiến đấu biết đâu là

số hệ;

Trong ba kỷ⁵³ xuân thu tuy chữa mấy, trên yên ngựa đòi phen roi thét, trọng cương thường quyết mở mặt nam nhi.

Ngoài mười sương, sự nghiệp biết chừng nào, trước cửa viên bồng chốc sao sa, thu linh phách vội cướp công trắng sĩ,

Non thiên nhận phát phơ hơi gió thổi, thương người tiết nghĩa ngậm ngùi thay,

Nước tam thoa thấp thoáng bóng trắng soi, nhớ kẻ trung trinh ngao ngán nhẽ.

Thà chết nửa song tay địch khái⁵⁴ theo về tổ phụ ấy cùng vinh.

Kìa sống như mấy kẻ hàng di, ở với tinh chiên càng thêm bậy.

Nay nhân:

Chung thất tới tuần,

Thúc sô dăng lễ.

Chén rượu thoảng bay mùi chánh khí, trước dinh đều đủ mặt quan liêu.

Nén hương nghi ngút khói bạch vân, dưới án đưa chen hàng cơ vệ.

Chua xót thay, hai già tuổi tác⁵⁵ ngọt bụi cây tay em thay đỡ, khối thâm tình chưa thoát cỏi hoàng tuyền.

Cám cảnh thay đàn trẻ thơ ngây, ân cần nhờ công vợ dạy nuôi, may di phúc⁵⁶ lại nảy ngành đan quế;

Tinh hồ ví dầu thanh sáng, hộ phen này cho tướng mạnh quân bền.

Linh hồn nếu có khôn thiêng, rồi ngày khác lại sắc phòng điện tể.

Thôi! Thôi!

Cửa tía lầu vàng đành kẻ khuất, đem thân bách chiến, để tiếng thơm cho tổ mặt anh hùng.

Súng đồng gươm bạc mặt người còn, truyền lệnh ba quân, thét hơi mạnh để xây nền bình trị.

Thương ôi là thương.

Kể sao xiết kể.

Mãi đến mười mấy hôm sau, quan quân Bảo hộ mới biết tin Cao Thắng chết. Bảo hộ cũng biết Cao Thắng chết là cái thực lực của cụ Phan có giảm đi, nên chỉ càng ra sức tuần tiễu hơn trước.

Quả nhiên, ông Cao Thắng mất đi, thật là làm tổn thanh thế của cụ Phan, hèn chi cụ khóc rằng: “Trời hại tôi” là phải.

Hoàng Cao Khải

Cao Thắng tử trận, cụ Phan kêu trời khóc lóc thảm thương là phải. Tôi được gặp một ông già trên 70 tuổi, chính là một người lính trong đội thân binh tử sĩ, sớm tối hộ vệ cụ Phan lúc đó, thuật chuyện rằng chính mắt ông được thấy ròng rã nửa tháng, bất cứ lúc nào chạnh nhớ đến Cao Thắng là cụ khóc lúc ấy. Sự cảm thương quá độ làm cho cụ mất ngủ quên ăn, không mấy bữa mà mặt võ mình gầy, khí sắc tiêu tụy trông thấy. Chư tướng phải thay phiên nhau chăm nom khuyên giải mãi, cụ vẫn không nguôi cơn nhớ thương, phiền não!

Nghĩ lại cũng không lạ gì. Bởi người anh hùng tráng sĩ đó có chỗ ỷ trọng cần dùng cho cụ như là chân tay đối với thân thể, không sao thiếu được; chẳng những vì Cao Thắng là người trí dũng ít có mà thôi, lại chính là nhà kỹ sư, một tay giám đốc chế tạo súng đạn là món cần nhất; mấy ngàn tướng sĩ trông cậy vào đó, trọn cả phong trào để kháng quan hệ ở đó. Nay bỗng dưng người ấy mất đi, đáng thương tiếc là một tướng tài đã đành, mà kiếm người thay thế còn có; chứ đáng thương tiếc là một kỹ sư quân giới thì nhiều hơn, mà lại không có ai thay thế nổi. Như vậy bảo cụ Phan không khóc thương sao được?

Huống chi cụ vẫn tự nghĩ mình tuổi cao sức yếu, tính mạng còn mất chẳng biết đâu là sớm chiều, trong trí định sẵn một mai phó thác đại sự cho Cao Thắng cũng như ngày xưa Khổng Minh phó thác công việc phục hưng Hán thất cho Khương Duy⁵⁷ vậy. Nhưng đằng kia Khổng Minh còn may phó thác cho Bá Ước được ít năm, còn đầu này một người đang cường kiện thanh xuân lại bị số mạng rước đi về trước một ông già đã da mồi tóc bạc. Đó là một lẽ khác, khiến cho cụ Phan càng thêm thương khóc Cao Thắng.

Cây cột cái của tòa nhà đổ mất, làm sao tòa nhà khỏi bị xiêu vẹo rung rinh. Cao Thắng chính là địa vị cây cột cái của đại sự họ Phan đang làm, cho nên tôi nói Cao Thắng giữa đường mất đi rất có ảnh hưởng đến nguyên khí và thực lực họ Phan phải vì đó mà lung lay, thiệt thòi, suy kém.

Tuy vậy, thanh thế nghĩa quân bề ngoài vẫn còn sung túc oanh liệt, vẫn còn lên xuống gầm thét ở miệt thương du Nghệ - Tĩnh, sức của Bảo hộ dù mạnh gấp trăm gấp ngàn, nhưng không dễ một chốc quét sạch phá tan được.

Mặc dầu binh lính nhà nước bên ba công kích luôn luôn nhọc nhằn, mặc dầu có những hạng tùy thế lập công như các Tiểu Phủ sứ Lê Kinh Hạp, Phan Huy Nhuận, Đinh Nho Quang, từng bày hết chức này tới mưu kia, nhưng nghĩa quân vẫn cứ đối lũy giao phong, chưa chịu đuối hơi lui bước.

Lịch sử thiên hạ xưa nay, không hề có một cuộc chinh phục ở đâu mà người ta không chiêu nạp lợi dụng ngay những kẻ sinh trưởng ở đó làm quân sĩ, làm mưu thần, làm sai nhân, làm hướng đạo. Tước lộc vàng bạc đằng này đổi lấy mưu mô công sức đằng kia. Những hạng người khéo biết hay là đành phải lựa gió bẻ măng, thuận buồm xuôi nước, đời nào không có, xứ nào không có. Xưa kia, tổ phụ chúng ta còn oanh liệt, những lúc ta đi chinh phục Chiêm Thành, Chân Lạp, cũng phải cần có ít nhiều thổ dân hai xứ ấy làm sai nhân mưu sĩ cho mình chứ sao? Nó là một công lệ tự nhiên ở trong các cuộc chinh phục người ta, có đâu qua khỏi.

Thời, cuộc Bảo hộ mới định ban đầu ở nước ta cũng thế.

Nhưng nói gì nên nói cho công bằng: trong những người bốn thổ trước đây tùy thế lập công và bày mưu hiến kế cho Bảo hộ về công việc bình định đảng nghịch, tiểu trừ Văn thân, có người biết sự cưỡng lại cũng vô ích, cho nên đành phục theo thời thế mà mưu lợi cho nước cho dân; có người không biết lẽ đó, chỉ dựa lấy thời thế oai quyền, trở lại nhiều hại nhân dân, sính làm họa phúc.

Hạng dưới này, đối với việc phá hoại cụ Phan, không để sót tâm lực gì không đem ra, không còn thiếu mưu kế nào không bày sử. Họ dự biết phong trào Văn thân cụ Phan làm chủ, còn như

cây đình trước mắt, như bụi gai trên đường của Bảo hộ, nếu họ bày mưu nghĩ cách gì phá tán đi được, tức là cơ hội cho họ nên công danh to, được phú quý lớn.

Trước hết họ tìm kiếm tảo trừ vây cánh Văn thân.

Cuộc vận động để kháng cự Văn thân Nghệ - Tĩnh lúc bấy giờ mà cụ Phan Đình Phùng chủ trì, sở dĩ có cơ sở, có thanh thế, tràn lan được rộng, và chống đỡ được vậy, là nhờ có lòng dân quy phụ, sức dân giúp ngầm rất nhiều. Ngoài ra những người là bậc kiện nhi tráng sĩ không từ sống chết, bỏ hết gia hương, đi theo Văn thân một cách phân minh, còn những người vẫn an cư lạc nghiệp ở nhà, hình như vô tâm vô sự, nhưng kỳ thiệt là ngầm ngầm hưởng ứng tán trợ Văn thân bằng tinh thần, bằng tiền bạc lúa gạo, bằng sự bôn tẩu hô hào, đó là vây cánh gián tiếp của Văn thân, có lẽ không một làng xóm nào không có ít nhiều.

“Muốn trừ Văn thân, ta hãy lo chặt vây cánh của Văn thân trước”, bọn tùy thế lập công suy nghĩ như thế, bèn ra tay trấn áp ở trong dân gian, hoặc là bắt bớ hành hạ những ông già bà cả nào có thân nhân tử đệ đi theo Văn thân, để cho thân nhân tử đệ xót tình máu mủ thì phải đâm đầu thò mặt ra hàng phục; hoặc là giam cầm trừng phạt những nhà có tư cơ sự sản đáng nghi là có bí mật quan hệ với đảng Văn thân. Lúc đó dân gian Nghệ - Tĩnh ở giữa cái không khí tao nhiều kinh hoàng bao phủ nồng nực khó thở. Phải chi người ta đàn áp trừng trị những kẻ thiệt có con em đi theo Văn thân, hay là thiệt có giúp ngầm Văn thân, thì chẳng nói làm gì, vì lẽ mạnh được yếu thua, tội ai làm nấy chịu, là lẽ tự nhiên ở đời; nhưng đảng này bọn tùy thế lập công, làm oai làm dữ lung tung, muốn bắt ai thì bắt, muốn chém ai thì chém. Giữa lúc thiên hạ loạn ly, mạng người rẻ như cỏ rác, nhất là người có máu mặt, người có tiền dư, và người có tư hiềm cừu oán chút xíu gì với quan Tiểu Phủ sứ và bộ hạ các ngài là dễ bay đầu mất mạng như chơi.

Thiệt vậy, hồi này thiếu gì người bị bắn, bị thù, bị đày, bị chết một cách oan uổng, chỉ vì lẽ có sự sản, có hiềm thù, chứ thật sự người ta không tội lệ gì, cũng không dính líu xa gần chi với Văn thân.

Ta nên công bình nhìn nhận rằng sự hình phạt lung tung oan uổng nhân dân như thế phần nhiều chẳng phải là quan Pháp, lính Pháp, mà chính là người Nam lính Nam, gọi chung là bọn tùy thế lập công đó.

Họ ra tay chặt vây cánh Văn thân đến thế, mà sao phong trào Văn thân cũng sôi nổi chưa yên; binh lính Bảo hộ vẫn phải đi đánh dẹp nhọc nhằn chưa xong? Té ra mưu kế của bọn tùy thế lập công chỉ làm cho dân gian tao nhiều bất bình thì có, chứ không thu được nhiều ít hiệu quả gì theo họ trừ tính.

Chặt vây cánh của cụ Phan mà cụ Phan không ngã, họ bèn tính cách sao đánh ngay vào bản thân cụ Phan; nhưng cách đó không phải dễ dàng thực hành, họ nghĩ ra cái thủ đoạn lạ lùng, muốn gián tiếp đánh ngã cụ là hành hạ năm xương của tổ tiên cụ ở dưới đất. Họ nói với Tây thế này:

– Bẩm, phong tục ở xứ chúng tôi, mồ mả đất đai ông bà rất có quan hệ đến sự sinh tử họa phúc của con cháu đang sống. Cứ khai quật mồ mả ông cha nhà nào lên, tự nhiên con cháu nhà ấy đang giàu hóa nghèo, đang lành phải đau, đang an phải nguy, Phan Đình Phùng có lòng son gan sắt, mạnh khỏe cố chấp đến đâu cũng phải lo nghĩ đến phần mộ tổ tiên nhà mình, nay cứ đào lên, tất sao va cũng phải nao núng động hệ tới bản thân, không ra đầu hàng thì cũng bệnh tật suy vi mà chết!

Trong ý họ tin chắc rằng cứ khai quật phần mộ rồi sai người chiêu hàng, bề nào họ Phan cũng phải vì đạo hiếu, vì việc nhà, quăng gươm cỡi giáp quy hàng, cho nên họ mới đành tâm hiến tới mưu kế như thế.

Ai cũng phải cho là một mưu kế quá ư nhẫn tâm, vì nếu việc làm của Phan có phải là trái thời và đắc tội chẳng nữa thì cũng chỉ một mình cụ đắc tội mà thôi, chứ năm xương khô của tổ tiên cụ dưới đất có tội gì đâu, mà họ nỡ bày sự khai quật lên cho đành. Thật họ có lòng muốn cho phong trào Văn thân yên đi, để xứ sở bình an, đồng bào khỏi khổ, chẳng lẽ họ không có cao tài diệu sách gì để giúp đỡ Bảo hộ và mưu lợi cho dân khác hơn hay sao, lại tính đến việc làm quái

lạ thế ấy?

Hồi đó nhằm khoảng tháng 9 năm Giáp Ngọ (1894), một viên Tiểu Phủ sứ (cố nhiên là người Việt Nam) dẫn một toán lính bốn bộ và quan huyện sở tại về làng Đông Thái, kêu lý trưởng và kỳ mục ra chỉ dẫn phần mộ tiên tổ họ Phan ở chỗ nào, để họ đào lên, đem về để tại tỉnh thành Hà Tĩnh. Lại bắt giam nhiều người thân tộc của Phan nữa.

Cụ Phan ở sơn trại nghe tin, chắc hẳn trong bụng rầu buồn lắm, vì lẽ theo sự lễ giáo phong tục nước nhà thuở xưa, vẫn cho mồ mả là nơi thần thánh bất khả xâm phạm, nhưng bề ngoài cụ phải trấn tĩnh tự nhiên, để cho vững lòng tướng sĩ. Khi tướng sĩ tiếp được tin, bầm cho cụ nghe, cụ chỉ cười nhạt mà nói:

– Ta đã tiên liệu tới sự ấy rồi, có lạ gì đâu.

Người ta định ninh chờ đợi tin tức xin hàng của họ Phan sai người đem lại, nhưng chờ đợi lâu không thấy động tĩnh gì, bấy giờ mới có bức thư trình trọng khuyển hàng đưa lên Vụ Quang.

Người hạ bút viết bức thư khuyển nhủ Phan ra hàng, chính là người đồng hương, đồng thời với cụ, lại có tình thông gia với nhau nữa: ông Hoàng Cao Khải.

Lúc này họ Hoàng đang làm Bắc kỳ Kinh lược sứ tôn nghiêm hiển hách; người Pháp gọi là “phó vương” (vice roi). Thiếu gì người làng Đông Thái muốn tránh họa phải chạy ra Bắc, núp dưới bóng che chở và đầu thân làm môn hạ của họ Hoàng, ngay đến người trong thân tộc cụ Phan cũng có.

Xuất thân chỉ là một thầy Cử nhân đậu trẻ, rồi ở nhà nhàn cư vô sự; cò bạc chơi bời, đến đổi bán hết gia viên điền sản, chỉ còn một nước tự tử đến nơi, họ Hoàng bỏ nhà đi ra Bắc Hà, gặp được người tri kỷ, rồi cỡi voi đánh giặc, tùy thế lập công danh, thậm thoát không mấy năm mà làm tới Kinh lược, phong tới Quận công, ai cũng phải chịu là người có tài lớn.

Nếu cụ Phan là anh hùng muốn tạo lại thời thế mà tạo không được, thì họ Hoàng chính là anh hùng bởi thời thế tạo ra.

Cùng thời, cùng làng, hai người đi khác hẳn con đường chí hướng, mà cùng đến chỗ cực đoan, cùng có tên tuổi lớn trong lịch sử. Đối với thời thế, mỗi ông là một đại biểu cho một trào lưu tư tưởng hành vi của Việt Nam: có họ Hoàng nên chi tiết họ Phan càng rõ rệt, có họ Phan nên sự nghiệp họ Hoàng càng vẻ vang, ấy là một chỗ sắp đặt của lịch sử éo le khôn khéo lắm vậy.

Cuối tháng 10 năm Giáp Ngọ, ông Hoàng Cao Khải viết thư rồi sai chính người nội đệ (em vợ) mình vừa là ông anh con nhà bác của cụ Phan là Phan Văn Mân đem lên núi Vụ Quang. Không ai khác hơn ông này mà dám lĩnh mạng đi sứ, nhất là đi sứ chiêu hàng, vì nếu người khác chắc là nghĩa binh làm thịt.

Mặc lòng là bà con thân quyến, Phan Văn Mân phải trải nhiều lớp gian nan nguy hiểm mới vô đến đại doanh. Mới thấy ông đường huynh thò mặt vô, cụ Phan cả cười và nói:

– Anh đi làm thuyết khách cho Hoàng Cao Khải khó nhọc lắm hè!

Vì cụ đã được tin báo trước cho biết.

Cụ xem thư rồi thở dài:

– Không dè người khuyển nhủ tôi ra hàng là cố nhân Hoàng Cao. Tôi thề quyết làm việc tôi làm đây tới cùng, dầu sấm sét búa rìu cũng không làm sao cho tôi thay lòng đổi chí được, anh về nói giùm cho Hoàng Cao biết như thế. Nếu tôi không làm xong được công việc vua ủy thác, dân trông mong và không rửa hận cho khô cốt của tổ tiên ở dưới đất, thì chỉ có một cách là chết theo hoài bão tâm chí mình mà thôi.

Rồi tức thời cụ cầm bút viết thư trả lời, trao cho ông Phan Văn Mân đem về. Lúc anh em từ biệt, cụ ân cần dặn với:

– Cũng may phước cho người đem thư chiêu hàng chính là anh, nếu là ai khác thì bộ hạ của tôi chắc làm tương mắm để gửi biếu Hoàng Cao nếm thử. Lần sau y có sai đi, anh đừng lãnh mệnh nữa nghe!

Ta đọc cả hai bức thư dịch ra dưới đây, tức như hai bức tranh phóng đại tâm tích chí khí của hai ông cùng một làng với nhau, cùng một thời thế với nhau, mà hai đằng xa cách nhau tuyệt mù không thể nào gặp nhau được là phải.

BỨC THƯ CỦA HOÀNG CAO KHẢI:

“Đồng ấp Phan Đình nguyên đại nhân túc hạ. Tôi với ngài xa cách nhau, xuân thu đắp đổi trải đã mười bảy năm nay rồi. Dâu bể cuộc đời, bắc nam đường bụi, tuy là mỗi người đi một ngã khác nhau, nhưng mà trong giấc mộng hồn vẫn thường thấy nhau không phải xa xôi gì. Ngồi nghĩ lại ngày trước chúng ta còn ở chốn quê hương giao du với nhau, cái tình ấy đầm thắm biết là dường nào?

Từ lúc ngài khởi nghĩa đến giờ, nghĩa khí trung can, đều rõ rệt ở tai mắt người ta. Tôi thường nghe các quý quan [58](#) nói chuyện đến ngài, ông nào cũng phải thở than khen ngợi và tỏ ý kính trọng ngài lắm. Xem như thế thì tấm lòng huyết khí tôn nhân, tuy là người khác nước cũng chung một tâm tình ấy thôi, không phải là người cùng thanh khí với nhau mới có vậy.

Ngày kinh thành thất thủ, xe giá nhà vua bôn ba, mà ngài mạnh mẽ đứng ra ứng nghĩa, kể sự thế lúc bấy giờ, ngài làm vậy là phải lắm, không ai không nói như thế. Song le, sự thế gần đây đã xoay đổi ra thế nào, thử hỏi việc đời có thể làm được nữa không, dầu kẻ ít học thức, kém trí khôn, cũng đều trả lời không được. Huống chi như ngài lại là bậc người tuấn kiệt, chẳng lẽ không nghĩ tới đó hay sao? Tôi trộm xét chủ ý của ngài, chắc cũng cho rằng: ta cứ làm theo việc phải ta biết, sứ đem hết tài năng ta có một việc nên làm mà làm là ở nơi người, còn nên được hay không nên là ở nơi trời, ta chỉ biết đem thân này hứa cho nước, đến chết mới thôi. Bởi thế, cho nên ngài cứ việc làm tới cùng, không ai có thể làm biến đổi cái chí ấy đi được.

Có điều tôi thấy tình trạng ở quê hương chúng ta gần đây, lấy làm đau lòng hết sức. Nhân đó, tôi thường muốn đem ý kiến hẹp hòi, để ngỏ cùng lượng cao minh soi xét; nhưng mấy lần mở giấy ra rồi, mài mực xong rồi, đã toan đặt bút xuống viết rồi lại gác bút thờ dài, không sao viết được. Vì sao? Vì tôi liệu biết can tràng của ngài cứng như sắt đá, không thể lấy lời nói mà chuyển động nổi. Đã vậy, lại còn khác tình, khác cảnh, xa mặt xa lòng, vậy thì lời nói của tôi, chắc gì thấu tới được nơi ngài; mà dầu cho có thấu tới nơi ngài chẳng nữa, đã chắc gì lọt vào tai ngài chịu nghe giùm cho, chẳng qua chỉ để cho cổ nhân cười mình là thằng ngu thì có.

Nay nhân quan Toàn quyền [59](#) trở lại, đem việc ở tỉnh ra bàn bạc với tôi, có khuyên tôi sai người đến ngỏ ý cùng ngài biết rằng: ngài là bậc người hiểu biết nghĩa lớn, dầu không bận lòng tưởng nghĩ gì đến thân mình, nhà mình đi nữa, thì cũng nên tưởng nghĩ cứu vớt lấy dân ở trong một địa phương mới phải. Lời nói đó, quan Toàn quyền không nói với ai, mà nói với tôi, là vì cho rằng: tôi với ngài có cái tình xóm làng cố cựu với nhau, chắc hẳn tôi nói ngài nghe được, vậy có lẽ nào tôi làm thỉnh không nói?

Ngài thử nghĩ xem: quan Toàn quyền là người khác nước, muôn dặm tới đây, mà còn có lòng băn khoăn lo nghĩ tới dân mình như vậy thay, huống chi chúng ta sinh đẻ lớn khôn ở đất này, là đất của cha mẹ tôn tộc ở đó, có lý đâu mình làm lơ đành đoạn, thì trăm năm về sau, người ta sẽ bảo mình ra làm sao? Ôi! Làm người trên phải có lòng thương yêu dân làm cốt, chưa từng có ai không biết thương dân mà bảo là trung với vua bao giờ. Việc của ngài làm từ bấy lâu nay, bảo rằng trung thì thiệt là trung, song dân ta có tội gì mà vương phải nông nổi làm than thế này, là lỗi tại ai? Nếu bảo là đã vì thiên hạ thì không thiết chi tới nhà nữa cũng phải, nhưng một nhà của mình đã vậy, chứ còn bao nhiêu nhà ở trong một vùng cũng bỏ đi cả, sao cho đang tâm? Tôi nghĩ nếu như ngài cứ khăng khăng làm tràn tới mãi, thì e rằng khắp cả sông Lam, núi Hồng đều biến thành hồ cá hết thấy, chứ không phải chỉ riêng lo ngại cho cây cỏ một làng Đông Thái chúng ta mà thôi đâu. Đến nỗi để cho quê hương điêu đứng xiêu tàn, tưởng chắc bậc người

nhân nhân quân tử không lấy gì làm vui mà làm thì phải.

Tôi suy nghĩ đắn đo mãi, vụt lấy làm mừng rỡ mà nói riêng với mình: Được rồi, lời nói đó tôi có thể đem ra nói cho ngài nghe lọt tai, để xin ngài chỉ bảo cho biết như vậy có phải hay không?

Tuy nhiên, sự thế của ngài như cỡi trên lưng cọp đã lỡ rồi, bây giờ muốn bước xuống, nghĩ lại khó khăn biết bao!

Nếu như tôi không có chỗ tự tin chắc chắn nơi mình, thì quyết không khi nào dám mở lời nói liệu lĩnh để mang lụy cho cố nhân về sau. Nhưng may là tôi với quan Toàn quyền, vốn có tình quen biết nhau lâu, lại với quan Khâm sứ ở Kinh, và quan Công sứ Nghệ Tĩnh, cùng tôi quen thân hiệp ý nhau lắm, cho nên trước kia Trần Phiên sứ (tên là Khánh Tiến, làm Tuần phủ, nên gọi là Phiên sứ), Phan Thị Lang (tên là Huy Nhuận), cũng là chỗ thân trong tỉnh, trong làng, hoặc bị tội nặng, hoặc bị xử đầy rồi, thế mà tôi bảo toàn cho hai ông ấy đều được yên ổn vô sự. Lại như mới rồi, ông Phan Trọng Mưu ra thú, tôi dẫn đến yết kiến các đại hiền quý quan, thì các ngài cũng tiếp đãi trân trọng như đãi khách quý, và tức thời điện về tỉnh nhà, bắt trả lại mồ mả, và tha cả ba con về, như thế tỏ ra nhà nước Bảo hộ khoan dung biết chừng nào! Cứ xem vậy đủ biết lẽ ấy, lòng ấy, dầu là người ngàn dặm xa nhau, vẫn là giống nhau vậy.

Bây giờ, nếu ngài không cho lời tôi nói là dông dài, thì xin ngài đừng ngần ngại một điều gì khác hết, tôi không khi nào dám để cho cố nhân mang tiếng là người bất trí đâu”.

HOÀNG CAO KHẢI

Đồn thư

BỨC THƯ CỤ PHAN TRẢ LỜI:

“Hoàng quý đài các hạ,

Gần đây, tôi vì việc quân, ở mãi trong chốn rừng rú, lại thêm lúc này tiết trời mùa đông, khí hậu rét quá, nông nổi thiệt là buồn tênh. Chợt có người báo có thư của cố nhân gửi lại. Nghe tin ấy, không ngờ bao nhiêu nỗi buồn rầu lạnh lẽo, tan đi đâu mất cả. Tiếp thư liền mở ra đọc. Trong thư cố nhân chỉ bảo cho điều họa phúc, bày tỏ hết chỗ lợi hại, đủ biết tấm lòng của cố nhân, chẳng những muốn mưu sự an toàn cho tôi thôi, chính là muốn mưu sự yên ổn cho toàn hạt ta nữa. Những lời nói gan ruột của cố nhân, tôi đã hiểu hết, cách nhau muôn dặm tuy xa, nhưng chẳng khác gì chúng ta được ngồi cùng nhà nói chuyện với nhau vậy.

Song le tâm sự và cảnh ngộ của tôi có nhiều chỗ muôn vàn khó nói hết sức. Xem sự thế thiên hạ như thế kia, mà tài lực tôi như thế này, y như lời cố nhân đã nói “thân con bọ ngựa là bao mà dám giơ cánh tay lên muốn cản trở cỗ xe” sao nổi không biết; việc tôi làm ngày nay, sánh lại còn quá hơn nữa, chẳng phải như chuyện con bọ ngựa đưa tay ra cản xe mà thôi.

Nhưng tôi ngẫm nghĩ lại, nước mình mấy ngàn năm nay, chỉ lấy văn hiến truyền nối nhau hết đời này qua đời kia, đất nước chẳng rộng, quân lính chẳng mạnh, tiền của chẳng giàu, duy có chỗ ỷ thị dựa nương để dựng nước được, là nhờ có cái gốc vua tôi cha con theo năm đạo thường mà thôi. Xưa kia nhà Hán, nhà Đường, nhà Tống, nhà Nguyên, nhà Minh bên Tàu, bao nhiêu phen lăm le muốn chiếm lấy đất ta làm quận huyện của họ mà vẫn chiếm không được. Ôi! Nước Tàu với nước ta, bờ cõi liền nhau, sức mạnh hơn ta vạn bội, thế mà trước sau họ không thể ỷ mạnh mà nuốt trôi nước ta được, nào có vì lẽ gì khác đâu, chẳng qua non sông nước Nam tự trời định phận riêng hẳn ra rồi, và cái ơn huệ thi thư lễ nghĩa vốn có chỗ đủ cho mình tự có thể trồng cây dựa nương lắm vậy. Đến nay người Pháp với mình, cách xa nhau không biết là mấy muôn dặm, họ vượt bể lại đây, đi tới đâu như là gió lướt tới đó, đến nỗi nhà vua phải chạy, cả nước lao xao, bỗng chốc non sông nước mình biến thành bờ cõi người ta, thế là trọn cả nước nhà, dân nhà cùng bị đắm chìm hết thủy, có nghĩa là riêng một châu nào hay một nhà ai phải chịu cảnh lăm than mà thôi đâu.

Năm Ất Dậu, xe giá thiên tử ngự đến Sơn Phòng Hà Tĩnh, giữa lúc đó, tôi đang còn tang bà

mẹ, chỉ biết đóng cửa cư tang cho trọn đạo, trong lòng há dám mơ tưởng đến sự gì khác hơn. Song, vì mình là con nhà thế thần, cho nên đôi ba lần đức Hoàng thượng giáng chiếu vời ra, không lẽ nào có thể từ chối, thành ra tôi phải gồng gổ đứng ra vâng chiếu, không sao được. Gần đây, Hoàng thượng lại đoái tưởng lựa chọn tôi mà giao phó cho việc lớn, ủy thác cho quyền to; ấy, mạng vua ủy thác như thế đó, nếu cố nhân đặt mình vào trong cảnh như tôi, liệu chừng cố nhân có đành chối từ trốn tránh đi được hay không?

Từ lúc tôi khởi nghĩa đến nay, đã trải 10 năm trời, những người đem quân theo việc nghĩa, hoặc đã bị trách phạt, hoặc đã bị chém giết, vậy mà lòng người trước sau chẳng hề lấy thế làm chán nản ngã lòng bao giờ; trái lại, họ vẫn ra tào, ra sức giúp đỡ tôi, và lại số người mạnh bạo ra theo tôi càng ngày càng nhiều thêm mãi. Nào có phải người ta lấy điều tai và hiểm nguy làm sự sung sướng thêm thường mà bỏ nhà dẫn thân ra theo tôi như vậy đâu. Chỉ vì họ tin cậy lòng tôi, lượng xét chí tôi, cho nên hăm hở vậy đó thôi. Ấy, lòng người như thế đó, nếu như cố nhân đặt mình vào cảnh của tôi liệu chừng cố nhân có nỡ lòng nào bỏ mà đi cho đành hay không?

Thưa cố nhân, chỉ vì nhân tâm đối với tôi như thế, cho nên cảnh nhà tôi đến nỗi hương khói vắng tanh, bà con xiêu dạt, tôi cũng chẳng dám đoái hoài. Nghĩ xem, kẻ thân với mình mà mình còn không đoái hoài, huống chi là kẻ sơ; người gần với mình mà mình còn không bao bọc nổi, huống chi người xa. Vả chẳng hạt ta đến nỗi điều đứng lằm than quá, không phải riêng vì tai họa binh đao làm nên nông nổi thế đâu. Phải biết quan Pháp đi tới, có lũ tiểu nhân mình túa ra bày kế lập công, thù vợ oán cha; những người không có tội gì chúng cũng đâm thọc buộc ràng cho người ta là có tội, rồi thì bữa nay trách thế họ, ngày mai phạt thế kia; phạm có cách gì đục khoét được của cải của dân, chúng nó cũng dùng tới nơi hết thảy. Bởi đó mà thói hư mỗi tệ tuôn ra cả trăm cả ngàn, quan Pháp làm sao biết thấu cho cùng những tật khổ của dân trong chốn làng xóm quê mùa, như thế thì bảo dân không phải tan lìa trôi dạt đi sao được?

Cố nhân với tôi, đều là người sinh đẻ tại châu Hoan, mà ở cách xa ngoài muôn ngàn dặm, cố nhân còn có lòng đoái tưởng quê hương thay, huống chi là tôi đây đã từng lấy thân chịu đựng và lấy mắt trông thấy thì sao? Khốn nỗi cảnh ngộ bố buộc, và lại sức mình chẳng làm được theo lòng mình muốn, thành ra phải đành, chứ không biết làm sao cho được. Cố nhân đã biết đoái hoài thương xót dân này, thì cố nhân nên lấy tâm sự tôi và cảnh ngộ tôi thử đặt mình vào mà suy nghĩ xem, tự nhiên thấy rõ ràng, có cần gì đến tôi phải nói dông dài nữa ư?”

PHAN ĐÌNH PHÙNG

Phúc thư

Bức thư cụ Phan trả lời, viết thật nhẹ nhàng mà đau đớn, tử tế mà cương quyết, tỏ ra mình chết thì thôi, không chịu bãi binh quy hàng. Cụ lại khéo đem quân mạng và dân tâm ra làm nòng cốt để hỏi cố nhân họ Hoàng nếu gặp cảnh ngộ ấy thì làm thế nào? Hình như cụ Phan có ý chặn đường rào ngõ không để họ Hoàng viết cho mình tới bức thư thứ hai nữa.

Thiệt, lúc ông Phan Văn Mân đem bức thư phúc đáp ra Hà Nội, họ Hoàng xem rồi biến sắc, nếu lúc ấy có bệnh nhưc đầu chóng mặt gì, tất cũng tiêu tan như hồi Tào Mạnh Đức đọc bài hịch của Trần Lâm vậy.

Họ Hoàng sai dịch bức thư ra chữ Tây, đưa trình Toàn quyền De Lanessan, luôn với tờ báo cáo của mình, ở trong có câu đại ý: “Bốn chức đã lấy hết sự thế lợi hại để tỏ bày khuyên nhủ Phan Đình Phùng ra hàng thú, nhưng y vẫn tỏ ý “hôn mê bất ngộ” (mê mẩn tối tăm không tỉnh), giờ xin Chính phủ Bảo hộ vì dân mà dùng binh lực tiêu trừ cho hết Văn thân loại phỉ...”

Ấy là lẽ cố nhiên. Đào mả không núng; khuyên hàng không nghe; văn chương không cảm; thôi thì chỉ còn võ lực. Giờ, quan văn trở vô buồng để cho tướng võ lại ra sân khấu.

Nguyễn thân

LUI VỀ NÚI ĐẠI HÀM

Tiệc giùm ông Hoàng Cao Khải phí mất bao nhiêu tâm huyết để viết bức thư không phải không tài hoa thống thiết, cốt để cảm động khuyên dỗ họ Phan, nhưng rốt cuộc chỉ là một tờ giấy bỏ, Phan không chịu ra hàng.

Chủ não trong bức thư của ông, trương bản trong ý tứ của ông, là cứu lấy sinh dân, quê quán, nhưng người thiên cổ đọc bức thư ấy, ai cũng biết đã chắc gì tác giả thiệt vì sinh dân quê quán, hay là chỉ vì hai điều lợi. Trước hết, cụ Phan là người làng, mà lúc bấy giờ ông có quyền thế to, vậy ông khuyên cụ ra hàng, như là làm ơn cho cụ, để lấy cái tiếng cứu vớt được một người làng; sau nữa ông đã đánh Đông dẹp Bắc, được công lao với người Pháp nhiều, vậy có lý nào một người làng ông mà ông không chiêu dụ được, cho nên ông muốn khuyên cụ Phan ra hàng, để bày tỏ thêm chỗ tài năng oai quyền của mình ra, còn sự công danh thì khỏi nói.

Ồi! Súng bắn chĩa mãi vào, cụ Phan đã chẳng sợ; đao mồi mả lên để dọa, cụ cũng chẳng nao; huống chi một mảnh giấy, một lời văn của ông Hoàng Cao Khải làm sao chuyển động cái can tràng như sắt đá cho nổi.

Song, lúc này không chịu bãi binh đầu hàng mặc lòng, tình thế bắt buộc cụ phải lui, không ở núi Vụ Quang được nữa.

Phải lui là bởi có hai có. Một là khi đầu cụ mới khởi nghĩa, thì chính là lúc nghĩa sĩ bốn phương đều nổi lên. Ở Quảng Nam thì có ông Trần Văn Dự lập ra Nghĩa Hội, rồi mấy tỉnh Phú Yên, Bình Định, Bình Thuận kế theo; ở Quảng Trị thì có các ông Trương Đình Hội, ông Nguyễn Tự Như; ở Quảng Bình thì đảng ông Nguyễn Phạm Tuân, ông Lê Trực; ở Thanh Hóa thì có bọn ông Hà Văn Mao; ở Bắc thì có bọn ông Tạ Hiện, ông Nguyễn Thiện Thuật, thành ra Pháp phải chia binh đi ứng phó và đánh dẹp nhiều nơi, không thể chú toàn lực vào một nơi nào được. Đến sau mấy ông trên này, hoặc chết, hoặc trốn, hoặc hàng, lần lượt tan nát hết, chỉ duy còn lại một mình cụ Phan, là vẫn còn đứng nguyên, vẫn phản đối với cuộc Bảo hộ, bấy giờ Pháp mới đem toàn lực mà nhắm vào mình cụ. Binh lính Pháp lần hồi vây bọc cả núi Vụ Quang, khiến cho cụ không lui không được.

Hai là trong các tướng, chưa có ông nào có tài xuất kỳ chế thắng, có thao lược đủ chống giữ với quân lính Pháp để cho cụ ỷ trọng như Cao Thắng, cho nên sau khi ông Cao Thắng mất, cụ lại muốn giữ thế thủ, để dưỡng tinh sức nhuệ ít lâu rồi ra đối chiến mới được, chứ không muốn bạo động hấp tấp quá, sợ tổn hại đến thanh thế và nguyên khí của nghĩa binh, và lại làm khổ sanh dân một cách vô ích. Tóm lại, cụ muốn kéo dài cuộc kháng chiến ra cho bền, cho lâu. Bởi vậy phải tạm lui để giữ thế thủ trước, sẽ liệu thế đánh sau.

Có hai có ấy, khiến cho cụ phải lui quân sang đóng đồn ở núi Đại Hàm.

Núi Đại Hàm, cũng thuộc về hạt Hương Khê, là một chỗ có sơn thế hiểm trở thế nào, đoạn trên kia đã có chỗ nói rồi. Giờ, cụ lui quân về đóng ở đó. Từ lúc về đóng tại đồn mới này, trong đại trại chỉ để có 400 lính và 200 khẩu súng Tây, mỗi tên quân nào cũng được giữ luôn trong mình súng đạn và 100 đồng bạc, để phòng khi hoặc đánh, hoặc lui thành linh. Còn bao nhiêu quân lính khí giới, đều phân phát cho các quân thứ hết. Hồi đó là cuối năm Giáp Ngọ (1894).

MỘT THẦY ĐỒ GÀN TỰ XƯNG LÀ VUA

Hồi bấy giờ trong núi Đại Hàm, có một nhân vật rất là kỳ quái, tuy không có quan hệ vào trong chánh truyện này cho lắm, song tiếc vì là một người có gan, có tài, học rất hay chữ, nên chỉ luôn dịp tôi muốn ghi chép ra đây.

Nhân vật kỳ quái ấy là Bạch Xỉ.

Bạch Xỉ, tên thật là Đoàn Đức Mậu, tương truyền là người tỉnh Quảng Bình, qua ở Hà Tĩnh từ bao giờ không biết. Ông ta tự hiệu là Bạch Xỉ, cũng có ngụ ý. Có người nói hồi đó cha mẹ sinh ra ở chùa Bạch Xỉ, cho nên lấy tên chùa mà đặt tên con. Nhưng có người nói chủ ý Đoàn Đức Mậu muốn lấy câu sấm của ông Trạng Trình: “Bạch Xỉ sanh, thiên hạ bình” (Bao giờ rằng trắng mới nên đời) mà tự hiệu mình, là có ý tự cao đó.

Nguyên trước, Bạch Xỉ cũng là người trong nghĩa đảng Văn thân, hồi năm Ất Dậu (1885) cũng khởi binh Cần vương. Tiểu sử ông có nhiều truyện vui lắm, vì ông vốn là người học giỏi lại có tà thuật, cho nên quân lính của ông chỉ lấy quạt và gậy làm khí giới, nói rằng lấy quạt để quạt cho quân địch mê man đi đã, rồi lấy gậy mà đập chết. Thế mà người ta quy phục cũng đông, đến đổi hạng người bấy giờ như ông Phan Trọng Mưu, ông Phan Huy Nhuận mà cũng tin phục.

Sau khi vua Hàm Nghi bị bắt, ông cho là vận số đến lúc xoay đổi, mệnh trời sẽ phú thác vào tay ông từ đây nên ông tự xưng đại là hoàng đế, kỷ nguyên là Văn Lượng. Phàm là giấy tờ trát sức chỉ gửi cho dân quanh ở miền Đại Hàm đều lấy niên hiệu Văn Lượng; nhưng viết thư riêng cho ai, thì chỉ ký tên Nhiều Long tiều tử.

Bạch Xỉ đi đâu cũng đem 28 người thủ hạ đi theo, cho là Nhị Thập bát tú theo hộ vệ Tử Vi tinh. Đến năm Giáp Ngọ (1894), ông có lập ra một hội kỳ quái tên là Nhân Thập hội, chiết lấy trong chữ “Ngọ”, cho rằng đến năm đó là tới vận số thiên tử của mình rồi. Một hôm, ông đem 28 tên quân cầm gậy và quạt xuống núi, toan đi đánh đồn Phố. Một lũ 29 người cứ cầm quạt phe phẩy như thế, mà lính trong đồn không dám lộ ra, cũng không bắn; thế rồi cả bọn kéo về sơn trại bình an. Nhiều người thấy chuyện trước mắt như thế tin chắc Bạch Xỉ có tà thuật giỏi thiệt, không vậy sao vốn vẹn 29 thầy trò mà dám kéo xuống lâm le xâm phạm một đồn lính Pháp.

Bạch Xỉ có tài xuất khẩu thành văn. Tương truyền có hôm đi bói thầy Dư, là một thầy ở làng Dương Phố (cùng thuộc hạt Hương Khê) có tiếng là bói giỏi lắm, nói trăm điều không sai một điều nào. Thầy Dư nói rằng: ngài năm nay 30 tuổi nên lấy vợ mới tốt, Bạch Xỉ ứng khẩu đọc thành bài thi 4 câu như vầy:

*Nằm chẳng ngủ, ăn chẳng ngon,
Khăng khăng đêm ngày dạ sắt son.
Đã nghĩ một mình nên lấy vợ,
Những thương muôn họ hết là con*

Đại khái Bạch Xỉ có tài lanh như thế, mà câu nào cũng khéo gò cho có khẩu khí hoàng đế ít nhiều, thành ra nhiều người càng tin, càng phục. Thầy trò Bạch Xỉ, nhất là riêng một mình Bạch Xỉ, chỉ ở quanh quần trong mấy khóm núi Vụ Quang và Đại Hàm với cụ Phan, nhưng không ai có thể biết đích là ông ta đóng ở chỗ nào. Người ta nói ông có thuật tàng hình. Mãi đến năm Bính Thân (1896), một bữa ông xuống núi, vô nhà dân làng, khi không nổi cơn sốt rét li bì, có kẻ biết là Bạch Xỉ, liền đi báo quan lính sở tại về nắm cổ được Văn Lượng Hoàng đế, giải về giam trong đề lao tỉnh Nghệ. Được ít lâu, “Hoàng đế thăng hà” trong ngục. Thế là rồi đời một người điên cuồng.

Sinh bình Bạch Xỉ đối với cụ Phan tôn phục có tôn phục, nhưng chỉ coi là bậc em mình, chứ theo cụ thì không muốn theo. Nói cho rõ hơn: dầu ai khuyên nhủ nên đồng tâm hiệp lực với cụ Phan mà làm việc lớn, Bạch Xỉ cũng không nghe.

Người ta còn nhớ ngày tháng chạp năm Quý Ty (1892), Bạch Xỉ có sai người đem tặng cụ Phan hai cái ngáng bằng ngà, để làm ngáng võng. Luôn dịp có viết mấy câu như sau này:

*Của gọi là,
Đôi ngáng ngà.
Năm hết tết đến gửi làm quà.*

Mừng em sức khỏe,

Lo việc nước nhà

Ngoài ra còn một bài thơ chữ như vầy đưa tặng cụ:

Bất thị hoang giao động đắc phi

Ân cần cố quốc động thu tư.

Tế dân cơ khát tri kim dị,

Tu kỷ tha ma thức tạc phi.

Hạ đạo phục hưng thần Mỹ tướng,

Hàn cừu vị báo Tử Phòng sư,

Đối thiên tâm sự bằng tương chiếu,

Bạch bạch minh minh dữ cổ kỳ

Dịch nô:

Dám đầu lẩn lút chốn hoàng thôn,

Lo nước năm canh dạ héo don.

Vất vả dân này sao cứu vớt,

Ngẫm suy mình trước khéo bôn chôn.

Mỹ phò Hạ chúa nên cơ nghiệp,

Trương giúp Cao hoàng mở nước non.

Tâm sự hai ta trời cũng thấu,

Ngàn xưa chiếu rọi tấm lòng son

Còn bài thơ chữ dưới đây nữa cũng hay, người ta truyền tụng là của Bạch Xỉ gửi tặng cụ Phan hời cụ mới khởi nghĩa.

Hứa quốc đan tâm bất kế niên,

Ngưỡng kỳ thấu đáo cứu trùng thiên.

Văn sơn chính khí thiên thu tại,

Vũ mục tinh trung vạn cổ truyền.

Lân bút tôn Chu hoài Tứ thủy,

Long đao sát tặc thệ đào viên.

Tướng quân nghĩa liệt văn hoàn vũ,

Nguyện hướng viên môn tác chấp chiên.

Dịch nô:

Bao lâu việc nước nặng lo lường,

Nhờ lượng râu lên đấng thánh vương.

Chánh khí Văn Sơn bia vẫn tạc,

Tinh trung Võ Mục sử treo gương.

Há quên bút Khổng tôn vương thất,

Thề múa đao Quan giữa chiến trường.

Nghĩa liệt Tướng quân vang bốn cõi,

Xin theo bên ngựa đỡ giày cương.

Xem như thế thì Bạch Xỉ là người giỏi thiệt, chỉ tiếc không theo đường chính, lại đi lấy tà thuật làm hoặc lòng người mà tự kiêu vô dụng. Toan chống cự với quân lính Pháp mà dùng khí giới là quạt thần gây phép, bộ muốn pha trò hay sao không biết. Vì thế cụ Phan ghét lắm. Đáng lẽ cụ cũng không chấp trách làm gì, song chỉ lo ngại tà thuyết của y làm loạn nghĩa binh và mê hoặc nhân tâm đi, đến đổi trong hàng tướng sĩ của cụ xem ra có ít nhiều người cũng hăm mộ Bạch Xỉ, nên cụ muốn bắt Bạch Xỉ mà giết.

Cụ sai quân dò thám được đồn của y cũng ở trong núi Đại Hàm để vô bắt sống, nhưng lạ thay! Lúc nghĩa quân đến nơi thì chỉ thấy năm bảy cái nhà mới cất mà bỏ không, chứ không có người. Té ra Bạch Xỉ hay trước mà trốn rồi. Giữa nhà lớn thấy treo một tấm bảng sơn son chữ vàng:

Xẻ giữa rừng xanh nổi nóc nhà,

Mà cho bốn biển ngưỡng trông ta.

Khoan thai rủ áo ngồi vui vẻ,

Nào khác đèn Nghiêu những mấy tòa

Hai bên lại có treo đôi câu đối:

Vận hội nửa ngàn may gặp đó,

Công danh bốn biển kém ai đâu

Rõ là Bạch Xỉ dùng toàn khẩu khí vua như kiểu Thánh Tôn nhà Lê. Người ta nói Bạch Xỉ giỏi cả nghề độn lục Nhâm, cho nên đã biết trước rằng cụ Phan muốn hại mình mà trốn đi. Sau có mấy lần cụ Phan định bắt nữa, nhưng y cũng trốn được cả. Cụ bận lo việc lớn, nên rồi bỏ qua. Tới sau hết thời, Bạch Xỉ bị dân làng báo lính về bắt rồi bị giam chết ở tỉnh Nghệ, như trên kia đã nói.

Cụ Phan vẫn đóng ở núi Đại Hàm, tiếp tục cách mạng kháng chiến. Bấy giờ Chính phủ Bảo hộ thấy quan binh và lính tập đánh dẹp mãi không được, tổn phí mất nhiều, bèn thương thuyết với triều đình Huế (lúc ấy là đời vua Thành Thái năm thứ 7) sai Tổng đốc Bình Định là ông Nguyễn Thân làm Khâm sai Tiết chế quân vụ, đem quân ra tiêu. Thế là sau ông Hoàng Cao Khải là người cùng làng, hạ bút viết thư dỗ cụ ra hàng không được, bây giờ đến ông Nguyễn Thân là người cùng nước, đem quân ra đánh cụ vậy.

Chắc hẳn độc giả đều muốn biết ông Nguyễn Thân là người thế nào?

Nguyễn Thân cũng như Hoàng Cao Khải, đều là hai vị quan lớn do thời thế dựng nên.

Ông nguyên là chân Ấm Sanh, người tỉnh Quảng Ngãi, con ông Nguyễn Tấn, ngày trước có công dẹp giặc Mọi ở tỉnh ấy. Giặc Mọi đã tôn ông Nguyễn Tấn là thần tướng, vì ông dùng kế mà chúng nó phải phục. Ông đem bỏ đường phèn lẫn đá cuội ở dưới giọt mái tranh, rồi sai bắt mấy tên Mọi vào, giả đồ chiêu dụ; trong khi đó, ông sai lính ra lấy mấy cục đá cuội cho ông ăn. Lính chọn lấy những cục nào là cục đường phèn đem lên, nhưng mấy quân Mọi ngu, tưởng là quan lớn ngài ăn đá cuội thật, đều cho ngài là thiên thần, rồi về bảo nhau hàng phục cả. Đời ông còn, quân Mọi không dám làm phản triều đình nữa. Nhưng sau ông chết, thì chúng nó lại làm phản. Triều đình sai quân đi đánh dẹp mãi không yên. Sau phải sai Nguyễn Thân đi. Giặc Mọi thấy là con của ông thần tướng ngày trước, phải tan chạy cả. Nguyễn Thân có tiếng từ đó.

Ông sinh vào giữa hồi nhà nước lắm nạn, nên khi đầu, đối với thời thế, ông cũng xem bằng một con mắt bi quan và có lòng phẫn khích lắm. Song vì tấm lòng lập công danh nặng hơn lòng

yêu nước, cho nên sau ông đổi ý kiến ngay, đem thời thế lợi dụng vào cho mình. Cũng không nhớ là vào năm nào, mà cũng không biết hồi đó ông làm chức gì, chỉ biết là giữa hồi nước ta và nước Pháp đang giao binh, triều đình ta thua, phải ký hòa ước với nước Pháp, thì có một bọn lính ở tỉnh Bình Định nổi lên phản đối, nói triều đình hòa với người Pháp mặc lòng, chứ họ không chịu; họ làm như tỉnh Bình Định tuyên bố độc lập vậy. Vốn trước, ông Nguyễn Thân cũng đã có ý đó, nghĩa là ông muốn chiếm lấy tỉnh Bình Định để phản đối với người Pháp, nhưng chỉ vì chậm một bước chân mà người ta làm mất rồi, ông nghĩ nếu bây giờ mình cũng làm thì chẳng qua sau bước người ta. Ông không thích. Ông muốn làm một việc gì mà người ta chưa làm kia, bèn xoay về phía người Pháp, xin đem binh đi đánh dẹp bọn kia. Ông dẹp được, nhân thế người Pháp rất ý trọng ông, cho nên chẳng bao lâu đã làm Tổng đốc Bình Định, chính là hồi ông phụng mạng đem quân ra tiêu cự Phan.

Về sau ông làm đến Phụ chánh, hiển hách ở trong triều, được phong Quận công trước khi về hưu trí.

Ông là người hung ác và hiểm độc lắm, hay giết người. Trong lúc ông còn dùng binh, giết người ta không biết bao nhiêu mà kể. Sau về hưu trí ở làng Thu Xà bị bệnh điên cuồng mà chết. Người ta nói là bị những oan quỷ báo oán, cho nên khi đang bị bệnh, hễ chớp mắt đi lúc nào, là thấy một lũ oan quỷ đầu tóc rũ rượi, máu me đầy người, hiện lên để đòi mạng. Mỗi lúc thấy như thế, thì ông hét lên, hình như lấy làm sợ hãi hồi hận lắm. Tòa nhà lộng lẫy của ông lập ngay trên một trái núi con ở Thu Xà, đằng sau là chợ và bến sông, đằng trước trông ra biển, có cái cảnh tượng bày tỏ ra là một người hùng vũ. Người ta đồn cái nhà ấy nhiều ma, cho nên khi ông chết đi rồi thì nhà bỏ hoang không có ai ở; bên cạnh có một cảnh chùa của ông lập ra, hình như có ý muốn siêu sinh tịnh độ cho những người đã bị ông giết oan thì phải. Người viết cuốn sách này đã có dịp đến Thu Xà xem dinh thự của ông ngày trước, nhưng tuyệt nhiên không có một cái cảm giác gì cả.

Vậy ngày tháng 5, năm Ất Mùi (1895), ông Nguyễn Thân đem 300 lính, có ông Tấn sĩ Tạ Tương và mấy ông cử Nguyễn Đĩnh, Nguyễn Gia Thoại, Lê Tự Khiết, sung làm Tán tướng Quân vụ từ kinh thành kéo ra.

Quân thứ ở Quảng Bình được tin ấy, phi báo về núi Đại Hàm, các tướng đều xin đón đường đánh úp, nhưng cụ Phan không cho, và truyền phải án binh để từ đó một kế hoạch đối phó khác, vì cụ sợ quyết liệt quá thì khổ lây đến dân, mà giữa lúc đó, cụ lại đang yếu.

Quân ông Nguyễn Thân kéo thẳng đến hạt Việt Yên (thuộc huyện La Sơn) hiệp với quân Pháp đóng ở đồn Linh Cảm. Ông cũng nghe tiếng thầy Dư ở làng Dương Phổ bói giỏi, liền cho đòi đến dinh để bói xem việc hành quân có lợi không. Thầy Dư gieo quẻ rồi nói rằng: “Đại quân bất tất phải đánh, cứ đến tháng 11 là kéo về”. Ông Nguyễn Thân tin theo. Vả chăng ông cũng dự biết rằng: tuy thế lực cụ Phan lúc này suy kém mặc lòng, nhưng đương trường mà đánh nhau, thì vị tất đã có lợi. Vì một đảng ở trong rừng núi thăm thẳm, một đảng ở ngoài đồng ruộng, thì đánh nhau khó bề chẳng hại. Vì thế, ông không muốn dùng cách đánh mà chỉ đóng binh ở đồn Linh Cảm, tính cách đánh không dùng đến võ lực. Ông biết rằng quân của cụ Phan phải cần có lương thực, mà lương thực ấy là ở dân gian cấp cho, nay nếu làm sao đoạn tuyệt con đường ấy của nghĩa binh đi, thì tự nhiên không đánh cũng tan, không tan cũng chết. Ông bèn chia binh ra đóng rải rác ở hai hạt Nghệ Tĩnh, lại xin thêm 2.000 lính nữa, phân đồn đóng ở khắp các chỗ nào quan yếu, hễ ai giúp ngầm nghĩa quân cụ Phan, hay ai bị tình nghi như thế, là bắt chém ngay. Lốp ấy, nhiều người bị chết oan, khiến cho dân gian đều khiếp sợ. Nhân đó mà việc lương thực là huyết mạch của nghĩa quân, từ đây có bề nguy hiểm.

Ôi! Ta đã biết rằng cụ Phan làm việc cách mạng, là nhờ có lòng người giúp đỡ: giúp cho lương thực, giúp cho khí giới, giúp cho con em để sai khiến, giúp cho sự mật báo các tin tức... Lòng người chính là một khí giới rất mạnh của cụ để chống với Pháp, cho nên cụ vẫn từng nói mình không nỡ bỏ, là vì lòng người vẫn tin theo nhiều quá. Nay Nguyễn Thân ra, dùng cái thủ đoạn tuyệt lương thật là ác độc, khiến cho lòng người tuy vẫn kính mộ nghĩa quân và sẵn lòng giúp

đỡ mặc lòng, nhưng cũng chỉ chịu cay đắng trong lòng thôi, không dám công nhiên giúp đỡ như trước nữa.

Trong khi ấy, quân Pháp biết nội tình của nghĩa quân đã bị rung động lắm rồi, cho nên càng sai quân đi tiêu diệt lắm, Nguyễn Thân tiếng rằng đem quân ra đánh, nhưng chỉ nằm một chỗ, và làm oai giết được một mớ người dân quê thôi.

Nghĩa quân, trong đã không có nội trợ, ngoài lại chẳng có viện binh, làm gì mà chẳng khốn?

Đoạn này cốt nói về Nguyễn Thân, là người quan hệ về lúc tàn cuộc của phong trào Văn thân Phan Đình Phùng. Vậy trước khi kết thúc, tôi muốn hiến độc giả xem một bức thư chính ông ta viết để tự kể công lao mình đánh dẹp Văn thân, phò tá Bảo hộ những gì.

Ấy là một bức thư dài, Nguyễn Thân viết đưa cho ông Toàn quyền Paul Doumer hồi năm 1902 (năm Thành Thái thứ 18), lúc ông này đã mãn hạn làm Thủ hiến Đông Dương, trở về Pháp quốc.

Trước hết, Nguyễn Thân ngỏ lời cảm tạ Toàn quyền Paul Doumer và nước Pháp đã ban cho mình những cái vinh dự tuyệt phẩm rồi thì tự kể công lao như vầy:

Trong lúc ở kinh thành có cuộc biến động (1885) và lúc Tôn Thất Thuyết đem vua Hàm Nghi xuất bôn để xúi giục nhân dân nổi lên chống với nước Pháp, toàn cõi Trung kỳ xôn xao rối loạn. Bọn Văn thân hiệu triệu dân chúng, đồng thời nổi lên phản kháng, một mặt tàn sát dân đạo, một mặt chống cự người Tây.

Giữa lúc bấy giờ, kể vị của thân phụ tôi qua đời, tôi đang làm chức Tiểu Phủ sứ các miền sơn cước ba tỉnh Quảng Ngãi, Quảng Nam và Bình Định. Tuy có chỉ dụ ở kinh thành triệu về, nhưng tôi chỉ lo việc giữ yên các miền thuộc quyền tiểu phủ của tôi để chờ thời cơ.

Hai tên tướng giặc Văn thân là Cử Định và Tú Tâm lúc ấy chiếm cứ tỉnh thành Quảng Ngãi, đồ đảng đông lắm. Tôi đem hai ngàn quân lính ở miền trên kéo xuống đánh giặc Văn thân ấy. Tôi thu phục tỉnh thành, bắt được 14 tên tướng giặc, sai chém đầu tại đó để cho dư đảng Văn thân thấy mà phải sợ. Tỉnh Quảng Ngãi dẹp yên rồi, tôi vâng mạng của đức Đồng Khánh, đem bốn bộ binh mã kéo vô Bình Định đánh dẹp đám dân khởi loạn ở trong tỉnh này. Tôi tiêu trừ được loạn đảng, khôi phục được trật tự và sắp đặt lại công việc cai trị các phủ huyện. Còn tên tướng giặc sau chót là Mai Xuân Thưởng chạy về miền An Khê, thì tôi đang sai quân lính đuổi theo đánh diệt.

Cũng trong lúc đó, ông Đốc Phủ Lộc đem toán quân lính của ông ở Nam kỳ ra tiêu trừ bọn Văn thân do Mai Xuân Thưởng làm đầu. Lúc ấy tôi phụng mạng đức Hoàng đế sai tôi đem quân trở ra Quảng Nam đánh đám giặc Văn thân, cầm đầu là tên tướng giặc nổi tiếng, Hường Hiệu, chống cự với nhà nước Bảo hộ bấy lâu, đến đổi các quan binh Tây phải lập ra tới 36 đồn lính ở trong miền đó đặt tuần tiễu mà vẫn dây dưa không yên. Tôi dẫn binh ra, sai người tâm phúc đi do thám, khám phá được chỗ ẩn núp của tên tướng giặc ấy tại miệt An Tâm; rồi 25 tên phó tướng của giặc bị bắt trong tay tôi, còn bao nhiêu dư đảng xin ra đầu hàng tôi hết, Hường Hiệu trốn thoát, chạy vô núi Ngũ Hành, sau tôi cũng bắt sống được, bỏ vô trong cũi mà giải về Huế.

Thưởng đền tấm lòng tận trung của tôi đối với công việc nước Pháp, Chính phủ Cộng hòa lúc bấy giờ ban tặng Bắc đẩu Bội tinh ngũ hạng cho tôi.

Cách đó ít lâu, tỉnh Bình Định lại có loạn dấy lên nữa; nhà nước sai đi tiểu phủ lần thứ nhì, tôi dẹp được giặc giã tỉnh này yên hẳn từ đó. Nhân việc đánh giặc thành công, quan Toàn quyền Picquet và quan Khâm sứ Hector tư xin Chính phủ Cộng hòa ban thưởng cho tôi Bắc đẩu Bội tinh tứ hạng.

Rồi trở về chức vị cũ ở miền thượng du Quảng Ngãi, tôi vẫn làm Tiểu Phủ sứ các miền sơn cước như trước.

Ít tháng về sau, tôi được chỉ triệu về Huế, lãnh chức Binh bộ Thượng thư. Quan Toàn quyền

De Lanessan thương thuyết với triều đình khâm phái tôi vô làm Tổng thống tỉnh Bình Định, là tỉnh rộng lớn mệnh mông, tôi giải quyết được nhiều vấn đề quan hệ đã bỏ dở dang bao nhiêu năm rồi. Rồi đó tôi được phong chức Khâm sai đại thần đem quân ra đánh dẹp Văn thân Nghệ Tĩnh. Vì có quan Toàn quyền Rousseau và quan Khâm sứ Brière nói với triều đình, nên chỉ tôi được lãnh cái trọng trách ấy.

Sở dĩ tôi phụng mạng đem quân ra Nghệ Tĩnh là cốt để trừ tác quái của tướng giặc Văn thân Phan Đình Phùng, khởi loạn ở hai tỉnh Nghệ An và Hà Tĩnh đã 10 năm, mặc dầu nhà nước đã ra sức đánh dẹp mãi mà không được.

Thân dẫn một đạo quân 1.400 người, tôi đuổi đánh tên tướng giặc ấy hết núi này đến núi kia rồi tôi vây bọc và được là nhờ có những đồn lính phòng trấn lập ra rải rác khắp các ngã đường giao thông.

Thế cùng lực kiệt, lại bị thương tích trong trận đại chiến, Phan Đình Phùng phải uống thuốc độc tự tử. Bao nhiêu bộ tướng của va đều bị bắt hết, mấy ngàn quân giặc ra hàng. Thế là mấy tỉnh ở miền Bắc xứ Trung kỳ yên hẳn giặc giã từ đó.

Nhân tôi có công lao như thế Chính phủ Cộng hòa thưởng cho tôi Bắc đẩu Bội tinh tam hạng và đức Hoàng Đế vời tôi về Kinh làm Phụ chính đại thần.

Vân... vân...

Anh hùng mạt lộ

Thuở xưa, thuở mà trong việc dùng binh chiến đấu, gọi là khí giới chỉ có gươm giáo cung tên, gọi là giao phong chỉ cần tướng đấu võ với tướng, một người anh hùng tụ tập được năm ba ngàn kiện nhi đồng sĩ trong tay, có thể chiếm giữ một nơi núi rừng hiểm trở mà xưng bá xưng hùng và cầm cự với kẻ nghịch mình lâu dài được. Có khi cày cấy trồng tía được ngay trong thung lũng núi non thuộc về phạm vi của mình mà sự sinh tồn cung cấp đầy đủ về việc lương thực, dầu không vận lương ở ngoài vô được cũng không lo. Kẻ nghịch không có thể chi cách xa một hai chục dặm vòng ngoài mà dễ cắt đứt mạch sống và xâm phạm tới sào huyệt của mình ở trong đặng.

Cái thế lực dây dưa lừng lầy của đám anh hùng Lương Sơn Bạc chỉ cốt có bấy nhiên đó thôi. Vậy mà ngày qua tháng lụn, kiệt sức mòn hơi, họ cũng phải nghiêng ngả tan tành thay!

Đến cái đời chiến pháp binh khí Tây phương bắt buộc khắp cả thiên hạ phải thay đổi, phải làm theo, để hoặc tự cường lấy mình hoặc chống cự với họ, thì việc chiến đấu dùng binh đâu có phải sơ sài chật hẹp như xưa được nữa. Gọi là địa lợi cần phải rộng rãi, thuận tiện cho cả mọi sự chiến thủ tới lui, chứ quanh quẩn một khu núi rừng có hiểm trở mấy cũng không đủ dựa làm thế mạnh, làm gốc bền. Vả lại súng đạn người ta, có thứ ở ngoài mấy chục dặm có thể bắn phá tới sào huyệt mình tan tành như chơi, đến núi còn bể hai, rừng cũng cháy rụi. Nhất là đường giao thông thủy lục phải có, cuộc vận tải lương thực phải dễ, nó chính là lỗ thỏ, là mạch sống của mình, nếu bị người ta chặn nghẹt thì tất phải chết. Không chết ngã ngựa tức thời, cũng phải chết lần mòn hơi hóp.

Cụ Phan Đình Phùng dùng binh đối địch với Pháp sự thế cực chẳng đã bao nhiêu lâu phải nhốt mình vào trong những khuôn khổ chiến đấu ngày xưa rồi, bây giờ lại bị lâm vào chỗ hiểm nghèo kiêu kỳ của binh pháp kim thời như vậy đó.

Tới đây, chúng ta càng phải nên nhớ lại mà thán phục ông thượng tướng quân Cao Thắng là người có đảm lược, có cao kiến.

Độc giả đã biết ông ta chết giữa chiến trường chính là lúc có hoài bão lớn lao, muốn tấn công chiếm thủ cả ba tỉnh Nghệ, Tĩnh, Bình để làm căn cứ, nếu không thì bên đối địch, theo ông đã đoán từ trước, sẽ dùng cách vây bọc cho mình đến tan ố và tuyệt lương mà chết.

Thì sự tiên liệu của Cao Thắng bây giờ xuất hiện thật rồi.

Bởi vậy, dầu ai tin hay không tin cũng mặc: “tính việc ở người, nên việc ở trời” (mưu sự tại nhân, thành sự tại thiên) chính là một chân lý nhất định xưa nay. Lại cũng chứng tỏ ra cái thuyết “tri dị hành nan” (biết dễ, làm khó) của cổ nhân là đúng. Một việc Cao Thắng tính làm và biết làm là hay, nhưng mà có làm được đâu; vẫn biết nhân lực thiếu kém một phần, còn một phần hình như cũng có thiên ý, có vận số cản trở thế nào mà xui khiến ra sự bất thành như thế.

Lúc này cụ Phan bị vây bọc đến đôi bên ba cực khổ chừng nào, chắc lại chạnh nhớ Cao Thắng mà cảm thương thân thể chừng ấy. Lại càng cảm thương thân thể chừng nào, càng biết rõ chủ quyền quốc gia không sao lấy sức người thiếu thốn đủ cách mà hòng xoay đổi trở lại được nữa. Nhưng cụ đã hứa tính mạng với quốc gia rồi, vậy thì trong khi tính mạng còn lay lắt ngày nào, dầu phải nếm mật nằm gai, tắm sương gội gió đến thế mấy đi nữa, cũng vẫn cam tâm.

Than ôi! Một người có chí khí anh hùng, đến bỏ quê hương nhà cửa, bỏ hương hỏa tổ tiên, bỏ cả thân danh tính mạng mình, chỉ vì nhà nước, vì anh em, đem thân ra lo toan một việc, hiểm trở khó khăn, trăm cay ngàn đắng, chắc hẳn trong trí não cũng quả quyết trông mong việc ấy cho thành, khỏi phụ cái chí khí hùng tráng của mình và khỏi phụ lòng kỳ vọng của người đồng loại. Thế mà sắt son tắc dạ, lao khổ 10 năm, tâm huyết mất không, thời vận chẳng có, đến lúc nhin đói, nhin khát, chạy ngược, chạy xuôi, gập toàn những cảnh vạn tử nhất sinh, đường cùng nước bí, cái bước “anh hùng mạt lộ” chưa không biết bao nhiêu nông nổi đáng cảm, đáng thương, đáng sầu, đáng tiếc, đáng thở dài một hơi cho mạnh, đáng hét lên một tiếng cho to!

Hồi này, chính là hồi cụ Phan gặp ghềnh điên đảo trên những bước “anh hùng mạt lộ” đây!

Bước này của cụ, khổ hơn Sở Bá vương mà chỉ thiếu có Ngu Cơ, sướng hơn Văn Tín quốc là không đến nỗi bị bắt.

TƯỚNG SĨ ĐỀU TUỐT GƯƠM RA XIN ĐÁNH MÀ CHẾT

Nghĩa quân có những cơ điên nguy thất bại phát ra từ giữa năm Ngọ (1894), vì quân lính Pháp mấy phía đã khởi thế công kích bao vây càng ngày càng chặt, sự thật không phải từ lúc có Nguyễn Thân kéo binh rầm rộ ở Huế ra thì nghĩa quân mới lâm vào đường cùng cảnh khốn.

Ta nên nhớ Nguyễn Thân ở Kinh phụng mạng xuất sư, ra đến Hà Tĩnh, nhằm tháng 5 năm Mùi (1895), chính là hồi Phan và tướng sĩ đang lao đao nguy khốn sẵn rồi, mà Nguyễn Thân định kế chặt gãy vây cánh và làm tuyệt quân lương, là làm cho Phan thêm lao đao nguy khốn đó thôi. Khác nào một cây đã bị gió bão làm bung gốc lên sẵn rồi, đến Nguyễn Thân chỉ có công xô thêm cho ngã xuống thì có, chứ lão không có công lao chiến trận gì, và cũng không phải nhờ có tài sức của lão thì họ Phan mới bại, nghĩa quân mới tan, theo như ý lão kể công với Toàn quyền Doumer ở trong bức thư đọc giả vừa đọc trên kia. Sự thiệt, công lao chiến trận là công lao của anh em lính tập và mấy viên quan binh Pháp. Lúc sau Cao Thắng tử trận mà nội tình nghĩa binh cụ Phan suy kém lần hồi, nhưng quân lính nhà nước ra sức truy tìm chinh phạt cũng gắt, mà nghĩa binh vẫn ráng đương đầu kháng cự được hoài, thành ra Bảo hộ tướng nghĩa binh còn có thực lực vững bền mạnh mẽ lắm, mới phái Nguyễn Thân đem đại binh ra góp sức tiêu trừ cho mau. Nếu không có Nguyễn Thân, chắc hẳn trong mấy tháng nữa nghĩa binh cũng phải đến lúc tàn cuộc tự nhiên.

Cũng có lẽ việc phái Nguyễn Thân ra đánh là một việc quyết thắng về mặt tâm lý. Vì Nguyễn Thân chẳng phải giao phong xuất trận gì, chỉ dùng mưu kế chặt gãy vây cánh và tuyệt lương thực, chính là một trận đánh bằng tâm lý, nó thần hiệu hơn là đánh bằng binh lực. Huống chi là có trận binh lực trợ chiến với trận tâm lý nữa. Nếu như chỉ có bấy nhiêu cũng đủ kể là đại công, thì người ta cũng nên nhìn nhận cho Nguyễn Thân có công đó.

Quả thiệt, từ giữa năm Mùi trở đi, có thể trận tâm lý của Nguyễn Thân bày ra rồi, cụ Phan càng thêm lưu lạc khổ sở nhiều lắm, không như trước đó, nghĩa binh tiếng bị suy vi nguy khốn mặc lòng, nhưng vẫn nhờ được cái sức ngầm của dân nuôi lương giúp sức cho mà cầm cự với quân lính Bảo hộ một cách gắng gượng hăng hái.

Chúng ta thử xem một chuyện sau đây thì biết.

Cũng không nhớ rõ được ngày nào, chỉ biết là hồi ấy nhằm cuối năm Ngọ, quân lính Bảo hộ biết cụ Phan đóng trên núi Đại Hàm mà thủ hạ chẳng có bao nhiêu, nhắm chừng có thể tấn lên đánh phá được, bèn phân binh ra hai đội kéo tới Đại Hàm khiêu chiến.

Núi Đại Hàm thuộc về địa phận làng Tình Diệm, có một quân thứ theo cách cụ Phan bố trí ngày trước, gọi là Diệm thứ, do ông Cao Đạn làm chủ tướng.

Lúc hay tin quân lính Bảo hộ sắp kéo tới đánh, cụ Phan tính kế lui binh trước để tránh đi thì hơn. Nhưng hai ông Cao Đạn và Nguyễn Mục hiệp lại cản ngăn và xin quyết kế đối địch.

Phan làm thỉnh cúi mặt ngó xuống họa đồ. Ta nên biết lúc bây giờ Phan dụng binh có họa đồ những hình thế sông núi đường sá hẳn hoi, đó cũng là một sự nghiệp của Cao Thắng để lại nữa. Cao Đạn và Nguyễn Mục đứng chờ hơi lâu, không nghe trả lời, tưởng cụ không chịu cho đánh, liền rút gươm ra đồng thanh hô lớn:

– Xin nguyên soái chặt đầu hai anh em chúng tôi đi đã rồi sẽ lui binh.

Cụ Phan ngược mắt lên, trả lời một cách ung dung:

– Lấy thế gì mà đánh với người ta bây giờ?

– Bấm lấy thế núi.

Cao Đạn và Nguyễn Mục cùng thừa như vậy rồi tỏ bày sự thể lợi hại rõ thêm:

– “Chắc hẳn quân Tây dò biết ít nhiều là nội tình ta giờ suy yếu, nhất là họ thám được binh lực ở đại đồn ta hiện nay chẳng có bao nhiêu, cho nên muốn thừa cơ đánh ào lên một trận, để đập nghĩa binh té rụi xuống cho rồi đó. Nguyên soái rủi ro bề nào, tự nhiên toàn cuộc phải nghiêng đổ tan tành tức thời. Họ không đem sức lớn áp đánh mấy quân thứ kia, mà áp đánh trái núi này chủ ý và sở vọng của họ ra sao, không nói cũng biết. Cụ có lòng nhân, không muốn làm quá nhọc sức tướng sĩ lấy ít cự nhiều, mà định kế lui binh để tránh sức lớn kia ào ào đè tới; lấy lực mà bàn, lui binh là sự phải đã đành, nhưng lấy thế mà nói, thì quân ta chẳng phải không có thể chống cự lại được ít nhiều, là vì quân ta chiếm được địa lợi của thế núi.

Núi này vốn có hình thế quanh co, hiểm trở, quân Tây có kéo tới bao nhiêu đi nữa, chắc cũng chỉ vây bọc ở dưới mà thôi, quyết họ không dám mạo hiểm lên trên, họ chưa thuộc rõ đường đất tự nhiên sợ gặp mai phục thì nguy. Vả chẳng, trông quân ta hiện nay còn 400 người, kể số thì ít có ít thiệt nhưng đều là hạng tráng đinh đồng sĩ, ăn không ngồi nhàn cũng buồn, chỉ cầu có giặc tới mà đánh, có chết cũng mát ruột. Cho tới súng đạn tích trữ của ta cũng có thể đủ sức cầm cự nhau trong một đôi tháng; như thế thì sợ chi mà vội lui, không đánh lại. Không đánh lại bây giờ, tất nhiên người ta cho mình đây là khiếm nhược, rồi càng ngày đem quân xua đuổi dồn ép ta mãi. Vậy thì, bầm cụ xét lại, ngày nay ta cứ quyết đánh nhau với họ một chuyến, chừng đến nước cùng đường túng thế lắm, bấy giờ ta sẽ lui cũng không muộn gì. Phía sau ta vẫn có sẵn đường lui kia mà!”

Cụ Phan trầm ngâm một lát, rồi kiểm lời an ủi ngợi khen hai ông Cao Đạn, Nguyễn Mục làm tướng cầm quân, mỗi khi gặp giặc quyết đánh như thế là anh hùng, là trượng phu lắm. Nhưng nay ta ở trước một cảnh như cò bí nước, lấy ít cự nhiều, lấy yếu chống mạnh biết rằng lòng quân ta có muốn đánh hay không? Vì, do nơi một tắc niềm nhân hậu, cụ suy nghĩ những người theo liền bên tả hữu mình bấy lâu toàn là hạng người nghĩa sĩ, bỏ cả nhà cửa, vợ con, quê hương, cha mẹ, dẫn mình vì việc quốc gia, vì tình thầy trò, đã 10 năm nay, biết bao chiến trận công lao, mà cụ chưa làm nên một việc gì để thỏa lòng đền công họ được. Gần đây họ lại vì cụ mà chịu thêm nhiều nỗi ấm lạnh gian nan, ăn ở cực khổ, ngày nay quá đòi hỏi sức họ mà dùng, thì người nhân nghĩa không nữa...

Hai ông Cao Đạn, Nguyễn Mục vâng lệnh rồi ra lấy ống loa kêu gọi quân sĩ tụ lại mà nói:

– Nay Tây đem đại binh tới vây đánh sơn trại ta. Sự thể anh em ta chỉ có một đánh và một chạy, Nguyên soái muốn hỏi ý của anh em ưng đảng nào?

– Ưng đánh! Ưng đánh! Nam quốc vạn tuế!

Quân sĩ không hẹn ước nhau mà đồng thời tay múa miệng la như thế. Nhiều người tung cả gươm và súng lên trên không rồi bắt lại tung lên, tỏ ý vui mừng hớn hở. Cao Đạn và Nguyễn Mục thấy lòng quân hăng hái, bèn vô bấm lại cụ Phan để quyết định dự bị nghênh địch.

ĐẤT BÙN LÀ VẬT ĐỠ ĐẠN CỦA TA

Tức thời Cao Đạn, Nguyễn Mục đi xem xét những địa thế nào có thể lập trận phục binh.

Lại sai quân lính đi chặt cây tre về chẻ ra đan những giỏ lớn thật nhiều. Quân lính vâng theo tướng lệnh bảo sao làm vậy, không hiểu dụng ý ra sao.

Công cuộc nghênh chiến sắp đặt có hơn nửa ngày là xong.

Lúc bấy giờ trên sơn trại chỉ có 400 tên quân, còn khí giới tân thời chỉ có 200 khẩu súng kiểu Tây và một ít đạn dược, ngoài ra, khí giới toàn thì súng trường kiểu ta và những đại đao đoản kiếm. Hai ông Cao Đạn, Nguyễn Mục sắp đặt như vậy: 200 tay súng để làm quân chiến, 200 tay đao thì làm quân phục. Các ngả lên núi, chỗ nào xung yếu thì phục binh chỗ đó, hễ thấy quân nghịch thò đầu lên thì xông ra mà chặt, không kể sống thác. Nhất định ban ngày mới ứng chiến, còn ban đêm thì đặt nghi binh. Nghĩa là ban đêm, chính nơi đại dinh tối tăm mù mịt, không thắp đèn đuốc gì hết: còn chỗ khác thì giả thắp đèn lửa lập lòe, khiến cho quân lính Bảo hộ tưởng là đồn trại nghĩa binh ở đó, tất nhiên phải ngấm ngay chỗ có ánh đèn mà bắn.

Nhưng còn lo chống giữ lâu ngày, mình hết thuốc đạn thì làm thế nào?

Hai ông bèn nghĩ đến kế vừa đỡ đạn, vừa lấy đạn.

Lấy đạn của ai?

Thì lấy ngay của quân lính Bảo hộ.

Hai ông sai chặt tre đan giỏ thật nhiều, chính là dụng ý đó. Phàm là đạn súng bắn ra, đạn súng nhỏ hay súng đại bác cũng vậy, hễ dụng nhằm vật gì cứng mạnh dội lại thì nổ dữ. Nhưng trái lại, nếu dụng nhằm mấy vật mềm nhẹ, nhất là bông gòn ướt át và đất bùn, làm nó mất nổ. Hồi Văn thân Thanh Hóa chống cự với Bảo hộ tại Ba Đình, đóng ở một làng giữa cánh đồng chiêm xung quanh có nước mênh mông, mà cầm cự được cả tháng, quân lính nhà nước ở ngoài bắn vô như mưa, nhưng phần nhiều không nghe đạn nổ, là bởi Văn thân khéo dùng những giỏ tre đựng bùn, đắp lên thành lũy, cản trở hiệu lực của đạn phải kém bớt đi. Bây giờ, Cao Đạn và Nguyễn Mục cũng dùng mưu kế ấy để đỡ đạn của súng thường, còn để phòng cả đạn của súng đại bác, thì mắc lưới vòng từ cây nọ qua cây kia.

Mọi việc dự bị xong xuôi, chỉ đợi quân lính Bảo hộ tới là đối chiến.

Quả nhiên, quân lính Bảo hộ đến nơi, chỉ ở dưới chĩa súng bắn lên chứ không dám mạo hiểm lên núi, bởi thấy thế núi nghiêng dốc, cây cối rậm rạp quá, sợ lên thế nào cũng bị phục binh thì nguy. Nghĩa binh có cái địa lợi là ở trên có chỗ ẩn núp trong những ket đá bóng cây, dòm xuống thấy rõ quân lính Bảo hộ, mà quân lính Bảo hộ dòm lên thì không thấy gì khác hơn là cây cối um tùm và khói đạn mù mịt mà thôi. Thành ra quân trên bắn xuống thường trúng hơn là quân dưới bắn lên.

Huống chi đạn của quân dưới bắn lên phần nhiều trúng vô những giỏ đựng bùn kia, không nổ. Nghĩa quân lấy những vỏ đạn ấy, nhồi vào thuốc mình bắn trả lại quân dưới.

Tối lại thì nghĩa quân nghỉ ăn cơm và dưỡng sức, không đánh. Ở dưới, quân lính Bảo hộ ngó lên thấy chỗ nào có bóng đèn đuốc lập lòe thì cứ chĩa súng nhắm lên đó mà bắn. Té ra mấy chỗ có lập lòe đèn đuốc, chỉ là chỗ đặt nghỉ binh mà thôi, chẳng có người nào hết.

Hai bên chống giữ nhau có đến nửa tháng như thế, trên không dám xuống đã đành, mà dưới cũng không dám leo lên. Chỉ nghe tiếng súng nổ hết ngày này qua ngày kia, luôn đêm này qua đêm khác, hình như một trận mưa sấm sét, vang động cả một vùng núi non. Ai cũng tưởng chắc là nghĩa binh đã cháy ra tro hết rồi, nhưng kỳ thiệt chưa có một ai tử trận hay là bị trọng thương gì cả.

Quân lính Bảo hộ nghĩ mình bắn phá dữ dội tới hai tuần như thế mà nghĩa binh không núng, không lui, bèn xe súng đại bác lại, định phá tan đốt cháy cả núi Đại Hàm, tất nhiên nghĩa quân phải chết rụi hết, hay là không còn cây cối rậm rạp mà ẩn núp thì sao cũng phải đầu hàng. Nhưng đạn đại bác bắn lên phần nhiều mắc vào lưới vòng của Nghĩa quân đã giăng tứ tung, thành ra không có mãnh lực như người ta đã tính.

Mấy ngày về sau, tuy là nghĩa binh còn đạn cũng nhiều, nhưng mà chỉ bắn một cách dè dặt, không dám bắn phóng túng như trước nữa. Mỗi ngày giao chiến, cụ Phan đều ra tận chỗ mạo hiểm để chỉ bảo khuyến khích tướng sĩ, nhờ vậy nên lòng quân càng phấn chấn bội phần. Muốn lập kế dụ quân lính Bảo hộ lên núi để cho phục binh làm thịt, cụ Phan sai mấy tên quân lanh lẹ, lén theo đường tắt xuống núi, giả làm dân quê đi cày, tới trước quân lính Bảo hộ nói mình biết đường lên núi, xin làm hướng đạo hầu được lãnh thưởng lập công. Hai viên quản cơ tướng thật đã toan dẫn một toán lính tập đi liều, nhưng viên Thiếu úy cầm quân, cản lại không cho, vì sợ mắc kế mai phục.

Bấy giờ, quân lính Bảo hộ phân ra làm hai, một nửa vẫn ở mặt tiền, một nửa đập gai lòi suối, bọc ra mặt hậu để đánh phía sau lưng nghĩa binh, khiến cho trước sau đều thọ địch, thế nào mà chẳng tan vỡ.

Thiếu chút nữa cụ Phan bị bắt sống

Quân lính Bảo hộ dàn trận ở mặt trước núi Đại Hàm mà đánh ròng rã hai tuần, thiệt thòi nhân mạng và đạn dược nhiều rồi, nghĩa binh ở trên núi vẫn cố sức cầm cự dằng dai, không hề nao núng.

Nghĩa binh can đảm đã đành, nhưng cũng may là đời bấy giờ chưa phải là đời có xe tăng, có máy bay, có độc khí; nếu trái lại, thì nghĩa binh nhà mình cầm cự không được nửa tiếng đồng hồ và mấy quả núi Đại Hàm cũng chẻ hai ra rồi. Bởi vậy, người lấy gan mình, sức mình ra chọi nhau, vẫn có giá trị hơn là mượn máy chọi người; chính là ông thánh Gandhi ở Ấn Độ nói thế.

Nhất là nghĩa binh ở trên núi chỉ có 400 thầy trò với 200 khẩu súng, mà ở dưới núi vừa lính tập, lính tuần và tráng đinh mấy làng phụ cận phải ra phục dịch quan quân cả thảy có tới ngàn người; một đàng lấy bóng cây kẹt đá làm mạnh; một đàng lấy người đồng, súng tốt làm mạnh, kể ra nghĩa binh cầm cự đây đưa được gần nửa tháng cũng là lâu lắm rồi.

Trong một cuộc đối chiến bất đồng về số người và sức mạnh như thế, bên nào bên ít, bên yếu cũng phải thua là lẽ tự nhiên.

Toán viện binh 150 lính ở Nghệ kéo đến tiếp chiến, làm cho nghĩa binh thêm mau bại tẩu hơn nữa. Bây giờ, quân lính Bảo hộ phân ra hai ngả mà đánh: một nửa cứ ở trước mặt núi trấn áp, một nửa kia thì chen gai lách đá, luồn ra phía sau núi, để xuất kỳ bất ý, đánh úp lên sào huyệt nghĩa binh. Trong trí nhà cầm quân dùng tới chiến lược này, nhất định bắt sống Phan Đình Phùng và trói thúc ké nghĩa quân hết thảy.

Nhưng, trời còn bắt phải gian nan hơn nhiều nữa. chứ chưa để cho họ Phan và mấy trăm tráng sĩ phải cùng đường ngửa cổ tại đây.

Luôn mười mấy ngày làm phận sự, chủ tướng phải trông nom việc quân giữa lúc chiến đấu, lại còn một nỗi ăn ở cực khổ chêm thêm vào, chẳng cần phải tả, ai cũng đoán biết cụ Phan mệt nhọc dữ lắm.

Chiều tối bữa thứ mười lăm, ăn một vài nắm cơm khô chấm muối xong rồi, cụ Phan dặn dò hai tướng Cao Đan, Nguyễn Mục những chỗ quân cơ chiến lược nội đêm nay, để mình yên tâm nằm ngủ được vài trống canh cho khỏe. Một thanh bảo kiếm để luôn bên mình, và rút ra ngoài vỏ sẵn sàng, mỗi khi nằm ngủ, luôn 10 năm nay, đêm nào cũng thế. Cụ nói với người nhà: “Để phòng khi lâm nguy bất trắc, mình đem chém đầu kẻ nghịch hay là tự đâm họng mình cho kịp”.

Đêm đó, lối vẫn trống canh hai, khoảng 10 giờ hơn, cụ đặt mình nằm xuống lâu rồi mà đang thao thức suy tính chứ chưa ngủ được; bỗng thấy tinh thần hồi hộp, chập chờn, con mắt thì máy lia và ruột nghe sao nóng nẩy như bào như đốt. Cụ giật mình suy nghĩ chắc là có chuyện gì nguy biến xảy đến nơi, cho nên thần hồn báo trước cho thần tính đây chẳng? Tức thời cụ ngồi nhồm dậy, đánh thức người cháu gọi cụ bằng chú ruột mà nói:

– Quái kỳ! Ta đang nằm trần trọc chưa ngủ được, chợt nghe trong mình phát ra nóng ruột và con mắt cũng máy dữ, chắc là có điềm lạ gì đây. Cháu dậy thắp cây đèn lên, để chú bói thử một quẻ xem nào!

Tự nhiên việc thắp đèn ở sơn trại, chính nhà cụ ở là việc rất quan hệ, nên cụ phải dặn trước người cháu:

– Nhớ che đây bóng sáng cho khéo, kéo quân Tây ở dưới ngó lên thấy hơi sáng lập lòe, nó dãi cho một vài viên đạn thì khốn.

Vì, trên kia đã nói cho độc giả biết, đêm tối trên núi cốt làm đèn đuốc lập lòe ở chỗ khác, cách xa, để làm nghi binh, còn chính đại trại và các chòi cụ ở thì phải cấm tuyệt đèn lửa.

Người cháu thắp đèn che kỹ rồi bung lại, cụ Phan lấy quyển Kinh dịch và mấy đồng tiền trình ra gieo quẻ bói. Giữa lúc ấy còn là ngày “Đần” mà cụ bói được quẻ:

卯鬼發動 *Mão quỷ phát động*

Trùng mắt thở dài ra vẻ kinh ngạc, cụ nói với cháu:

– Chà chà! Sự thế nguy biến đến nơi rồi. Ngày mai chính là ngày “Mão” mà nay thần ứng ra quẻ này thì mai đây thế nào quân Tây cũng úp phá đồn trại của ta, chắc chắn.

Tức thời, cụ sai lính vệ sĩ đi đòi Cao Đạn và Nguyễn Mục vô thương nghị khẩn cấp.

Hai ông này tay gươm vai súng, lật đật vô hầu. Cụ kể lại cho nghe từ chiều lạ máy mắt sốt ruột cho tới ý nghĩa quẻ bói mà thần mới ứng cho, rồi nói:

– Thế nào ngày mai quân địch cũng úp phá tới sào huyệt ta, mà tất là chúng lén bọc ra phía sau mà lên núi, vì mặt tiền có quân ta cầm cự và mai phục, hễ chúng không tấn lên phía trước được đâu. Sự thế trước sau cùng thọ địch như vậy mà quân ta ít, súng ta ít, lại đạn được gần kiệt rồi, nếu ta dồn binh về mặt sau thì mặt trước hỏng mất, mà giờ cứ cầm cố chống giữ lấy mặt trước thì mặt sau bỏ trống, để chúng thừa hư tập kích được, đổ khỏi bà con ta làm tù cả đám. Ta phải tức tốc lui binh, bỏ núi này đi mới xong.

Cao Đạn, Nguyễn Mục muốn xin kéo binh đánh tràn xuống mặt trước núi, liều mạng phá tan vòng vây mà chạy. Vì hai ông suy tính quân Pháp đã định phân ra bọc đánh ngả sau nghĩa binh, thì tất là mặt trước để hư không. Nghĩa binh có thể liều chết phá vây được. Nhưng cụ Phan không nghe:

– Tính làm cách đó, vạn tử nhất sinh, nguy lắm. Phải biết họ dùng binh cẩn thận, cơ mưu, chứ không như các người liều đoán đâu. Họ cốt vây bọc ta trước sau cùng thọ địch, cho nên tất nhiên họ phân binh bọc lén ngả sau, nhưng không khi nào lại để hư không mặt trước. Ta kéo tràn đánh xuống tức là đưa thịt vô miệng cọp. Bởi vậy, ta quyết định bỏ núi lui binh, nhưng phải ráng bảo toàn lấy binh lực hầu dùng về sau, chứ không để tổn thương vô ích, vậy thì quân ta cứ lui đi mặt trước, có điều là đi xuyên đường rừng, không nên chường mặt cùng họ giao chiến làm gì nữa.

Tướng sĩ đều phục cái định kế ấy hoàn toàn hơn.

Liền ngay lúc đó, cụ sai đi kêu gọi hết thủy quân lính ở các chỗ đang ứng chiến và mai phục phải bỏ trận địa lục tục kéo về đại trại, lật đật nấu cơm và thu xếp khí giới vật dụng: lệnh truyền đến 2 giờ khuya ăn cơm rồi nài nịt sẵn sàng để gà gáy lần thứ nhất thì nhổ trại lui binh. Nhiều quân sĩ còn đang hăng hái, muốn đánh, nhưng tướng lệnh đã ra không ai dám trái.

Không dè nghĩa binh dự bị chưa kịp, thì nghe tiếng gà ở sơn thôn đã gáy hai dạo rồi.

Quả thiệt, quân lính Bảo hộ do ngả sau đã tấn lên đến nơi. Trời mới sáng mờ mờ, một con chó Tây dùng trong việc quân, đánh hơi đưa đường, chạy xồng xộc vô tới trong sân đại trại. Nguyễn Mục ngó thấy đưa súng lên bắn con chó một phát, nhưng nó chạy khỏi. Quân lính Bảo hộ đang chen cây lách đá, nghe tiếng súng nổ, liền nhắm chừng hướng ấy và dõi theo vết chân con chó dẫn đường mà tới. Bởi đá núi lởm chởm gập ghềnh, cây cối gai góc rậm rạp, thành ra quân lính Bảo hộ tấn lên hơi khó và lâu. Tiếng súng của Nguyễn Mục bắn con chó thật là bất trí, nếu như không có tình thế hiểm trở của núi rừng làm chậm trễ sự tấn binh của quân lính Bảo hộ, thì có lẽ cụ Phan bị bắt rồi.

Trong khi quân lính Bảo hộ đang lần đường theo dấu ở phía sau, thì nghĩa binh đã phò được cụ Phan đi ra cửa trước mà xuyên theo đường lối trong rừng chạy thoát được rồi.

Một lúc, quân lính Bảo hộ tấn vô đến nơi, chỉ thấy dinh trại trống lổng, đồ vật bỏ lại ngổn ngang, chứ không còn một người nào. Họ cướp được đồn trại của nghĩa binh rồi thôi, không rượt theo nữa. Vì sự thiệt cây cối rậm rì, đường lối chẳng thấy, nên không biết Nghĩa quân lui chạy đường nào mà rượt theo cho được.

Tướng sĩ hộ vệ cụ Phan chạy đường rừng, bao nhiêu đồ vật và lương thực mất hết, không kịp đem theo một chút gì.

Chuyến này tình cảnh nghĩa binh lao đao vất vả quá, lại thêm nổi đói khát lạnh lùng, nên chi quân sĩ chết ở giữa rừng hết nhiều. Lắm người đói lả đuối sức, chạy theo không kịp, phải nằm phục vị ở giữa rừng, đào rễ cây mà ăn, rồi đốt lá mà sưởi, vì mùa này khí hậu rừng núi càng lạnh lẽo hơn dưới đồng bằng. Chính người cháu ruột của cụ cũng nằm lả bên khe suối, may phước có mấy tên quân xúm lại vực dậy đem đi.

Trong lúc người ta ở hương thôn thành thị ăn tết năm Mùi (1895) thì nghĩa binh lao đao đói khát ở giữa rừng sâu núi thẳm.

Đến mừng 6 tháng Giêng, nghĩa binh mới kéo về tới núi Quạt, đồn trú lại đó là quân thứ ở huyện Hương Khê. Kiểm điểm binh sỹ, còn lại hơn 200 người mà ai nấy đều xanh xao gầy ốm, vì nổi cơn ba cơ khổ ròn rã một tháng trời; cụ Phan và hai tướng Cao Đạn và Nguyễn Mục cũng vậy.

Bây giờ nội tình nghĩa binh đã bối rối lắm. Vì nổi lương thực thiếu thốn. Lúc nào dân làng gánh gạo bắp, heo gà lên núi cho nghĩa binh như là đi chợ; nhưng mấy tháng này bị nhà chức trách cai trị địa phương canh phòng các ngã và hăm dọa gắt gạo, thành ra họ không dám tiếp tế lương thực cho nghĩa binh như lúc trước nữa. Nhiều người sốt sắng quá, đến đổi liều mạng vận lương cho “giặc” mà bị mất nghiệp, bay đầu. Có người mười phần vô tội vô tình, cũng bị liên lụy, chỉ bởi kẻ tiểu nhân oán thù vu cáo.

Kho tàng lúa bắp trên sơn trại, càng bữa càng khô, mà sự tiếp tế mắc nghệt. Cụ Phan phải sai quân sĩ giả làm nông dân hay thương khách đi sang tỉnh Quảng Bình mua từng năm ba chục gánh gạo bắp, chở lên theo đường rừng, đem về cho quân sĩ ăn. Tội nghiệp quá! Có nhiều khi lúa bắp đi mua chưa vận về kịp, quân sĩ phải nhịn đói đôi ba ngày chỉ uống nước lạnh trừ cơm là sự thường. Tuy vậy, không ai kêu la, than thở một tiếng nào; trái lại, họ vẫn vui vẻ thề nguyện kháng chiến đến chết mới thôi, cực khổ đã quen, đói rét chẳng kể. Thấy lòng quân khăng khít như thế, cụ thường cảm động khóc lóc một mình. Người cháu hầu hạ bên cạnh, có lúc nửa đêm nghe cụ thở dài và nói lầm rầm:

– Vì ta mà khổ sở tướng sĩ. Có dân tâm thế ấy mà nhân lực không có, thiên mạng không giúp, thảm biết bao nhiêu!

Người anh hùng đến bước mặt lộ, đêm trường canh lặn, nằm than khóc một mình như thế, càng thảm hơn nữa.

Lụi đụi tới tháng 5 năm ấy (năm Mùi) Nguyễn Thân kéo đại quân ở kinh thành ra đến nơi, tình hình lương thực của nghĩa binh càng thêm chật hẹp, nguy khốn. Là vì bao nhiêu lối hiểm đường quanh đều có lính tráng của Nguyễn Thân bủa giăng chặn nghệt thành ra nghĩa binh trên núi tuyết lương.

Độc giả nhớ phân biệt hai tiếng này giùm: trước kia lương thực chỉ “thiếu” cũng đủ khốn khổ, bây giờ đến “tuyệt” mới nguy!

Liều bề ở núi Quạt thì sớm muộn thầy trò cũng chết đói đến nơi, cụ Phan hạ lệnh nhổ trại, định kéo quân về nơi sào huyệt cũ là núi Vụ Quang. Tại đây có địa lợi hơn, vì đã có đường rừng lại có đường thủy nữa, có lẽ công cuộc vận lương cũng dễ xoay trở.

Lúc đó là tháng 7.

Nhưng nghĩa binh kéo đến mé sông Vụ Quang, cụ Phan cẩn thận, sai 4 tên vệ sỹ qua sông dò thám trước. Té ra những đồn trại của nghĩa binh trên núi Vụ Quang hồi xưa đã bị quân lính Pháp chiếm giữ lúc nào rồi, lính tập đầy nhóc.

Cụ Phan dòm xét địa thế, rồi lật đật đem quân sang đóng trên một trái núi khác, cách không bao xa và cũng thuộc vào thung lũng của núi Vụ Quang. Nghĩa binh chặt cây cắt cỏ, cất lên dinh trại lợp xúp mà ở tạm đỡ.

Biết trước rằng mình đóng binh ở đây, thế nào nay mai quân lính Bảo hộ cũng áp tới đánh, cụ Phan phải tính cách chống cự sẵn sàng.

Vì đó mà nay mai có trận huyết chiến Vụ Quang chính là một trận đánh để tháo thân, mà lại là một trận đánh dữ dội nhất. Cây đèn cạn dầu sắp tắt, bao giờ cũng phụt lên một cái sáng lòe!

Vụ Quang Sơn huyết chiến

Lúc này chính Phan tự biết rằng mình với cái ngày cuối cùng thấy càng xấp gần lại nhau lắm rồi, chẳng còn xa cách bao nhiêu nữa.

Nếu phải là người ham sống sợ chết, thì bây giờ chỉ có việc treo lên một vuông cờ trắng, rồi đem quân gia khí giới ra đầu hàng, quy thuận Bảo hộ tất là được dung thứ trọng đãi ngay, mặc dầu 10 năm một tay cụ đã làm cho Bảo hộ hao tổn bọn quân lính và tiền bạc. Dám chắc, nếu Phan chịu ra hàng, thế nào cũng được biệt đãi hơn những Đề đốc Lê Trực và Tấn sĩ Phan Trọng Mưu rất xa. Một là vì cuộc Bảo hộ mới lập xong buổi đầu, người Pháp cần thu phục nhân tâm hơn là ham muốn sát phạt, nghiêm khắc. Hai là, nói cho công bằng, đối với mấy tay lãnh tụ Văn thân cứng cỏi, gan gạ, như bậc Phan Đình Phùng, Bảo hộ vì lẽ chính trị buộc phải đánh dẹp thì đánh dẹp, chứ trong thâm tâm của những người Pháp chuộng công lý nhân đạo vẫn quý trọng ai là người biết yêu nước quên mình như thế.

Tôi không dám đâu khoe mình được xem hết thấy những sách của chánh gia võ tướng Pháp biên chép về các võ công đánh dẹp buổi đầu Bảo hộ, nhưng mà dám nói rằng ít nhiều cuốn tôi được xem, trong đó mỗi khi nói đến Phan Đình Phùng, thì họ đều viết “Le rebelle” (người không chịu phục nhà nước) hay là “Le docteur rebelle” (ông nghề phản đối), chứ không gia cho cái tiếng nặng là “pirate” hay “bandit” (quân giặc cướp), như đối với Đề Thám. Chính ngay Đề Thám, nhiều người Pháp nói đến ví dụ như Paul Chack, gọi là “bandit”, nhưng ông Toàn quyền Paul Doumer nói ngay thẳng: “Đề Thám không phải là ăn cướp, mà chính là tay đầu đảng An Nam phản đối chống cự và đánh nhau với ta đã 10 năm nay” (Le De’Tham n’était pas un bandit, mais un chef Annamite rebelle qui nous résistait et se battait contre nous depuis dix ans), xem quyển Indochine Francaise của Paul Doumer xuất bản năm 1903, trang 397). Vậy cho biết rằng lẽ phải thì ai có bụng công bằng cũng quý chuộng nhìn nhận, không cứ là người nước nào.

Chắc độc giả còn nhớ có một đoạn trên kia tôi đã nói chính Phan đã cảm hóa Đề Thám cả quyết nổi lên phản đối ở Bắc Hà; những ngày tháng cuối cùng của Phan ở khoảng Hồng Lam tức là ngày tháng bắt đầu của Đề Thám dấy lên ở miệt Yên Thế vậy. Ta nên biết tình thế đến lúc Đề Thám, cuộc Bảo hộ đã vững vàng nền móng lắm rồi, mà Đề Thám giả hàng còn được bao dung trọng đãi đôi ba phen, hưởng chi là sớm hơn đó mười mấy năm, nền móng Bảo hộ mới đắp còn chông chênh vất vả, tự nhiên nếu Phan chịu ra hàng, tất được trọng đãi bao dung. Đã vậy mà nhân phẩm Phan cũng cao hơn nữa, đáng cho Bảo hộ cần thu phục cảm hóa hơn.

Tôi muốn nói dông dài ở chỗ này cốt để tỏ ra thời cơ rất thuận tiện cho Phan quy hàng Bảo hộ chắc được yên thân, xong việc biết bao. Nhưng mà cụ lâm vào đường cùng cảnh khốn đến như lúc đang nói đây, vẫn giữ vững tâm chí thẳng như tên, cứng như sắt, thà chịu đói, chịu khổ, chịu đau đớn đủ thứ, rồi chịu chết bỏ xác giữa rừng, chứ không chịu quăng súng xuống, đưa tay lên, để cầu sự yên ổn phú quý; thế là biết cụ khí khái cương cường đến bậc nào vậy.

Nhất là tự biết mình chết đến nơi mà cứ ung dung, cứ khảng khái, cứ tự nhiên!

Thật vậy, lúc này cụ dự biết mình đã lâm vào tuyệt lộ rồi, việc cứu quốc Cần vương đến lúc hư hỏng tan tành, nhân lực không làm sao cãi lại được nữa. Vốn là nhà Nho, cụ tin nơi thiên mạng có lạ gì. Nhưng cụ cũng tự biết nhân lực không đủ. Ta nhớ trong bức thư trả lời Hoàng Cao Khải, cụ chẳng tự sánh việc mình làm như kiểu con bọ ngựa nhỏ nhoi muốn giơ tay lên cản chiếc xe to lớn đó sao!

Có điều là vì khí tiết, vì danh nghĩa, vì phận sự làm tôi đối với vua, làm dân đối với nước, đã trót ra tay làm thì phải làm tới chết.

Vậy thì nay còn có đôi chút sức thừa nào, cũng đem ra cho hết, để chết một cách oanh liệt, không cần phải dè dặt sức mình hầu dùng mai sau như mấy năm trước. Thì đóng quân ở trên một trái núi thuộc về thung lũng Vụ Quang, gần bên quân lính Bảo hộ, nghĩa là cụ Phan không

trốn sự đánh chút nào.

Không ngờ trận đánh ở Vụ Quang, cốt đánh để tháo đường và liệu thân, lại là trận đánh dữ tợn nhất, thống khoái nhất cho nghĩa binh từ 10 năm nay. Đã nói cây đèn hết dầu bao giờ cũng phụt lên một cái sáng lòe rồi mới tắt.

Hồi này cụ có ý buồn bực lắm. Phần thì buồn về công việc hư hỏng, phần thì mấy tháng nay khổ sở bôn tẩu mãi, thành ra tuổi chưa mấy già mà người đã suy yếu nhiều lắm.

Có bữa, cùng mấy viên tùy tướng đi dạo chơi trong rừng, phía trước thảo trại, cụ Phan ngó lên thấy đám mây bạc ở xa xa, chạnh nhớ đến nơi phần tử đang bị tan hoang phiêu dạt vì mình; hương khói và xương cốt tổ tiên mình bị lạnh lùng bốc móc lên cũng vì mình, cụ lấy làm cảm động đau đớn hết sức. Trông về phía bắc mịt mù, nhớ đến vua chúa cũng đau lòng; cho tới nghe tiếng chim kêu vượn hú, lá rụng cây reo mỗi mỗi đều gọi mỗi quan hoài thương cảm ở trong cõi lòng sâu xa, khiến cho cụ bùi ngùi vô hạn.

Một lúc cụ phải bật tiếng thở dài, nói với mấy viên tùy tùng tướng sĩ:

– Trước kia ta nghe những tiếng này, trông thấy những cảnh này, lòng ta phần khởi biết bao, tưởng chừng gặp kẻ đối địch chỗ nào ta cũng nhảy tới bóp cổ moi gan ra ăn được mới khoái. Nhưng bây giờ cũng trông thấy cảnh này nghe những tiếng này, lòng ta tê tái rầu buồn hết sức. Người có chí làm việc lớn mà trời không cho làm được, ở đời còn có nỗi gì đau đớn hơn nữa!

Rồi cụ chỉ tay ra phía xa mà nói:

– Ngó non sông tốt đẹp thế kia mà không phải của mình làm chủ nữa, thảm chưa?

Những người đi theo nghe mấy lời ấy đều ứa nước mắt; chừng ngó lại chủ tướng, té ra thấy hai gò má cũng điểm nhiều giọt lấm đẫm như giọt sương mai, từ cặp mắt đỏ hoe kia vừa mới nhỏ xuống. Thầy trò khóc với nhau ở giữa rừng!

Than ôi! Một người anh hùng có chí vẫy vùng bốn biển, cứu hộ muôn dân, muốn xoay lại non sông, chơi với thời thế, mà nay bị xô, bị nhốt vô trong vòng cùng đường bí nước như vậy, không phải bị thương thống khổ sao được. Có lẽ đến cây kia đá nọ cũng phải nhỏ mồ hôi và nát trong ruột nó giùm cho, đừng nói chi là chính người đang có thân thể, cảnh ngộ ấy!

Nhưng đã nói Phan có cái quyết tâm rằng mình còn chút hơi nào cũng gói ghém lại để đem ra chống chọi với thời cuộc cho hết, tới lúc xuôi tay nhắm mắt mới thôi. Bởi vậy không thể nào đối cảnh mà ngậm ngùi bi thương mãi được, cụ phải nghĩ cách chống cự với giặc, kéo nghĩa binh tạm đóng trên núi này, thế nào sớm muộn nay mai quân lính Bảo hộ cũng tới vây đánh, không sao tránh khỏi. Điều ấy chính cụ đã dự liệu trước rồi.

Ngó xuống sông Vụ Quang thấy quanh co một dải trắng phau, nước cuồn cuộn, cụ Phan đổi ngay sắc buồn làm ra vẻ vui mừng:

– Nếu quân Pháp kéo tới đánh ta, thì con sông kia có thể cự địch được lắm.

Tướng sĩ ngẩn ngơ, không ai hiểu được là ý gì, trừ ra một mình Nguyễn Mục hình như hiểu thấu quân cơ này, cho nên sau khi cụ Phan nói rồi, nghe ông ta ứng thanh mà tiếp:

– Chắc họ được uống nước sông đó một bữa no nê.

Rồi đó thầy trò lững thững trở về thảo trại thương lượng việc quân.

Quả nhiên chỉ cách vài ngày sau, quân lính Bảo hộ biết tin nghĩa binh đang đóng trên trái núi bên kia, liền thăm dò địa thế để kéo binh tới công kích.

Phải biết mỗi ngày nghĩa binh đều cử ra một vài người giả làm chú tiều, xách búa qua núi Vụ Quang chặt củi, kỳ thật để xem xét binh lính của bên đối địch. Lính tập ngó thấy, nhưng tưởng là dân núi đến củi thật, không nghi ngờ gì. Mấy chú còn lân la nói chuyện với họ và hút thuốc của họ mời nữa là khác. Nhờ vậy mà công việc xếp đặt của lính tập ra sao bên nghĩa binh biết cả.

Khi được tin về cáo cấp, cụ Phan hội chư tướng lại để bàn cách chống cự. Lần này cụ có trận thế sắp đặt trong lòng và có chủ trương nhất định, cho nên không có ý lo ngại và tính kế lui binh như mấy lần trước. Nhưng các tướng lúc bấy giờ đều có sắc lo, là vì hiện thời nghĩa binh chẳng những quân lương đã thiếu thốn cực khổ, mà ngay khí giới súng đạn cũng không còn sót lại được bao nhiêu, nếu phải cầm cự lâu ngày như ở Đại Hàm trước kia thì khốn. Họ lại suy nghĩ trái núi mình tam trú đây không có hình thế chi hiểm yếu thuận tiện, vậy thì lấy gì mà chống giữ cho được. Còn sự trông mong ở các quân thứ kia đem binh tới cứu viện cũng không xong, vì là hồi này quân thứ nào cũng nguy như nhau hết cả. Hoặc đã vỡ lở, hoặc bị nghẹt đường, đến vận lương ăn còn không được, còn nói đem binh đi cứu viện thế nào? Nhưng tới khi nghe cụ Phan nói rõ kế sách kháng địch, một mình Nguyễn Mực giữ vẻ tự nhiên, bởi ông ta đã đoán biết từ trước rồi, còn tướng sĩ đều có vẻ hớn hởi vui mừng hiện trên nét mặt.

Kế ấy thế nào?

Tức là ở trong câu nói Phan đã nói bữa trước: “Con sông kia có thể cự địch được”.

Thiệt vậy, bây giờ cụ nói rõ cho chư tướng nghe:

– Phải dùng kế “sa nang úng thủy” của Hàn Tín đánh quân Sở ngày xưa mới được.

Liền đó, cụ truyền lệnh cho quân sĩ lên tuốt trên đầu nguồn, mượn lấy những khúc gỗ lim to lớn của bọn lái buôn cây đã chặt sẵn sàng để ở trên ấy; ngoài ra lại tự chặt thêm mấy trăm cây lớn nữa. Trên miệt rừng núi này thiếu gì cây to. Những cây ấy, quân sĩ chịu khó ra sức ghép liền lại với nhau, thành từng bè lớn, vừa đóng suốt thân cây này qua cây kia cho chặt, vừa lấy mây trong rừng cột lại thật cứng, rồi đặt ngay trên nguồn làm như hàng rào hay cánh cửa để chặn ngay đầu nguồn của sông Vụ Quang là sông phát nguyên từ trên núi này chảy xuống. Nghĩa binh cốt chặn đầu nguồn cho nước dưới sông cạn nhiều, sẽ dùng kế dụ địch cho quân lính Bảo hộ qua sông; đợi họ qua tới giữa sông thì bấy giờ trên đầu nguồn chặt dây cho nước đưa cây trôi xuống ào ào như thiên binh vạn mã, và ngay mé sông chỗ đó lại đặt phục binh, thế nào quân lính Bảo hộ cũng phải tử thương không ít.

Quân sĩ y theo kế ấy mà làm gấp rút cho xong.

Những người gác ở đầu nguồn cầm sẵn dao sắc búa lớn trong tay đợi nghe có ám hiệu phát lên thì đồng thời chặt dây mau lẹ cho cây trôi xuống phẳng phẳng một lượt.

Cái kế “sa nang úng thủy” của Hàn Tín đánh Sở ngày xưa là vậy đó. Chỉ khác là Hàn Tín xưa dùng bao cát để chặn nước lại, thì bây giờ cụ Phan dùng cây gỗ.

Thiệt quả, quân lính Bảo hộ kéo qua đánh trái núi có đồn nghĩa binh lúc quá nửa đêm.

Trước khi quân lính Bảo hộ chưa đến nơi, thì cụ Phan đã kéo binh sĩ rời qua đóng trên một thung lũng núi khác.

Lính tập đến vây bọc trái núi có lấp ló đồn trại nghĩa binh ở trên, mấy phía đều chĩa súng lên đó mà bắn như mưa rào. Nhưng họ bắn hoài hủy, không thấy nghĩa binh ở trên bắn trả một tiếng súng nào. Ban đầu tưởng là nghĩa binh nằm mọp ẩn núp quanh quất đâu đó, nhưng tới sau bắn trúng vô những đồn trại bằng cây lá, phát lên cháy nghi ngút, cũng không thấy dấu tỏ động tĩnh của nghĩa binh, bấy giờ họ đoán chắc là nghĩa binh đã sợ hãi bỏ chạy từ hồi nào rồi, đồn trại chỉ là đồn trại bỏ không đó thôi. Viên tướng cầm quân, liền hô quân xông lên núi xem thử hư thiệt. Lên đến nơi, thấy còn sót lại năm bảy cái nhà lợp tranh chưa cháy, lính tập áp vô cũng chẳng thấy bóng người nào hết, trong mỗi nhà tranh chỉ có ít nhiều khí giới là dao cùn, gươm mẻ, bỏ nằm ngổn ngang. Quân lính Bảo hộ thấy vậy càng tin chắc nghĩa binh sợ thua đã bỏ trại đông trước rồi, chứ trong ý không nghi chút nào là có mưu kế.

Trong khi lính tập đang lục lạo ngẩn ngơ ở trong những đồn trại bỏ không như thế, thì bỗng dưới chân núi có một toán quân, độ một trăm mấy chục người, nổi trống phất cờ, và hò hét nhau làm như muốn kéo lên núi mà đánh. Rồi tiếng súng nổ ra ùng ùng tứ phía, khiêu chiến quân Pháp.

Quân Pháp thấy giặc, tức tốc đổ quân xuống núi để đánh và đuổi bắt. Hai bên ứng chiến xa xa bằng súng đạn một chập, đạo quân kia xem đường yếu thế vội vàng phải lui, nương theo những lùm cây và mô đất để tránh đạn. Lính tập thừa thế rượt theo và bắn dữ dội. Nhưng đạo quân bại tẩu chỉ chạy một khúc đường lại nằm phục xuống bắn trả lính tập một hồi lại chạy. Cứ chạy lại bắn, bắn lại chạy, tới đôi ba lần như thế, lính tập càng cố rượt theo để bắt sống cả bọn cho kỳ được mới nghe.

Ra tới sông Vụ Quang, đạo quân bại tẩu cứ chạy dựa bên mé sông, đến một chỗ thấy nước hơi cạn, thì bỏ hết cả cò trống và quân giới lại mé bờ, rồi tranh nhau lội qua sông để thoát thân cho mau. Quân Pháp vẫn đuổi riết ở phía sau, tới chùng thấy quân kia sang sông, thì quân mình cũng ủa xuống mà sang, nước chỉ ngập trên đầu gối.

Lúc quân Pháp lội ra đến lòng sông, bỗng dừng nghe trên núi cao, có một tiếng lệnh nổi lên làm hiệu, tức thời bọn quân sĩ canh trên đầu nguồn, đồng thời chặt dây, tháo hết bè cây ra, cho cây trôi xuống. Lại gì nước trên nguồn, bị cây chặn lại, tức đường bí lối đã lâu, nay cây tháo ra, tự nhiên nước có đường chảy xuống ào ào, cây theo nước từ trên cao trôi xuống phẳng phẳng rất mạnh. Quân lính Bảo hộ vô tình, lại không may trời có sương mù, không thấy đằng xa, và lại bị phục binh bắn xuống tung búng, nên chạy không kịp, bị những cây to xô ngã rồi trôi theo nước, chết đuối lênh bênh trên sông nhiều lắm.

Trận này, phía quân Bảo hộ, không kể lính tập, chết mất ba viên quan võ Pháp, và nghĩa binh lấy được gần năm chục khẩu súng, cùng là đồng hồ, dây nịch bằng da và tiền bạc vô số. Thật là một trận đánh chỉ cốt đánh để thoát thân, mà té ra lại là một trận đại thắng từ trước đến đây chưa có vậy.

Về sau, một người chí sĩ là Phạm Văn Ngôn, đi qua chỗ này có làm hai bài thi “Hoài Vụ Quang sơn cố sự”, tiếc rằng tôi chỉ nhớ có một bài như sau này:

霏微曉霧鎖寒溪

Phi vi hiếu vụ tỏa hàn Khê,

朱笠烏槍伏岸西

Châu lập ô thương phục ngạn tây.

一响銅鑼喊殺賊

Nhất hưởng đồng la hàm sát tặc,

大家齊決上流堤

Đại gia tề quyết thượng lưu đề.

Dịch đại khái:

Gió lạnh sương mù buổi rạng đông,

Ba quân phục sẵn ở bên sông.

Chiêng khua một tiếng quân reo dậy,

Đê phá trên nguồn nước chảy hung

Tức là bài thi kỷ niệm thực sự của trận đánh này vậy.

Ba chìm bảy nổi chín linh đình

Độc giả đã biết trận Vụ Quang sơn, cụ Phan khéo bố trí và thâm được kết quả ra thế nào. Quan quân (tức là binh lính của Bảo hộ) vì quá khinh thường bên đối địch lại bị trời mờ sáng về mùa lạnh, sương mù bịt bùng tứ phía, thành ra trúng kế của nghĩa binh mà đại bại. Nước trên nguồn tổng xuống ào ào, với mấy trăm cây gỗ lim, cây nào cây nấy lớn tướng, xô đẩy quan quân phải ngã nhào ngộp nước mà chết có, bị đạn mà chết cũng có. Lại lúc bấy giờ một đội nghĩa binh mai phục bờ sông bên này nổi dậy vừa đánh chiêng trống vang trời, vừa chĩa súng loạn xạ, còn đội nghĩa binh giả thua mà chạy hồi này cũng quay trở lại tiếp chiến ở bờ sông bên kia, khiến cho quan quân mắc kẹt ở giữa sông, hốt hoảng lúng túng với nhau rồi bị cây và nước đẩy trôi đi, chứ không ngó thấy bờ bên ở đâu mà lên: vả lại hai bên bờ đều bị nghĩa binh chặn đánh dữ dội, quan quân muốn lên bên nào cũng chẳng được.

Duy có mấy chục người có sức chịu đựng mạnh hơn, thì trôi theo dòng nước xuống mãi hạ lưu một đôi rất xa, thế nước chảy bớt mạnh đi rồi, mới ngoi ngóp lội vô bờ mà chạy thoát thân. Ấy là những người sống sót; còn ba phần tư bị nước lôi cuốn chết chìm. Một lão ngư ông ở trên sông Vụ Quang nói chuyện rằng lão còn nhớ lúc đó người ta vớt lên được một trăm mười mấy cái xác là ít; cá sông được một bữa no nê, là vì thấy nhiều xác mất đuôi hay nát bấy thân thể ra rồi.

Cụ Phan từ lúc khởi nghĩa đến giờ, có trận này là thắng lợi nhất, thống khoái nhất. Đã hơn một năm, nét mặt cụ Phan lúc nào cũng nghiêm, cũng buồn, cũng lo, nhưng hôm nay tướng sĩ ngó thấy lộ ra cái nét vui vẻ một chút. Tuy vậy, cái nét vui vẻ đó chỉ như bóng mặt trời giữa cơn giông tố, chỉ hé ra trong giây lát, rồi những đám mây u ám lại che khuất đi ngay.

Vì cũng là một trận chót hết của nghĩa binh Phan Đình Phùng.

Từ đây, thầy trò chỉ có việc chạy thất điên bát đảo và đói xanh mặt lòi xương cho đến cùng tuyệt thì thôi, không còn đánh chác gì được nữa.

Sau lúc thắng trận thu quân, nghĩa binh tụ họp ở bên khe núi, những súng đạn, đồ vật và lương thực đã bắt được của lính tập chất lại một đồng. Phần nhiều súng đạn lính tập chìm sâu tận đáy sông hay là nước đánh trôi băng đầu mất: Nghĩa binh chịu khó lặn mò chỉ kiếm được có bốn chục khẩu súng và một ít đạn mà thôi.

Quân lính hồi hã bắc nồi nấu cơm ăn để lấy lại sức khỏe đã chịu vất vả trọn đêm. Rồi thầy trò ngồi quần tụ trên những tảng đá bên khe, dưới bóng cây mát mẻ, ăn cơm rất vui vẻ ngon lành. Bữa ăn này thêm có vô số bánh mì, cá hộp và rượu chát vừa mới bắt được, tướng sĩ chia sớt với nhau mỗi người một miếng, gọi là bữa tiệc khao quân. Ai nấy lâu nay ăn đói mãi, đã nảo ruột mòn hơi, bây giờ được một bữa tinh thần khoan khoái, cơm bánh tràn trề, lại thêm mấy món ăn lạ, hầu hết chưa được nếm qua bao giờ, thành ra ăn uống với nhau ngon miệng hả lòng lắm. Nhiều người có cái cảm giác như được dự bữa đại yến của vua ban. Trong đám tướng sĩ, có năm ba người chân chất quê mùa hết sức, đến đối không dám để môi vào một nhiều rượu chát, vì tưởng là thuốc độc của bên địch cố ý lại cho mình vớ được ham ăn thì chết. Nó cũng là một hạng tư tưởng khờ khạo như tướng sĩ triều đình ta buổi đầu, thấy lính Tây to lớn phục phịch thì nghĩ đầu họ không biết chạy, hay là nghĩ vợ vẫn rằng đóng cây nhọn giữa lòng sông có thể đâm lũng tàu trận của Tây vậy.

Một điều nên chú ý là bữa ăn này tướng sĩ ăn đông ăn tây, còn chủ soái là cụ Phan thì vẫn ăn mấy nắm cơm chấm muối như thường. Cụ nói những vật thực đã bắt được kia là công lao huyết hãn của tướng sĩ, giờ cụ khao thưởng hết cho tướng sĩ.

Ăn no lại sức rồi, bây giờ nghĩa binh toan tính hành động sao đây?

Thì chỉ có nước là tính đến thượng sách của 36 kế là hơn.

Vì sự thế bắt buộc phải vậy.

Phan bàn định với tướng sĩ:

– Ban đầu quân ta cùng đường gấp nước, đóng đồn ở vùng núi này chỉ tạm đỡ nhất thời mà thôi, ta đã nói trước rằng đây không phải là chỗ có thể trú chân trường cửu cho ta. Hồng phước non sông giúp ta đánh thắng được một trận như hôm nay là may mắn quá rồi, đừng nên tưởng rằng trận thắng này tức là có thể lưu lại ở đây yên ổn được. Chỉ nội chiều nay hay là ngày mai, địch quân kéo đại đội binh mã tới báo thù quyết chiến với ta, thì ta làm sao? Cái diệu kế “sa nạng úng thủy” mới rồi chỉ dùng được một lần là hết, không ai để cho mình dùng được tới lần thứ hai. Lo đánh đã khó, mà lo ăn còn khó hơn. Thiệt khổ là việc lương thực bị nghẹt, không sao chuyển vận tiếp tế như mấy năm trước. Ví dụ quân Tây lại không cần đánh ta, chỉ vây bọc trái núi này độ mười ngày luôn, cũng đủ làm cho quân ta chết đói nhăn răng hết. Bởi vậy, ta phải quyết kế lui chạy là hơn; mà phải lui chạy tức tốc mới được.

Ngừng lại ra dáng suy nghĩ một lát, Phan nói tiếp:

– Có mấy nơi quân ta có thể lui về đóng đồn, để ta dẫn đo lựa chọn coi thử nơi nào phải hơn.

– Bẩm cụ, xin cho lui binh lên miền núi Khai Trướng có được không?

Nguyễn Mục hiến kế như vậy.

– Phải đó, ý kiến của tướng quân rất hiệp với ý kiến ta, ta vừa toan nói.

Tức thời cụ truyền lệnh cho tướng sĩ sắp đặt cho kịp đúng Ngọ thì nhổ trại kéo quân đi, không được trì hoãn. Cụ dặn dò tướng sĩ bỏ lại hết những đồ vật gì kèn cồng, vô dụng; ngoài ra khí giới, mỗi người chỉ được đem theo y phục vừa cần dùng thay đổi. Còn dư ít nhiều lương thực thì sang sót ra từng bao nhỏ, đầy [60](#) nhỏ, mỗi người đều đeo trên vai. Thế là ngoài khẩu súng để phòng đánh và túi gạo để phòng đói, quân sĩ không phải khiêng vác những quân nhu vật dụng nào khác, năng nhọc, rộn ràng. Chủ ý Phan muốn cho quân sĩ nhẹ nhàng để đi cho mau, lên dốc xuống đèo cho dễ, rủi khi giữa đường có gặp địch quân cũng dễ ẩn núp hay đối chiến.

Đúng Ngọ, quân sĩ lên đường, nhắm phía Khai Trướng mà đi.

Núi Khai Trướng tục gọi là núi Giăng Màn, dịch nghĩa tên chữ ra tên nôm.

Qua phía bên kia núi Giăng Màn là địa phận của dân Mường. Phan liệu chừng ở núi Giăng Màn cũng không yên thân được nào, vả lại khó mua lúa gạo cho quân sĩ ăn, thành ra lại phải bỏ núi Giăng Màn kéo quân sang nương náu ở đất Mường.

Nghĩa binh lúc này trong lưng có tiền, nhưng chỉ khổ có một nỗi là không mua được lúa gạo mà ăn; phần bởi miệt này là thương du, lúa gạo không được dồi dào như trung châu, phần bởi dân làng sợ lệnh của Bảo hộ và Nguyễn Thân, dầu có lúa gạo dư dật có thể bán được, họ cũng chẳng dám bán cho nghĩa binh.

Ở đất Mường, nghĩa binh chỉ có thể mua khoai bắp để ăn trừ cơm. Sắn có bắp nhiều, Phan mua trữ một nơi trong núi, trong ý muốn tích trữ lương thực và dưỡng sức quân sĩ ít lâu, rồi trở về chiến đấu một phen nữa. Tạm lánh ở đất Mường cốt có hai việc đó.

Bởi vậy cụ phát lệnh tiễn và viết mật thư sai ông Tán tương Quân vụ Nguyễn Quỳnh qua núi Quạt nhằm địa thế và cất dinh trại sẵn sàng, để nửa nghĩa binh trở về.

Dầu có tráng chí như vậy mặc lòng, hồi này được lực của nghĩa binh suy vi kiệt quệ lắm rồi, không khác gì người đau bại hai chân, bị vấp té nhào, nếu không có ai nâng đỡ thì khó bề tự mình dậy nổi. Nhưng Phan vẫn bền lòng vững chí, không hề vì những nông nổi chạy ngược chạy xuôi, nhịn đói nhịn khát, mà sinh ra chán nản chút nào.

Trong những cơn bồn ba cực khổ, có khi Phan với tướng sĩ ngồi bệt dưới đất chuyện vãn với nhau. Cụ thường nói đi nói lại về chuyện nhân lực thiên mạng và bày tỏ khí tiết của mình: nếu quả lòng trời quyết định rồi, không để cho ta xoay trở lại thời thế được nữa, thì chỉ có một

nước là chết để báo đáp cái ơn tri ngộ phú thác của vua Hàm Nghi và tấm lòng tín yêu của anh em hương quốc mà thôi. Ngoài cái chết ra, không còn có thể làm cách gì khác.

Hồi này tình thế đã nguy, mà Phan thường nói đến tiếng “chết” hoài, tướng sĩ nghi ngại và nói nhỏ với nhau cho là điềm gở.

Kể từ lúc Phan bắt đầu khởi binh năm 1885, đến hồi nói đây là năm 1895, trước sau 10 năm, mấy trăm kiện nhi theo trận mạc bỏ đào luôn bên mình cụ, trừ ra ít nhiều người đã chết ở sa trường, chết vì bệnh hoạn, còn lại bao nhiêu vẫn ngâm cay nuốt đắng mà theo, một bước không rời. Cụ khéo đối đãi và huấn luyện tướng sĩ, chẳng những rèn đúc họ cũng can đảm nhẫn nại như mình mà thôi, lại cảm hóa được tinh thần họ nữa. Ai nấy đều có chí mạnh, gan to, chẳng quản lưu ly, coi thường tính mạng. Nếu có thời vận và đủ lực lượng, thì tướng ấy, quân ấy có thể tung hoành chưa biết đến thế nào, đâu có tới nỗi phải lâm vào cảnh ngộ cùng khốn mà chết giữa rừng.

Phan và nghĩa binh sang trú túc ở đất Mường Cô Ta nhằm hồi tháng 8 năm Ất Mùi (1895). Nhưng chú tướng rằng cụ sang ở đất Mường xa xôi hiểm trở mà chắc yên ổn tấm thân. Là vì Bảo hộ dò biết tin tức nghĩa binh nương nấu chỗ nào, là phái quân lính đi tập nã ở chỗ đó. Thành ra nghĩa binh ở đâu cũng lo sợ giạt mình hoài, không thể yên thân được. Lúc nào nghĩa binh cũng đề sẵn khí giới và hành lý bên mình, bất cứ trưa nắng hay đêm khuya, hễ nghe hơi động một chút là phải hấp tấp đi liền. Đi, không phải nghĩa là tướng sĩ sợ chiến đấu mà tránh: họ chỉ sợ có sự rủi ro thành linh xảy tới cho cụ Phan hơn là tính mạng của mình.

Đang ở Cô Ta, nghe động chạy sang Cá Tang; đang ở Cá Tang, nghe động lại phải chạy qua Ban Bức. Nghĩa binh đối rời quanh quẩn trong ba nơi ấy luôn mấy tháng trường rất là vất vả, cực khổ, không nơi nào dám ở yên một tuần, mà từ nơi này chạy qua nơi kia có phải gần gũi gì đâu, vì nó cách khoảng nhau hàng 36 giờ đồng hồ, đường lối hết sức gồ ghề, hiểm hóc. Tướng sĩ đã khéo biến báo, bứt các thứ dây trong rừng kết lại thành như giày dép để mang vào chân mà đi, thế mà có nhiều người còn đổ máu chân căng, đủ biết đường sá gian nan đến thế nào.

Ngó thấy tướng sĩ như vậy, Phan thương tâm quá, vùng lên khóc lớn, vừa khóc vừa nói:

– Vì ta mà các người phải khổ sở đau đớn trăm bề. Hay là các người đem ta ra mà nạp cho Tây, rồi ai nấy trở về quê hương an nghiệp làm ăn, kéo để các người chịu khổ sở đói khát mãi như vậy, lòng ta lấy làm bất nhẫn lắm.

Tướng sĩ xúm lại khuyên giải và chỉ tay lên trời mà thề rằng:

– Chúng tôi vui lòng theo cụ đến chết, cực khổ thế này có thấm gì đâu. Đến chết còn vui lòng, huống chi cực khổ mấy mà chịu không khâm!

Tình cảnh lưu ly khốn khổ như vậy đã đành, còn chỗ thảm thiết hơn nữa, là vì lo nghĩ vất vả quá, rất nhiều tướng sĩ thụ bệnh, nguy hiểm nhất là bệnh lỵ. Trong mấy tháng nương nấu ở đất Mường, chính cụ Phan cũng mắc phải bệnh lỵ đến nỗi không ăn, không uống gì được, vả lại có gì mà ăn! Thuốc men bổ dưỡng chẳng có, thành ra gầy còm suy nhược rất mau. Người cụ bây giờ xanh xao ốm yếu, mà hai vành con mắt lúc nào cũng rơm rớm những giọt lệ thương cảm quá độ, không lúc nào khô. Thương cảm non sông, thương cảm cho thân thể mình, thương cảm những tướng sĩ theo mình; nhất là thương cảm đại sự hư hỏng, cảnh ngộ long đong... Quân sĩ thấy ông chủ tướng bệnh hoạn ốm yếu đối hẳn trước mắt như thế, ai nấy đều phải động lòng ứa lệ.

Có mấy người cảm kích quá sức, đến nỗi rút gươm ra gào lớn: “Ta không mặt mũi nào ra hàng để cầu yên thân, cũng không nỡ lòng nào trông thấy cảnh tượng đau đớn mãi được, thà chết trước đi còn hơn”, thế rồi tự đâm cổ mà chết tốt.

Xem thế đủ biết Phan cố kết được lòng người mạnh lắm, nhưng mà vận số nước non đến lúc cùng, và ý trời muốn tuyệt, thì biết làm thế nào?

Đã đói khát, trốn tránh, đã có bệnh tật trong mình, lại không được ở chỗ nào yên thân. Nghĩa binh đến hồi này thật là thiên nguy vạn khổ. Quân lính Bảo hộ dò theo tung tích mà dồn bức mãi sau lưng, không cho nghĩa binh được nghỉ ngơi trọn một ngày nào là ngày yên ổn, không phải giết mình. Chắc Bảo hộ đoán biết nghĩa binh sắp tàn cuộc, cho nên càng phải dõi theo dồn bức hoài, vì e để cho nghĩa binh yên nghỉ lâu lâu, tất lại có thể phục hưng tái khởi.

Bị quân Pháp ruồng ép trên đất Mường một cách nguy bức thái quá, Phan liệu thế ở nương nấu quanh quần tại đất Mường cũng nguy, bèn quyết kế đêm đi ngày ẩn, lén lại trở về núi Quạt.

Giữa lúc bấy giờ, nghĩa binh các nơi đều đã rời tan tác, không thể nào cứu ứng nhau hay là giao thông tin tức gì với nhau được; Bảo hộ sai quân tập nã tứ tung. Bao nhiêu quân thứ do Phan sắp đặt khi trước, bây giờ thứ nào bị đánh tan rồi không kể, còn thì đều chia đàn bể ố, không có chỗ nào dung thân. Họ nghe tin Phan trở về núi Quạt, bèn lục tục kéo cả về đây nương nấu.

Nguy thay! Những lúc chỉ có đôi ba trăm người còn đói lên đói xuống, huống chi bây giờ tụ hợp 2.700 mạng người ở một chỗ, thì lấy gì mà ăn?

Thành ra lúc này nghĩa binh tuyệt lương hẳn hoi.

Mấy tháng trốn tránh ở đất Mường Ban Bức, Phan có mua trữ được nhiều bắp, định bụng nay mai trở về mưu toan khôi phục, thì đem bắp ấy về làm quân lương đỡ ngặt trong ít lâu. Nhưng sau không dè bị quân lính Bảo hộ theo dấu ép bức dữ quá, nghĩa binh vội vàng, chỉ chạy thoát lấy thân, còn bắp thì bỏ lại ở Ban Bức hết thảy, chẳng đem theo được nắm mớ nào. Nay trở về núi Quạt, binh số nhân khẩu lại tăng lên thập bội, thành ra không những quân sĩ phải đói mà thôi, chính Phan đang đau bệnh lị càng ngày càng nặng thêm, mà thuốc men chẳng qua chỉ có mấy cái rễ cây đào bẫy trong rừng sắc cho cụ uống, còn sự ăn thì bữa cơm bữa cháo, khi có khi không, thảm hết sức thảm.

Đến lúc bí nước tuyệt lương như vậy, thì 2.700 quân sĩ phải làm thế nào? Tuy có mua lén được ít nhiều lúa gạo, nhưng đến nấu cháo lỏng mà húp mỗi người đôi ba muổng cũng không đủ, khoan nói gì đến cơm. Đói quá, quân sĩ phải đào những củ nâu và những rễ này rễ kia trong rừng mà ăn đỡ lòng; nhưng nó lạt quá, ăn không chịu được, họ lại phải nhổ mấy cây lau sậy, đốt ra thành than, làm như là muối, để chấm mà ăn với củ nâu cho đỡ lạt.

Lại gặp nhằm mùa lạnh đã bắt đầu, trên rừng núi còn lạnh hơn dưới đồng bằng; quân sĩ không còn món đồ gì là món đồ ngự hàn và cũng không có đủ dinh trại che sương che gió, tự nhiên có người phải ra nằm càn giữa rừng. Họ lấy cây lá phủ lên trên cho ấm. Có người đói rét đến đói mỗi một, mê man, đêm nằm giữa rừng, bị cọp beo tới ăn lúc nào không hay.

Chết ở giữa rừng

Ai đọc Tam Quốc, tới lúc Khổng Minh nhắm mắt ở Ngũ Trượng Nguyên mà có cảm giác ngậm ngùi, thống thiết ra sao, tôi tưởng đọc tới đoạn dưới đây có lẽ cũng phải có cảm giác ngậm ngùi thống thiết như thế.

Vì hai đảng tâm sự gần giống nhau, chí hướng gần giống nhau, gặp phải thời thế khó khăn vất vả gần giống nhau, cho đến chung cuộc hai đảng cũng gần giống nhau: chỉ vì nước mà lo, lo mà bệnh, bệnh mà chết ở giữa đường.

Xem đoạn trước, độc giả đã biết tình cảnh đói khát ốm đau khổ sở, lạnh lùng của Phan và 2.700 bại binh tàn tốt tụ họp ở trên núi Quạt ra thế nào.

Phan về tới núi Quạt nhằm ngày 12 tháng 10 năm Mùi (1895). Lúc này thân hình đã liệt nhược và bệnh lỵ đã trầm trọng lắm rồi. Ai nấy đều rầu buồn lo ngại và đoán biết tương tình đã đến lúc u ám.

Tướng sĩ và gia nhân xúm nhau hầu hạ thuốc men ở bên mình cụ tối ngày sáng đêm. Các tướng thân cận thì có ba ông là Nguyễn Mục, Nguyễn Quỳnh, Nguyễn Khai; còn gia nhân thì có phu nhân tức là “cổ nguếch rừng” ở trên đầu sách đã nói vì sao có cái danh hiệu ấy, cả hai người con trai là Phan Bá Ngọc và Phan Đình Cam, lúc này cũng ở luôn bên giường bệnh phụ thân; thêm một người cháu kêu cụ bằng chú ruột nữa.

Một ngày, cụ đi lị không biết là mấy chục lần; người càng gầy, mắt càng hóm, sức càng đuối. Một quá, cụ nằm nhắm mắt lờ đờ thêm thiếp; vậy mà người ta nghe chốc lát cụ lại trần trọc thồn thức và thở dài nhẹ nhẹ. Chắc là lúc tâm sự quốc gia đang nhắc nhở kích thích ở bên trong.

Bệnh tình một ngày một nặng thêm, cụ cũng tự biết mình đã lâm vô cảnh thập tử nhất sinh rồi, thuốc men nhân lực không sao cứu vãn lại được nữa. Cho nên hể nghe lúc nào trong mình hơi khỏe lại được giây lát, cụ dạy ông Nguyễn Quỳnh và hai ông kia ngồi gần kề bên giường để dặn dò việc quân.

Cụ vừa thở hổn hển vừa nói:

– Tôi với các ông đồng cừu khởi nghĩa đã 10 năm nay, đến giờ công việc chắc hỏng muôn phần mà người lại vội phải chia lìa xa cách nhau, nghĩ đến nguồn cơn xiết bao thảm thiết. Nhưng mà cổ nhân đã nói không sai: “Mưu việc ở người, nên việc ở trời”, việc trời đã sắp đặt lỡ rồi, sức người không làm sao đổi xoay chống chỏi được nữa. Nay mai tôi chết, trong đám các ông, ai liệu có thể chạy ra ngoại quốc để vừa lánh mình, vừa cầu học được càng hay. Nếu không thì sớm lo giải tán binh sĩ đi, cho họ về nhà cày cấy làm ăn, còn các ông thì sắp đặt mà ra đầu hàng bên nghịch cho xong, chứ có vọng động can qua nữa, đã không cưỡng nổi với mạng trời, lại kéo nhây [61](#) cảnh khổ liên lụy cho sinh dân, vô ích...

Các tướng đều bưng mặt khóc nức nở, không ai nói được câu gì.

Cụ lại vờい phu nhân lại ngồi bên giường, và con cháu đứng sắp hàng trước mặt mà nói:

– Bấy lâu tôi lo việc nước đã không xong, mà cảnh quê nổi nhà cũng phải biến họa tới bờ, nay giữa đường lỡ dở, tôi phải bỏ mà đi, biết bao mối di hận ôm ấp trong lòng, nói càng thêm đau mà nói cũng chẳng hết. Chỉ biết là số trời đã định sao thì mình phải chịu vậy, không chống nổi mà cũng không tránh được bao giờ. Thôi thì sau ngày giờ nào tôi nhắm mắt rồi, mấy mẹ con cứ ra hàng phục cho được an toàn; ta biết thế nào bên nghịch cũng có lương tâm quý trọng nghĩa khí của ta, chắc không nỡ hại vợ con ta đâu mà sợ.

Phu nhân ngồi nghe, nước mắt chảy xuống ròng ròng nãy giờ, tới đây mới gạt lụy mà nói:

– Xin ông tịnh dưỡng, may được bình phục, cho mẹ con tôi được theo hầu mãi ở trong chỗ

gian nan cơ khổ thế mà vui, chứ ông bỏ đi một mình, tôi có sung sướng chi ở đời nữa...

Rồi cụ biểu người cháu tới bên dẫn dò đình ninh:

– Hễ chú nhắm mắt thì cháu dẫn thím và hai em cứ ra trước đồn Tây mà tự thú. Cháu đã có học, chắc biết “Chỉ thành chỉ đạo khả dĩ cảm nhân” (giữ đạo rất mực thành thiệt, tất nhiên có thể cảm được lòng người) ta quyết rằng người Tây không xử tàn nhẫn đâu mà lo.

Nói vừa dứt lời, cụ truyền đem bút mực lại và bảo người cháu đứng đó chép lời cụ đọc. Ai cũng nghĩ rằng cụ đọc một tờ chúc thư hay là viết thư để lại cho Chính phủ Bảo hộ, ký thác vợ con.

Người ta phỏng đoán sai hết.

Cụ đọc cho chép một bài thi cảm khái.

Bài thi như vậy:

戎場奉命十更冬

Nhung trường phụng mạng thập canh đông,

武略依然未奏功

Võ lược y nhiên vị tấu công,

窮戶嗷天難宅雁

Cùng hộ ngao thiên nan trạch nhạn,

匪徒遍地尚屯蜂

Phỉ đồ biến địa thượng đồn phong,

九重車駕關山外

Cửu trùng xa giá quan san ngoại,

四海人民水火中

Tứ hải nhân dân thủy hỏa trung,

責望愈隆憂愈大

Trách vọng dĩ long ưu dĩ đại,

將門深自愧英雄

Tướng môn thâm tự quý anh hùng.

Dịch nôm:

Nhung trường vâng mạng đã mười đông,

Việc võ lời thôi vẫn chẳng xong,

Dân đói kêu trời vang ồ nhận,

Quân gian dậy đất rộn đàn ong,

Chín trùng lặn đạn miền quan tái.

Trăm họ phôi pha đám lửa nồng,

Trách vọng càng to càng mệt nhọc,

Tướng môn riêng hổ tiếng anh hùng

Từ hôm đó trở đi, bệnh thể của cụ càng giờ càng thêm trầm trọng; thuốc men thay đổi nhiều

phương cũng vô hiệu. Một vị danh y trong miền nghe tin cụ đau phải mạo hiểm muôn vàn mới lên được núi Quat để trị bệnh cho cụ mà cũng không giảm chút nào.

Lối 8 giờ sáng ngày 13 tháng 11⁶², cụ mất. Trước giây phút cuối cùng, cụ mở mắt ngó quanh chư tướng, hình như muốn nói gì nữa, nhưng hết hơi rồi không nói được nữa, chỉ thấy hai bên khóe mắt ứa lụy, rồi thì nhắm luôn. Linh hồn thăng lên trên thế giới những anh hùng nghĩa sĩ cổ kim đông tây, vì việc nước mà hi sinh, không kể thành công hay thất bại. Cụ hưởng thọ 49 tuổi. Khí tiết đầy tràn non nước Lam, Hồng, công việc ghi chép lịch sử Hồng Lạc.

Các hàng tướng sĩ như con mất cha mẹ, kêu gào khóc lóc, vang dậy núi non. Hồi nào Cao Thắng chết, họ thương khóc một, bây giờ họ khóc thương tới mười. Vì cái chết của Cao Thắng đau đớn cho nghĩa binh thiệt, nhưng còn có hy vọng ở cụ Phan, bây giờ cụ Phan mất, nghĩa binh phải tuyệt vọng hẳn.

Nhiều binh sĩ cả tháng nhịn đói nằm sương, mòn hơi hết sức, cũng không cầm đầu nổi sự bi ai, đến nỗi thương quá, khóc quá rồi chết luôn. Có mấy chục người thân binh tự đâm cổ chết theo chủ tướng.

Ông Nguyễn Quỳnh tức thời xếp đặt việc tang, không dám để chậm trễ, vì e có sự bất trắc thành linh xảy tới chẳng. Gia nhân và tướng sĩ cùng chọn ngày 16 là ngày an táng.

Tang lễ cử hành, cố nhiên đơn sơ và giản dị. Duy có việc tẩm liệm di thể của cụ, tướng sĩ hơi phí khổ tâm. Thay vì phải dùng quan tài như thường, tướng sĩ chặt cây gỗ vàng tâm thật lớn ở trong rừng, đem về khoét lỗng thân cây, đặt di thể trong đó, trên đây nắp gắn lại chắc chắn. Di thể mang áo mao Tấn sĩ.

Đúng ngày an táng, tướng sĩ sắp hàng làm lễ cử ai và lay trước linh cữu, rồi rước linh cữu xuống táng dưới chân núi Quat. Lúc linh cữu hạ huyết rồi, trên chỉ đắp đất bằng phẳng, chứ không đắp cao lên thành mồ. Tướng sĩ dụng tâm chôn cất như thế, là vì phòng sợ mai sau có kẻ điểm chỉ mà mộ cụ bị khai quật lên chẳng.

Quân Pháp không hay việc cụ Phan đã mất, vì tướng sĩ vẫn đóng trên núi Quat như thường và giữ cách trầm tĩnh êm đềm, không lộ ra một hình tích gì bày tỏ cho bên ngoài biết trong quân vừa có đại biến. Duy có quân thứ các nơi nghe tin chủ tướng mất rồi, sinh ra chán nản, lần hồi tản tác, trở về quê hương, hoặc trốn qua Lào, qua Xiêm cũng nhiều. Còn bốn bộ tướng sĩ của Phan, thì vẫn theo hầu phu nhân để chờ ngày ra thú.

Cách mười mấy hôm sau, quân Tây đi tuần, bắt được một tên nghĩa binh ở trên sơn trại lén xuống xóm làng tìm mua lương thực. Trước còn đồ dành, sau dọa bắt chết, nếu như không nói rõ binh tình trên núi, thành ra tên lính nọ phải thú thiệt rằng cụ Phan đã qua đời trên mười bữa nay và nó chỉ cả nơi chôn di thể nữa.

Quan quân buộc nó đi dẫn đường tới đào mộ lên lấy thi thể cụ Phan đem về.

Lạ thay! Đêm bữa 29 ở trên sơn trại, phu nhân đang ngủ nằm mộng thấy cụ Phan hiển linh về, nói với phu nhân như vậy:

– Ngày mai ta thử ra trước mặt quân Tây, xem chúng làm gì ta.

Phu nhân cho là điềm lạ, suy nghĩ phân vân. Té ra chiều bữa sau, là ngày 30, có tin báo lên sơn trại rằng: không hiểu sao quân lính Bảo hộ biết chỗ, đã đào mộ cụ Phan lên đem về đồn Linh Cảm rồi. Trong mộng, cụ nói “ta thử ra trước mặt quân Tây” là ám chỉ vào việc đào má đó.

Mấy hôm sau phu nhân dẫn con cháu và các tùy tướng ra thú ở đồn Linh Cảm. Các quan binh Pháp tiếp đãi một cách tử tế. Một đoàn khác ra thú ở trước quân môn Nguyễn Thân.

Phu nhân và các người tùy tùng bị áp dẫn vô Huế nghị xử. Các tướng như Nguyễn Trạch, Nguyễn Mậu, cả thảy 23 người bị chém. Còn phu nhân và con cháu thì Bảo hộ giữ ở Huế ít lâu, rồi thả cho về làng Đông Thái an nghiệp.

Người ta thuật chuyện rằng cụ Phan và Cao Thắng, sau hiển thánh ở làng Khê Thượng, huyện Hương Khê, dân làng cảm mộ anh hùng, lập đền thờ tự, đến nay đang còn.

Nói về quân Pháp biết chỗ, khai quật được mả cụ Phan lên, đem di thể về đồn Linh Cảm giao cho Nguyễn Thân xem xét có phải thiệt là di thể Phan Đình Phùng không.

Bấy giờ Nguyễn Thân mới biết cụ Phan mất rồi, đắc chí, miệng cười ha hả, giơ tay lên ngang trán mà nói:

– Từ nay ta được ngủ yên rồi!

Hôm sau, lão sức đòi các phụ lão ở làng Đông Thái và họ hàng bà con cụ Phan lên đồn Linh Cảm nhìn nhận đích xác. Rồi đó Nguyễn Thân giở thủ đoạn “anh hùng” của lão để hành hạ tới nắm xương khô thịt nát của người cừu địch với lão mà lúc người ấy còn sống, lão không dám xuất trận giao phong, bây giờ người ta chết rồi mới lên mặt dương oai diệu võ.

Mà lão dương oai diệu võ cách nào?

Không nói thì ra bỏ quên mất sự thật, mà nói thì mình phải thương tâm và gớm ghiếc.

Nguyễn Thân sai đem di thể cụ Phan ra chỗ địa đầu của tổng Việt Yên, đổ dầu châm lửa mà đốt cho xương thịt cháy ra tro, rồi tro ấy trộn vào thuốc súng, nhồi trong súng thần công của ta mà bắn xuống La Giang⁶³.

Dân xã quanh miền, phải tuân lời sức của Nguyễn Thân ra đứng chứng kiến việc làm tàn nhẫn này; ai thấy cũng phải đau lòng và khinh thầm Nguyễn Thân trong bụng. Nguyễn Thân nay cũng qua đời lâu rồi, nếu ở dưới cửu nguyên có gặp cụ Phan, chắc lão không dám nhìn mặt.

Cụ Phan đã chết, nghĩa binh tự tan, Nguyễn Thân tự cho cái kết quả ấy là công trạng như trời của mình, mặc dầu sự thật trận mạc gian nan chỉ là lính tập Bảo hộ và các quan võ Pháp chỉ huy, còn Nguyễn Thân kéo đại binh ra từ tháng 5 tới giờ, không hề giao phong giáp trận với nghĩa binh họ Phan lần nào. Thế mà Nguyễn Thân tự nhận là công trạng của mình, cho nên sai may một lá cờ bằng lụa đỏ thiệt lớn, trên viết 4 chữ thiệt lớn:

“賊逢怖死” (Tặc Phùng bố tử)

Nghĩa là “tên giặc Phùng sợ quá chết rồi”, rồi sai lính thủ hạ vác lá cờ ấy, cỡi ngựa lưu tinh chạy đêm ngày, về kinh đô báo tin thắng trận.

Còn gan hơn nữa, Nguyễn Thân tự dựng lấy bia đá khoe khoang ghi chép công nghiệp mình ở trên đỉnh núi Tùng Sơn, sai Tuần phủ Đình Nho Quang soạn bài văn bia kỷ công có 8 câu 32 chữ như vầy:

衛江之英 *Vệ giang chi anh,*

石柱至靈 *Thạch trụ chi linh.*

世出俊傑 *Thế xuất tuấn kiệt,*

為社稷生 *Vi xã tắc sanh,*

西平有子 *Tây bình hữu tử,*

斗南大名 *Đẩu nam đại danh.*

鴻藍千古 *Hồng Lam thiên cổ,*

碑碣錚錚 *Bi kiệt tranh tranh*⁶⁴.

Nhưng bia đá ấy có đứng được ở giữa non nước Hồng, Lam muôn đời, như câu văn nịnh hót của Đình Nho Quang và cái kiêu khí mạo công của Nguyễn Thân đâu! Vì ba năm sau, bia đá ấy bị sét đánh bể ra mấy mảnh, rồi thì cỏ mọc rêu phong, ruồi bâu chuột ở; kể đó người Pháp lại phá trái núi ấy để cấm đường, thành ra bia đá mất hẳn tầm tích, không còn ai nhìn biết hồi trước nó tọa lạc ở chỗ nào nữa. Ý hằn ông trời ghét kẻ tàn sát đồng loại, mạo nhận công lao,

cho nên sai Thiên Lôi đánh tan bia đá ấy đi chẳng?

Nói gì sau lúc họ Phan qua đời rồi, tình thế bắt buộc nghĩa binh phải tự ra hàng đầu Nguyễn Thân; trong ý không khỏi có chỗ tin cậy và trông mong một người đồng bào quyền thế, tất sẽ bao dung che chở cho mình khỏi chết. Không dè Nguyễn Thân lại ra oai, tự tay chém giết hàng người bại trận quy hàng đó rất nhiều, không đợi tâu trình xét xử gì hết. Vì trong tay lão lúc ấy có thanh kiếm Thượng Phương, cho phép “tiện nghi hành sự, tiền trạm hậu tẩu” kia mà. Người ta oán hận lão không biết thế nào mà nói.

Thuở đó, Văn thân Nghệ Tĩnh họp nhau, soạn ra câu đối truy điệu cụ Phan, ý tứ bao quát, văn tự hùng hồn, có thể gọi là một tiểu sử tóm tắt thân thế và sự nghiệp cụ Phan cũng được. Tôi muốn mượn ngay câu đối này làm câu kết thúc “truyện Phan Đình Phùng” của tôi:

成敗英雄莫論。此孤忠。此大義。誓與諸君子始終。朱之英。墨之靈。讀書每念鋼廠重。可恨者垂頭大廈。一木難支。宮冷烟消。誰人不作深山怨。況當日龍飛雲暗。共嗟人事無常。可憐羅越江山。百年文獻翻弓馬。

古今天地無窮。而流水而高峯。同此大丈夫宇宙。藍之風。鴻之雪。衝寒毋柰柏松彫。謂何哉潰決頽波。中流砥柱。星移物換。何人不起故園情。及此時雁散風吹。堪嘆天心莫助獨。此松梅氣節。一死精神串斗牛。

Thành bại anh hùng mạc luận, thử cô trung thử đại nghĩa, thế dữ chư quân tử thủy chung. Châu chi anh, Mạc chi linh, độc thư mỗi niệm cương thường trọng. Khả hận giả thủy điền đại hạ, nhất mộc nan chi! Cung lãnh yên tiêu, thủy nhân bất tác thâm sơn oán. Huống đương nhật long phi vân ám cộng. Ta nhân sự vô thường khả lân La Việt giang sơn bách niên văn hiến phiên cung mã;

Cổ kim thiên địa vô cùng, nhi lưu thủy, nhi cao phong, đồng thử đại trượng phu Vũ trụ. Lam chi phong, Hồng chi tuyết, xung hàn vô nại bách tùng điêu. Vị hà tại: hội quyết đòi ba, trung lưu để trụ! Tinh di vật hoá, hà nhân bất khởi cố viên tình? Cập thử thời nhạn tán phong xuy, kham thán thiên tâm mạc trợ. Độc thử Tùng Mai khí tiết, nhất tử tinh thần quán đấu ngư.

Chúng tôi tạm dịch như này:

Anh hùng thành bại kể chi? Dã sắt son, lòng vàng đá, thề cùng các bạn giữ trước sau. Mặc Châu đức khí tinh anh, trung hiếu hẹn hò cùng sử sách. Ngao ngàn nhẽ, lầu cao sắp đổ, một cột khó nâng; phòng vắng khói tan, liếc mắt non xanh thêm tức tối. Vả bây giờ rồng bay mây ám, xót xa việc thế khôn lường, những thương La Việt giang sơn, văn hiến trăm năm thành trận mạc.

Trời đất xưa nay thế mãi. Đá dựng ngược, nước chảy xuôi, đó vẫn non sông phùng tuần kiệt. Lam Hồng nổi cơn bão tuyết, bách tùng úa rụng luống xông pha. Đau đớn thay, đê vỡ sóng vỗ, giữa dòng trụ đứng; sao đời vật đổi, ngoảnh đầu người cũ phải bôn chôn. Đương lúc này gió thổi nhạn lìa, cảm giận lòng trời cay nghiệt; riêng cảm Tùng Mai khí tiết, tinh thần một thác rạng trắng sao⁶⁵.

-HẾT -

Phụ lục

Tiểu sử Phan Đình Phùng

Thân thế

Phan Đình Phùng sinh ra và lớn lên tại làng Đông Thái, huyện La Sơn (nay là xã Tùng Ảnh, huyện Đức Thọ), tỉnh Hà Tĩnh, trong một gia đình nho học. Cha ông là Phó bảng Phan Đình Tuyển, các bác ông là chí sĩ Phan Đình Thông và Cử nhân Phan Đình Thuật; chú ông là Phó bảng Phan Đình Vận.

Làm quan nhà Nguyễn

Năm 1876, Phan Đình Phùng đỗ Cử nhân. Năm sau (1877), ông thi đậu Đình nguyên, được bổ làm Tri huyện Yên Khánh (tỉnh Ninh Bình). Do ông đánh đòn cổ đạo Trần Lục (tục gọi là cụ Sáu), vì ông này hay ỷ thế để ức hiếp dân, nên ông bị triều đình bắt tội, triệu hồi về kinh đô Huế, sung chức Ngự sử Đô sát viện.

Tại triều, ông tố cáo nhiều vụ khuất tất, nên có lần được vua Tự Đức khen là “thử sự cửu bất phát, phùng Phùng nãi phát” (việc này là không ai phát giác ra, nay gặp Phùng mới phát), nên càng nổi tiếng về tính cương trực.

Năm 1882, ông dâng sớ đàn hặc Thiếu bảo Nguyễn Chánh về việc “ứng binh bất viện” (cầm quân mà ngồi yên, không đi tiếp viện) khi quân Pháp tấn công thành Nam Định và về việc “chẳng quan tâm đến dân tình ở Bắc kỳ”.

Năm 1883, do bất đồng quan điểm với Phụ chánh Tôn Thất Thuyết về việc phế vua Dục Đức, lập vua Hiệp Hòa, ông bị vị đại thần này cách chức đuổi về quê nhà.

Năm 1884, Phan Đình Phùng được phục chức, rồi được bổ làm Tham biện Sơn Phòng Hà Tĩnh.

Khởi nghĩa Cần vương

Năm 1885, vua Hàm Nghi mưu việc kháng Pháp không thành phải chạy ra Tân Sở (Quảng Trị) lánh nạn. Phan Đình Phùng đã quên nỗi hiềm khích riêng, để cùng với Tôn Thất Thuyết chống Pháp. Hưởng ứng Chiếu Cần vương của vua, dù đang cư tang mẹ, Phan Đình Phùng vẫn đứng ra chiêu tập lực lượng từ khắp các tỉnh Thanh Hóa, Nghệ An, Hà Tĩnh, Quảng Bình, để chống ngoại xâm.

Phan Đình Phùng được nhà vua phong chức Tán lý Quân vụ, lãnh đạo nghĩa quân xây dựng căn cứ tại hai huyện Hương Sơn, Hương Khê, thuộc Hà Tĩnh. Theo giúp sức ông có các trí thức như Tiến sĩ Phan Trọng Mưu, Cử nhân Phan Quảng... và nhiều võ tướng xuất thân từ nông dân và nhiều thành phần khác như Cao Thắng, Cao Nữu, Lê Ninh, Nguyễn Chanh, Nguyễn Trạch, Lê Văn Tạc, Phan Đình Phong, Phan Đình Cẩn...

Suốt 10 năm (1885-1896), bất chấp mọi hiểm nguy, gian khổ, cuộc khởi nghĩa do Phan Đình Phùng lãnh đạo đã giao chiến với Pháp nhiều trận, và đã gây cho đối phương nhiều tổn thất nặng nề, tiêu biểu nhất là trận Vụ Quang vào năm 1894.

Thấy không thể dùng sức mạnh quân sự để tiêu diệt được cuộc khởi nghĩa, người Pháp dùng mọi cách dụ dỗ, mua chuộc Phan Đình Phùng. Người Pháp còn lợi dụng các cộng sự như Lê Kinh Hạp, Phan Trọng Mưu, Võ Khoa, Hoàng Cao Khải viết thư lấy “tình xưa nghĩa cũ” để khuyên hàng, nhưng trước sau ông vẫn một lòng cự tuyệt. Người Pháp lại dùng Nguyễn Thân ra sức đàn áp, bắt thân nhân và khai quật mồ mả tổ tiên ông, vẫn không làm ông sờn lòng.

Năm 1893, Cao Thắng tử trận khiến Phan Đình Phùng bị mất đi một trợ thủ đắc lực. Năm 1895, Pháp điều Nguyễn Thân đến phối hợp với Công sứ Nghệ An là Duvillier đem 3.000 lính đi đàn áp cuộc khởi nghĩa Hương Khê. Quân chủ lực của Phan Đình Phùng bị đối phương bít

đường tiếp vận, nên vũ khí, lương thực, quân số thấy đều thiếu thốn. Mỗi lần đối phương tấn công, nghĩa quân chỉ có thể chạy quanh từ núi Quạt rồi trở về núi Vụ Quang, và không thể ở đâu lâu quá 3 ngày.

Ngày 17 tháng 10 năm 1894, Phan Đình Phùng đã tập hợp lực lượng, đánh thắng một trận lớn. Theo Phạm Văn Sơn thì sau trận này, phía Pháp ngoài số quân trang và đạn dược bị mất mát, còn có ba sĩ quan và trên trăm lính bị tiêu diệt.

Đây là trận thắng cuối cùng, vì gần 3.000 quân do Nguyễn Thân cầm đầu ngày càng xiết chặt vòng vây. Trong lúc cuộc chiến đấu còn tiếp diễn, ngày 28 tháng 12 năm 1895 [66](#), do mắc bệnh lỵ nặng, Phan Đình Phùng đã qua đời tại bản doanh (núi Quạt), thọ 49 tuổi.

Mười hai ngày sau khi thủ lĩnh Phan Đình Phùng mất, Nguyễn Thân mới tới được núi Vụ Quang và núi Quạt. Sau đó, Nguyễn Thân cho quật mồ Phan Đình Phùng ở chân núi Quạt, đổ dầu đốt cho xương thịt ông cháy thành tro, rồi trộn vào thuốc súng bắn xuống sông Lô.

Sang đầu năm 1896, một số chỉ huy lần lượt mất vì ở lâu nơi rừng sâu nước độc, một số bị tử trận hoặc bị bắt, một số khác thì rút qua Xiêm La hoặc ra hàng... Cuộc khởi nghĩa Hương Khê do Phan Đình Phùng phát động hoàn toàn bị trấn áp.

Tác phẩm

Phan Đình Phùng không chỉ là người lãnh đạo nhân dân chống Pháp, ông còn là một nhà thơ. Sáng tác của ông bao gồm một số câu đối (Điều Lê Ninh, Khóc Cao Thắng), thơ (Đáp hữu nhận ký thi, Thắng trận hậu cảm tác, Kiến ngục binh thi cảm tác, Phúc đáp Hoàng Cao Khải)...

TỦ SÁCH ALPHA DI SẢN

GÓC NHÌN SỬ VIỆT

Là một trong những quốc gia có truyền thống văn hóa lâu đời, nhưng một vấn đề Việt Nam đang phải đối mặt chính là sự đứt gãy về mặt lịch sử - văn hóa. Tức thế hệ trẻ ngày nay không còn được đọc hay hiểu được những gì ông cha ta đã viết. Ngoài trừ giới nghiên cứu, đại bộ phận học sinh, sinh viên ít hoặc không có thói quen tìm đọc những thư tịch cổ của ông cha. Góp phần dẫn đến tình trạng đó là việc rất nhiều tài liệu thư tịch cổ quý giá của ông cha ta hoặc nằm sâu trong các kho tàng của các viện nghiên cứu như Viện Sử học Việt Nam, Viện Triết, Viện Hán-Nôm, Thư viện Quốc gia..., hoặc thuộc về các tổ chức cá nhân sưu tầm sách cổ.

Trước thực tế trên, Công ty cổ phần sách Alpha (Alpha Books) xây dựng đề án Alpha Di sản, mục đích dịch thuật, tái bản các tài liệu, thư tịch cổ có giá trị... Hơn hết, Alpha Books mong muốn xây dựng lại nguồn tài liệu phong phú, đa dạng, chất lượng cho các cơ quan, trường học, thư viện, các trung tâm nghiên cứu và cá nhân, nhằm gìn giữ vốn quý văn hóa của dân tộc.

Xuất bản tháng 10/2014

1. *Quang Trung (1788-1792)* - Hoa Bằng
2. *Trần Hưng Đạo* - Hoàng Thúc Trâm
3. *Nữ tướng thời Trung Vương* - Nguyễn Khắc Xương
4. *Phan Đình Phùng* - Đào Trinh Nhất
5. *Lương Ngọc Quyến* - Đào Trinh Nhất
6. *Nguyễn Thái Học* - Nhượng Tống
7. *Vua Hàm Nghi* - Phan Trần Chúc
8. *Việt - Pháp bang giao sử lược* - Phan Khoang
9. *Việt - Hoa bang giao sử* -
Huyền Quang, Xuân Khôi, Thi Đạt Chí
10. *Việt - Hoa thông sứ sử lược* -
Bế Lãng Ngôn, Lê Văn Hòe
11. *Việt Nam ngoại giao sử* - Ưng Trình
12. *Sử ký Đại Nam Việt* - Vô Danh

1. Kết quả của những nghiên cứu này được xuất bản trong cuốn The Idea of Progress (Ý tưởng về sự tiến bộ), New York: Praeger, 1967. Tác phẩm được hoàn thành với sự giúp đỡ của Viện Nghiên cứu Triết học, các tác giả chính là giám đốc và phó giám đốc của viện này.

(1). Conseil: tiếng Pháp có nghĩa là 'lời khuyên' - (ND) (1) Ở Canada có nhiều người gốc Pháp - (ND) (2) nhà văn Pháp (1494 - 1553) - (ND) (3) Thành phố ở đông nam Canada - (ND) (4) Nhà thơ lớn Hi Lạp cổ đại. (1) 1 hải lí = 1852 mét - (ND) (2). 1 dặm biển = 5555 mét (chú thích của bản tiếng nga). (1) Linh hoạt trong môi trường linh hoạt (tiếng La-tinh) (2) Nhà hùng biện, nhà văn, nhà hoạt động chính trị của La Mã cổ đại (106 - 43 trước Công nguyên) - ND. (3) Hải cảng lớn của nước anh - (ND). (1) 'Nemo' tiếng La-tinh là 'chẳng ai' - (ND) (2) Tên món ăn - (ND) (3) Tên các thực vật dưới biển - (ND) (4) Tên các thực vật dưới biển - (ND) (1) Thủ đô Cuba, nơi có loại xì gà nổi tiếng - (ND) (2) Một nhà thơ và ca sĩ trong thần thoại cổ Hi Lạp, có tiếng hát làm say mê lòng người, hấp dẫn muôn vật, kể cả gỗ đá. (1) Thủy thủ nhiều kinh nghiệm - (ND) (1) Nhà hàng hải lớn người anh ở thế kỉ 18. Là một trong những người mở đầu kỉ nguyên thám hiểm khoa học - (ND) (2) Thuộc nước Pháp - (ND) (1) Tướng nổi tiếng của La Mã cổ đại (100 - 44) trước Công nguyên - (ND) (1) Đường ngầm giữa biển Đỏ và Địa Trung Hải chỉ là một hư cấu của Jules Verne. (1) Động vật có vú sống ở biển - (ND) (1) Vua nước Pháp (1638 - 1715) - (ND) (2) Tên (cũ) gọi những hòn đảo nằm giữa Bắc và nam Mỹ - (ND) (3) Thủ đô Tây Ban nha - (ND) (4) Một tướng thực dân Tây Ban nha (1485 - 1547) - (ND) (5) Một bộ lạc người da đỏ Mỹ - (ND) (1) Tên những dân tộc từ thời cổ đại sống ở miền bắc Tây Ban nha trên bờ Đại Tây Dương - (ND) (2) Tên những dân tộc từ thời cổ đại sống ở miền bắc Tây Ban nha trên bờ Đại Tây Dương - (ND) (1) Ở bán cầu nam không có hải mã (chú thích ở bản tiếng Nga). Lời của tác giả 1944. Vasco de Gama: sinh năm 1460(?) tại Bồ Đào Nha và mất năm 1524 tại Ấn Độ. Ông được xem là nhà thám hiểm, nhà hàng hải châu Âu thành công nhất của Kỷ nguyên khám phá (BT). * Trong quyển sách này, những tựa đề ở chương mục do Biên tập viên bổ sung và những chú thích nào Biên tập viên chú thích thì sẽ ghi rõ Biên tập (BT). tức Quảng Ngãi (BT). tức Sóc Trăng (BT). tức dứt (BT). tức dơi (BT). tức dốc (BT). Áo mặc vào mùa đông (BT). Khu vực (vùng) biên cương (BT). Áo mặc vào mùa hè (BT). tức Sơn Trà (theo tên gọi ngày nay, là một bán đảo thuộc quận Sơn Trà, thành phố Đà Nẵng - BT). Cửa biển Thuận An, thuộc tỉnh Thừa Thiên Huế (BT). tức Tây Ban Nha (BT). tức dấy (BT). Ngự sàng: Giường nằm của vua (BT). Hốc Môn: tức Hóc Môn, là một huyện ngoại thành thuộc thành phố Hồ Chí Minh (BT). Khâm thiên giám: cơ quan quan sát về thiên văn, tìm hiểu bầu trời, vì sao để tính toán ngày giờ tốt xấu của các triều đại phong kiến (BT). Nguyên bản in 1956 ghi là sông Tiêm Đức, nhưng có lẽ là sông Thiên Đức (BT). Đàn hạc: chỉ trích, chất vấn tội lỗi của quan lại thời phong kiến. (BT) Không phải (BT). Nguyên bản in 1956 là chữ 歲 (tuế), nhưng có lẽ là chữ 揚 (dương) theo phiên âm bên dưới. (BT) Bàng (BT). Nguyên bản in 1956 phiên âm là chữ “Mạnh”, nhưng từ chữ 命 ở câu trên, phải là chữ “Mệnh”, tức mệnh lệnh, truyền mệnh, sai khiến. (BT) Nguyên bản in 1956 là chữ 戒 (giới), nhưng có lẽ là 戎 (nhung) theo phiên âm bên dưới. (BT) Nguyên bản in 1956 phiên âm là chữ “vương”, nhưng từ chữ 亡 ở câu trên, phải là chữ “vong”. (BT) Dữ: cùng, đều (BT) Xem chú thích 1 trang 126 (BT). Nguyên bản in 1956 là chữ 橫 (hoành), nhưng có lẽ là chữ 墜 (trụy) theo phiên âm bên dưới. (BT) Nguyên bản in năm 1956 là chữ 廓 (phiên âm là chữ khuếch, khoáng: có nghĩa là mở rộng ra, nói rộng ra), nhưng theo câu phiên âm bên dưới, có lẽ là chữ 郭 (quách: có nghĩa là lớp tường bao bên ngoài thành, cái thành ngoài). (BT) Tác giả đôi câu đối này là ông Thám hoa Vũ Phạm Hàm. Cũng có sách dịch: “Kia thành quách, kia non sông, trăm trăn phong trần còn thước đất; Là trời sao, là sông núi, mười năm tâm sự với trời xanh”. (BT) Tiên Đàm là bút danh của nhà văn Nguyễn Tường Phượng (1899 - 1974), tự là Kỳ Sơn, biệt hiệu Mai Lâm. Ông sinh tại làng Nội Duệ, huyện Tiên Du, tỉnh Bắc Ninh. Ông là nhà văn chuyên nghiên cứu văn học sử. Năm 1936, ông cùng Hoàng Thúc Trâm, Phan Mạnh Danh... sáng lập tạp chí Tri Tân. Ông làm chủ bút tạp chí này đến năm 1945. (BT) Trong gia phả ghi 18 tuổi, nhưng tính đến Minh Mệnh nguyên niên thì là 20 tuổi. Lời (BT). Lê Văn Khôi dấy loạn, lấy thành Phiên An. Địch thân thúc đẩy binh lính vượt thành... (BT) Thiếu 1 chữ. (BT) Thiếu 1 chữ. (BT) Thiếu 4 chữ. (BT) Hà Tiên và An Giang. (BT) Trời. (BT) An ủi thưởng công khó nhọc. (BT) Có sách ghi Nặc Ong Nôn. (BT) Có sách ghi Nguyễn Bá Hữu. (BT) Có sách ghi Cao Hữu Bằng. (BT) Châu vua (BT). Cơ: 1 đơn vị quân đội thời lúc bấy giờ, gồm khoảng 400

người. (BT) Nhóm (BT) Khám xét tường tận. (BT) Thiếu 2 chữ. (BT) Có sách ghi Tôn Thất Trì. (BT) Có sách ghi Đào Trí. (BT) Có sách ghi Nguyễn Hiên. (BT) Có sách ghi Nùng Hùng Khai. (BT) Có sách ghi Tiêm Đức, xem thêm chú thích ở trang 93. (BT) Có sách ghi Lê Văn Thanh. (BT) Thời kỳ này, ở vùng biển nước ta xuất hiện nhiều nhóm hải tặc có nguồn gốc khác nhau, như giặc Oa (Oa khấu), giặc Đồ Bà, giặc Tàu Ô... Giặc Tàu Ô dùng để chỉ những toán cướp biển từ Trung Quốc sang. Trong các thư tịch nước ta còn có tên gọi khác là thủy phi, hải phi... (BT) Thiếu 2 chữ. (BT) Tức kinh đô Huế. (BT) Tức Nguyễn Tri Phương. (BT) Theo nhời cụ Nguyễn Đình Trọng tức Cử Tổn thì ông Nguyễn Tri Phương ngậm sâm chờ triều đình phát hặc, khi tiếp chỉ bị tội và giáng Tham tri. Ông bỏ sâm mà chết. Theo gia phả nếu tính từ năm 1800 đến 1873 thì 73 tuổi. Đây là loại kết án xưa của triều Nguyễn, tức phạm tội chết nhưng chưa hành quyết ngay mà giam giữ lại, một thời gian sau sẽ đưa ra xét xử lại. (BT) Thiếu 3 chữ. (BT) Có sách dịch là Quân (BT). Cũng có thơ viết như sau (BT): “Ven ngàn góc bể dậm chơi voi Vui tỏ phân nhau một bước đời Cá lại Long giang hai ngã nước Nhạn về Du hợp một phương trời Nửa hồ cổ cự trông lai láng Cạn chén tư hương gió lộng khơi Hầy kíp Trảng An mau trở lại Thăm người viếng cảnh hỡi người ơi!” Trong Việt Nam sử lược của Trần Trọng Kim chép: “Nguyễn Nhạc không lo mặt bắc nữa, bèn lập mưu để đánh lấy đất nam, đem con gái mình là Thỏ Hương dâng cho Đông Cung và khoản đãi một cách rất tôn kính, rồi sai người đến giả nói với Tổng Phước Hiệp xin về hàng để lo khôi phục đất Phú Xuân, Hiệp tưởng thật, không phòng bị... Nguyễn Huệ đem quân đánh, Phước Hiệp... thua chạy... Xét: Nguyễn Nhạc có hai gái đầu và ba trai là Bảo, Đức, Lương. Con gái đầu lúc ấy (1774) mới chừng mười, mười hai tuổi, sau này một gả cho Võ Văn Nhậm, một cho Trương Văn Đa. Như thế việc gả cho Đông Cung không thể có. Phú Lạc, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa, Đồng Hòa, từ tây xuống đông, thôn này giáp thôn nọ, thuộc về Tây Sơn Hạ (trước là huyện Tuy Viễn chia ba - Bình Khê - An Nhơn, Tuy Phước, thì Tây Sơn Hạ thuộc về Bình Khê). Trong sách của cụ Bùi Văn Lãng chép là Nguyễn Văn Duệ. Việt Nam sử lược của Trần Trọng Kim chép là “Tây Sơn Vương”. Sách Tây Sơn của Bùi Văn Lãng chép là “Minh Đức chúa công”. Vua Thái Đức dựa theo quan chế nhà Trần. Nhưng đời Trần, An Phủ sứ thuộc văn giai ngoại chức. Phòng Ngự sứ thuộc về võ giai ngoại chức. Đời Tây Sơn không phân biệt văn võ, mà phân biệt phủ lớn phủ nhỏ. Miếu được luôn luôn tu bổ nên mãi trước năm 1945 vẫn còn. Hành khách đến miếu thường xuống xe đốt hương. Gò đó vẫn còn, tục gọi là gò “Tập voi”. Tại núi Phương Mai còn di tích. Ở Diên Khánh, xưởng cất ở dưới chân núi địa đầu thành phố Nha Trang. Núi ấy có xưởng đóng thuyền ở dưới chân nên gọi là Núi Xưởng. Sau đó Trần Quang Diệu cất trại thủy binh trên núi để chặn binh Nguyễn Phúc Ánh nên núi lại mang tên là núi Trại Thủy. Lò đúc Quang Hiên hiện nay vẫn còn di tích. Nông dân địa phương thường đào được gang, quặng sắt, đồng vụn... để đúc súng đánh Pháp. Thượng phong tiết, đa phong lực, nhiều phong nhả. Ông là tác giả bộ Trần triều thông sử cương mục soạn năm Quang Trung thứ tư. Đích danh là Hỏa hổ lớn bằng cổ tay, làm bằng đèn khối, rất nhạy lửa, nước tưới không tắt, chỉ đất bùn mới dập tắt. Nghe truyền rằng viên tướng Xiêm thấy Bùi nữ tướng đường kiếm tuyệt luân, sắc đẹp lại tuyệt mỹ, đứng ngó sững sờ nên bị nữ tướng chém không đỡ kịp. Đầu giặc bay xa đến mấy dặm và bị rơi dính trên cây cao. Các sách Quốc ngữ đều chép là Chiêu Sương và giải thích rằng Chiêu là một chức quan, nhưng sách Nguyễn triều Long Hưng sự tích lại chép là Triệu Tăng và gọi là Thế tử. Các sách Quốc ngữ đều chép rằng trong số tướng tá chạy theo Nguyễn Phúc Ánh có Lê Văn Quân. Song nghe truyền Quân bị thua trận Ba Hai xấu hổ tự sát. Lời truyền phù hợp với lời ghi trong Đại Nam nhất thống chí nơi mục sông ngòi và mục nhân vật. Từ khi họ Trịnh cầm quyền, thì bên nhà vua gọi là Triều Đình bên phủ chúa gọi là Phủ Liêu. Mọi việc về chính trị, quân sự... đều do bên Phủ Liêu định đoạt cả. Kiểu mệnh là trái mệnh. Kiểu chiến là không có mệnh vua mà cứ xuất quân. Vua Thái Đức ra đi ngày nào và đến Thăng Long ngày nào không được biết. Theo Hoàng Lê nhất thống chí thì nhà vua được tin Nguyễn Huệ chiếm Thăng Long ngày 14 tháng Bảy năm Bính Ngọ. Năm Bính Ngọ nhuận hai tháng Bảy. Có thể đoán là nhà vua từ Quy Nhơn ra đi vào hạ tuần tháng Bảy trước và đến Thăng Long vào thượng tuần tháng Bảy sau. Ở Thăng Long chừng tuần nhất để ra về ngày 14 tháng Bảy nhuận. Sáng hôm sau, Chính được tin vua tôi Tây Sơn về Nam thất kinh bỏ hết tài sản, xuống chiếc thuyền buôn chạy theo. Trong thuyền Chính có làm bài văn tứ lục Tàn cung nữ oán Bái Công để trách Nguyễn Huệ (rất tiếc hiện không còn giữ. Sau Đặng Trần Thường dựa

theo đó soạn một bài khác hay hơn). Nồi da xáo thịt, lòng em sao nở? Bà nội tôi đã diễn ra Quốc âm: Lỗi lầm anh vẫn là anh, Nồi da xáo thịt sao đành hời em? (Quách Giao chú) Nguyễn Văn Tuyết ở Phú Xuân ra Thăng Long với Bắc Bình Vương. Trần Văn Kỷ quy thuận nhà Tây Sơn lúc Bắc Bình Vương ra Phú Xuân và theo vương ra Thăng Long để trừ Võ Văn Nhậm. Có nhiều tác phẩm bằng chữ Hán truyền thế. Có nhiều tác phẩm bằng chữ Hán truyền thế. Người xưa dạy: “Phụ tử tử hiếu, quân kính thần trung” nghĩa là: “Cha có hiền lành con mới có hiếu, vua có kính vì tôi mới trung”, tức là người trên có lo tròn bốn phận mình thì mới có quyền buộc kẻ dưới lo tròn bốn phận. Nhưng người sau lại nói: “Phụ bất tử, tử bất hiếu bất hiếu, quân bất kính, thần bất hiếu bất trung”. Nghĩa là: Cha không lành, con không thể không hiếu. Vua không kính, tôi không thể không trung. Tức là buộc kẻ dưới phải giữ hết phận mình đối với người trên, dù người trên không giữ tròn bốn phận. Phần đông các nhà Nho theo lời sau. Đại Nam quốc sử diễn ca có câu nói về binh Tây Sơn: Quân dung đâu mới lạ thường, Mũ mao áo đỏ chật đường kéo ra. Ngạnh công: Cương quyền. Nhuyễn công: Nhu quyền. Tam Điệp tục gọi là núi Ba Dội ở giữa Thanh Hóa và Ninh Bình. Các sách chép là Đô đốc Mưu. Theo lời của giáo sĩ Jumilla de Diego, trong Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises. Phạm Văn Trị là anh bà họ Phạm mẹ Nguyễn Quang Thùy. Mười bài từ đó là: Mãn đình phượng, Pháp giá dẫn, Thiên thu tuệ, Lâm giảng tiên, Thu ba tể, Bốc dưỡng tử, Yết kim môn, Hạ thánh triều, Lạc xuân phong, Phượng hoàng các. Bảo tất là ôm gối: con ôm gối cha để đón niềm vui vẻ (tất hạ thừa hoan). Đó là vua Càn Long muốn cụ thể hóa lời nói của vua Quang Trung trong bài chiếu tạ ơn, và lời của chính mình khi xem xong tờ chiếu. Câu này chép theo cụ Bùi Văn Lãng. Có người đọc là: Tiền triều kham tiểu đại kim nhân. Lại có người đọc: Thắng triều vãng sự đại kim nhân. Chuyện Người vàng: Trong trận Chi Lăng, Lê Lợi bắt giết tướng Minh là Liễu Thăng. Sau vua Minh buộc vua Lê phải cống người vàng để thưởng mạng. Các triều Lê, Mạc đều nộp hàng năm. Đến đời Lê Trung Hưng, triều Lê Dụ Tông Nguyễn Hãn dùng tài ngoại giao xin bãi bỏ. Đến đời Quang Trung, Tổng đốc Lương Quảng Phúc Khang An viết thư nhắc lại lệ ấy. Vua Quang Trung phản đối. Vì nể kẻ chiến thắng vua Thanh làm ngơ. Nha hàng: Cơ quan giới thiệu về việc mua bán. Lê Trung, người Phù Mỹ phủ Quy Nhơn, văn võ gồm tài. Đi lính ở Phù Ly, theo vua Quang Trung ra Thuận Hóa, lập nhiều chiến công làm lên đến chức Đô đốc. Tính trung nghĩa thường ngâm câu thơ của Văn Thiên Tường: Nhân sinh tự cổ thù vô tử, Lưu thủ đan tâm chiếu hãn thanh. Theo cụ Bùi Văn Lãng thì bà họ Phạm là người Duy Xuyên (Quảng Nam), cùng mẹ khác cha với Bùi Văn Nhật, Bùi Đắc Tuyên; năm 30 tuổi được phong làm Hoàng hậu và sanh hạ được ba trai hai gái, Quang Toản là trưởng nam. Cụ Bùi đã lầm, vì bà họ Phạm và bà họ Bùi còn miêu duệ ở Phú Phong, Xuân Hòa. Theo sách La Sơn Phu Tử của Hoàng Xuân Hãn. Có nhiều nhà sư hiện đại cho việc làm của vua Quang Trung là “chống lại Phật giáo” và gọi Tây Sơn là “Ngụy triều”. Trong lá thư đề ngày 18-7-1793 của Linh mục Le Roy gửi cho Plandin, có câu: “Từ khi nhà Tây Sơn lên làm chủ, tôn giáo được tiến bộ”, đăng trong Nouvelles des missions étrangères của M. de la Bissachère năm 1902. Một loại giáo. Xem mục “Vua Quang Trung đối ngoại”. Trong Đại Nam chính biên liệt truyện chép là ngày 29 tháng Chín năm Nhâm Tý. Nhiều sách cũ nói về nhà Tây Sơn cũng chép theo Liệt truyện. Nhưng trong sách La Sơn Phu Tử, học giả Hoàng Xuân Hãn, đưa ra hai chứng nhân người Âu Châu là Guérard và Labousse đều nói rằng vua Quang Trung chết vào tháng September 1792. Tính theo Âm lịch thì September năm 1792 kéo dài từ 15 tháng Bảy đến 15 tháng Tám năm Nhâm Tý. Còn ngày 29 tháng Chín năm Nhâm Tý thì nhằm ngày 13 November 1792. Chúng tôi nhận thấy rằng lời hai chứng nhân Âu Châu hợp lý hơn là nhà viết sử hậu sinh của nhà Nguyễn. Vậy vua Quang Trung băng vào tháng Bảy năm Nhâm Tý. Sử gọi dòng Nguyễn Huệ là Nguyễn Tây Sơn, Nguyễn Phúc Ánh là Nguyễn Gia Miêu. Bài đăng trên Phổ thông của Nguyễn Vỹ. Bản truyện thiếu một chữ. Tuyên là anh ruột bà hoàng hậu họ Bùi, là anh con bác ruột của Bùi Thị Xuân. Tuyên ở Xuân Hòa, Tú ở Phú Phong, hai làng giáp giới nhau (nay nhập thành một xã) cho nên hai bên quen biết nhau từ lúc nhỏ. Về Lê Văn Hưng có một giai thoại rằng: Lúc còn trẻ ở nhờ nhà họ Dương, giao tình cùng với người tớ gái của chủ nhà tên là Ngọc Bích, Hưng tặng cho Ngọc Bích một chiếc nhẫn vàng hẹn 5 năm sau sẽ đến cưới. Quá hẹn không thấy Hưng đến, Ngọc Bích nhìn ăn mà chết. Trong thời gian Hưng trấn thủ Diên Khánh thường thương nhớ tình xưa. Có kẻ giỏi thuật thần tiên chiêu hồn Ngọc Bích tới. Hồn nói cùng Hưng rằng 13 năm sau sẽ đến hầu khăn túi. Khi Hưng được Bùi Đắc Tuyên

trọng dụng, một hôm trong buổi lễ mừng sinh nhật, một thương gia ở Phú Xuân đem đến mừng Hưng một ca cơ hiệu Ngọc Bích. Hưng cho là một chuyện hy hữu, vì chẳng những tên trùng mà dung nhan cũng phảng phất người cũ nhà họ Dương. Dãy núi nằm ở địa đầu thành phố Nha Trang, hiện có chùa Hải Đức và Kim thân Phật Tổ. Có sách gọi là Hán Xuyên, hoặc Mỹ Xuyên. Có sách chép Lê Chất là rể Lê Trung. Phú Phong là quê hương của Võ Đình Tú - đã nói rõ trước kia. Mới vừa đến thay Tư đồ Nghĩa được mấy tháng. Cung lớn có nòng sắt, có sức mạnh mới kéo nổi dây cung. Bắn rất xa. Có ghi rõ trong Dụ Am văn tập của Phan Huy Ích. Lúc ở Quy Nhơn bà chỉ có 2.000 nữ binh, ra Phú Xuân mới tổ chức thêm. Số voi này là voi mới. Voi bà đã luyện tập ở Quy Nhơn, đều phân phát cho các trấn. Bà chỉ đem ra Phú Xuân thót voi đầu đàn bà thường cười. Núi Thị Dã thuộc về Tuy Phước, phía tây nam có núi Bà Thanh, có đường đi đến suối Nam Thủy ở Phú Yên. Người Thượng dùng đường này để qua lại Phú Yên và Quy Nhơn. Cù Lao Xanh, Chàm gọi là Poulo Gambia, nằm giữa hải phận Phú Yên và Quy Nhơn. Lúc bấy giờ Cách Thử chưa bị lấp, đường nước thông thương với đường Thị Nại ở phía nam thuộc về Tuy Phước. Núi Hương An ở phía đông, núi An Tượng ở phía tây, có đường liên lạc xuyên qua các ngọn núi liền dãy. Em rể vua Cảnh Thịnh, chồng công chúa là con gái Bùi Thái hậu. Trương Đăng Đồi người làng Mỹ Khê, quận Sơn Tịnh, tỉnh Quảng Ngãi (chú ruột Trương Đăng Quế). Văn võ toàn tài. Bà phu nhân sắc đẹp, võ giỏi, cùng nữ tướng Bùi Thị Xuân và bà họ Trần vợ Đô Đốc Tuyết là chỗ thâm giao. Thơ của Nguyễn Bá Thuận đề sách Tây Sơn lương tướng ngoại truyện của Nguyễn Trọng Trì. Thơ 8 câu, đây là cặp luận. Câu thơ đại ý nói: Đền ơn nước, một tấm thân đầy cả mật (can đảm đầy mình). Nghìn năm giao tình với nhau, chỉ lấy tấm lòng mà luận thị phi. Chắc có lỗi thông hơi trong đá nên đèn không tắt. Khoảng 1929-1930, Tản Đà tiên sinh có đến viếng mộ. Lúc ấy hai tảng đá vẫn còn. Cuộc viếng mộ có đăng trên báo. Nay không còn thấy. Những vôi đá của ba ngôi mộ bị quật vẫn còn sót ít nhiều. Ba ngôi mộ không bị phá vẫn còn, nhưng nắng mưa làm hư nhiều lắm. Một ngôi ở trong vườn họ Từ, một ngôi nằm ở trước ngõ họ Phan, một ngôi nằm ở nơi gò Vườn Xoài, cạnh con đường liên hương từ Kiên Mỹ đi xuống. Không ai dám nhận những ngôi mộ này là của gia đình, vì hình phạt của nhà Nguyễn rất tàn khốc. Câu này thường nghe hát ở nhiều nơi rằng: Ruộng đồng mặc sức chim bay, Biển hồ lai láng mặc tài cá đua. Câu này có tính cách phổ thông. Câu kia, màu sắc địa phương đậm thắm. Đá Hàng là phụ lưu của sông Côn, chảy từ Nam ra Bắc, ở giữa làng Trinh Tường và Phú Phong. Từ chỗ giao thủy Đá Hàng và sông Côn thì sông chia làm hai chảy xuống phía đông, một gọi là sông Trước chảy sát địa phận làng Phú Phong, Xuân Hòa, một gọi là sông Sau chảy xuyên qua Phú Lạc, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa. Nơi sông Sau từ Phú Lạc xuống Kiên Mỹ nước rất sâu, khoảng đó gọi là Hàng Thuyền. Trên bờ có miếu, miếu ấy là miếu của làng Phú Lạc lập để thờ ba anh em nhà Tây Sơn. Có người làm tượng trong miếu này để sắc thần làng Kiên Mỹ. Sự thật thì sắc thần để tại nhà viên thủ chỉ. Còn miếu thờ thần ở phía sau đình Kiên Mỹ. Hỷ là tên tộc của Tào. Quân Tây Sơn áo đỏ. Dẫn chứng: Quân dung đầu mới lạ thường, Mũ mao, áo đỏ chật đường kéo ra. (Đại Nam quốc sử diễn ca - Lê Ngô Cát và Phạm Đình Toái) Trĩ có nghĩa là núi. Đối trĩ: Chỉ hai ngọn núi đối nhau. Hàn mặc: Văn chương. Trụ ba biểu: Trụ vôi, có hình hoa sen trên đầu. Trong Nước non Bình Định đã nói kỹ càng về núi sông vùng Tây Sơn. Ở đây chỉ rút những nét đại cương và chỉ đề cập đến những ngọn núi có để dấu hoặc nhiều hoặc ít của cuộc khởi nghĩa của nhà Tây Sơn. Quy Nhơn là tên phủ thuộc dinh Quảng Nam, phủ Quy Nhơn chia làm ba huyện: Bồng Sơn, Phù Ly, Tuy Viễn. Sau này Quy Nhơn đổi ra Bình Định và các huyện. Tuy Viễn, Phù Ly, Bồng Sơn bị cắt chia làm bảy huyện: - Tuy Viễn chia ba: Bình Khê, An Nhơn, Tuy Phước. - Phù Ly chia hai: Phù Cát và Phù Mỹ. - Bồng Sơn chia hai: Hoài Nhơn, Hoài Ân. Kiên Mỹ ở dưới Phú Lạc, Phú Lạc không có chợ. Bến sông đò đầu để buôn trầu gọi là bến Trường Trầu, gọi tắt là bến Trầu, hiện vẫn còn. Theo Tây Sơn nhân vật chí của Đinh Sĩ An, thời Cảnh Thịnh. Bách nhị: Lấy từ chữ "bách nhị sơn hà" chuyện hai người dựa vào thể núi hiểm trở chống lại một trăm người mà không bị đánh bại. Xem tiểu sử bà Nhạc ở đoạn sau (đoạn nói về ông Nguyễn Văn Tuyết). Núi này mang tên Kiếm Sơn là do tích "được kiếm" của Nguyễn Nhạc. Sử sách chép rằng ông Nhạc lượm được gươm tại núi An Dương. Sự thật đó là thanh cổ kiếm cụ giáo Hiến giữ gìn cho ông Nhạc. Hòn Giải có tên là hòn Trống (Cổ Sơn) lại thêm tên hòn Ân (Ấn Sơn). Sử nhà Nguyễn chép rằng Nguyễn Nhạc thua bạc hết tiền thuế, bị truy nã, do đó chạy vào rừng làm giặc. Người Gia Rai coi bộ lạc mình là con cháu chính thống của thần Lửa cho nên đã mang

tên của thần Lửa là Giarai (Djarais) Không có gì lạ: Lấy giấy trắng tốt nhúng dầu trong phơi khô rồi phất trong lòng giỏ bội. (Giấy nhúng dầu xong để khô trông giống tờ ni-lông). Đổ nước vào giỏ, nước không chảy, giấy không bị ướt. Con bạch mã sau này trở thành một chiến mã. Khi ông Nhạc qua đời, ngựa trở về núi. Rừng Mộ Điều sau trở thành cánh đồng gọi là cánh đồng Cô Hầu và ngọn núi ở giữa đồng bào đặt tên là núi Hoàng Đế. Cửa Giã là Quy Nhơn hiện thời, Huyện Khê là hiệu. Tên thật không rõ. Nguồn An Tượng nằm trong dãy núi phía Nam của huyện Tuy Viễn. Nhưng Huy, Tứ Linh là hai kép hát, hát hay vô giỏi. Sông này Bồng Sơn chia làm hai là Hoài Nhơn và Hoài Ân. Phù Ly chia làm hai là Phù Cát ở trong, Phù Mỹ ở ngoài. Tuy Viễn chia làm ba là Bình Khê ở trên và nằm trọn trong ấp Tây Sơn cũ. An Nhơn ở giữa, Tuy Phước ở cuối và chạy xuống tới biển Thị Nai. Đại Nam chính biên liệt truyện và Khâm định Việt sử thông giám cương mục có chép rõ việc Nguyễn Nhạc dùng mưu vào thành làm nội ứng. Nhưng lại chép người từ ngoài đánh vào là Nguyễn Thung, vào hạ thành lúc ban đêm. Nhưng theo bức thư của Linh mục Jumilla de Diego đăng ở Bulletin de la Société des Etudes indochinoises, Nouvelle série, Tome XV, nos 3 et 4 - 1940 thì thành hạ lúc ban ngày và do đoàn quân của Nguyễn Thung và Nhưng Huy điều khiển. Nhưng theo các phụ lão Bình Định thì Nguyễn Thung là một nhà giàu không biết võ, lúc hạ thành Quy Nhơn đang lo vận tải lương thực. Hai thôn Phú Phong, Xuân Hòa sau này ghép thành xã Bình Phú. Phú Phong, Xuân Hòa ở phía nam, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa, Đồng Hòa ở phía bắc, cách nhau con sông Côn. Đời Đông Hán, bà Mạnh Quang dọn cơm cho chồng dâng lên ngang mày, tỏ lòng kính trọng. Chỉ sự vợ chồng kính trọng nhau (đối đãi như khách quý): “tương kính như tân”. Cũng nói là “Mạnh Quang cử án”, “tề mi cử án”. (BT) Theo cụ Bùi Sơn Nhi ở Xuân Hòa thì đó là bà cao tổ của ông Hương mục Ngạc, một võ sư trứ danh ở Ân Vinh, thời Pháp thuộc. Con ngựa này lúc bà ra phò vua Quang Trung ở Phú Xuân vẫn còn, bà thường cưỡi ra mặt trận, cho nên cụ Nghè Trì tặng bà câu: “Bạch mã trì khu cổ chiến trường, Tướng quan bách chiến thành uy dương”. Vịnh Bùi Thị Xuân cụ Nghè Trì có câu: Hoàng hôn thành dốc bi già động, Hữu nhân diêu tử phù dung kiều. Thuận Ninh ở trong vùng Tây Sơn ở phía bắc sông Côn, thuộc Bình Khê. Họ Trần Quang ở Nghĩa Bình có hai nhánh, một nhánh ở Ân Tín, Hoài Ân, một nhánh ở Tư Sơn, Đức Phổ. Hai nhánh trước đây thường gặp nhau trong dịp chạp mả tổ ở Ân Tín. Trần Quang Diệu thuộc nhánh Ân Tín, hiện còn mả tổ và từ đường. Mả tổ có bia đề: “Trần gia tổ sơn”. Kim Sơn ở Hoài Ân. Ở Kim Sơn có đường núi đi vào Bình Khê. Quê hương nhà anh hùng Tăng Bạt Hổ. Chuyện ông cụ họ Diệp ở Kim Sơn do ông bạn Diệp Đình Chi kể lại. Ông cụ là ông tổ cao đời của họ Diệp. Ông Diệp Đình Chi, thời Pháp thuộc làm trợ giáo ở Đà Lạt, thời kháng chiến chống Pháp về ở Vĩnh Thạnh. Sau Hiệp định Giơnevơ, trở lại Đà Lạt, qua đời trước ngày thống nhất. Ở Hoài Ân vào Bình Khê có đường núi, qua lại rất gần nhưng khó đi. Kim Sơn là một dãy núi nằm trong địa hạt Hoài Ân. Thế rất hiểm, khí rất hùng. Có hai ngọn cao nhất là hòn Tổng Dinh và hòn Trà Vinh. Núi không cao lắm (dưới 500 thước) nhưng chung quanh có núi khe làm trì. Lại có nhiều thú dữ nên ít ai dám đến. Cao Miên là Cao Man, tên do Minh Mạng gọi, trước kia gọi là Cam Bộc Trì nay gọi là Campuchia. Bà này sau làm tỳ tướng bà Bùi Thị Xuân. Kiên Đông thuộc huyện Tuy Viễn ở vùng Tây Sơn Hạ tức Bình Khê. Ở cách Kiên Mỹ một thôn phía đông là thôn Thuận Nghĩa. Roi tức trường côn. Thuật đánh roi của ông Hưng truyền đến Hồ Nganh ở Thuận Truyền (thôn ở phía tây bắc Kiên Đông) là tám đời. Có người bảo Nhưng Huy và Tứ Linh là hai kép hát hát hay giỏi võ. Thủ hạ gồm có vài ba người. Xét nơi nào có thể làm ăn được thì tổ chức một vài đêm hát bội để ai nấy lo coi hát bỏ việc tuần phòng, rồi mới ra tay hốt của. (Nhưng là tiếng gọi người cầm đầu gánh hát về mặt nghệ thuật. Tư hay tứ là thứ Bốn). Hoa Bằng trong Quang Trung chép rằng Nhậm là tướng nhà Nguyễn bị bắt năm Bính Ngọ 1786 trong trận Nguyễn Huệ đánh Gia Định. Nhưng không có trận đánh Gia Định nào vào năm Bính Ngọ. Trên đây, chép theo truyền thuyết và theo Tây Sơn lương tướng của Nguyễn Trọng Trì. Ngô Văn Sở gốc ở Thanh Hóa vào lập nghiệp ở Bình Thạnh đã lâu đời. Hiện nay còn con cháu là Ngô Xuân Liêm. Ba nơi sông Cối, sông Thế, bãi Kim Sơn ở cách nhau không xa. Mỹ Thị tức Mỹ Khê ở trong phạm vi Đà Nẵng hiện tại. Susu là đơn vị tiền tệ ở Numagician. Một Susu có thể mua được một đùi gà KFC ở đây thì phải. “Ô y hạng” (ngõ áo đen) nằm ở miếu Phú Tử tại Nam Kinh, Trung Quốc, phía nam cầu Văn Đức có một ngõ nhỏ rất yên tĩnh, trên bức tường đầu ngõ viết rõ ba chữ 烏衣巷. Lịch sử của Ô y hạng rất lâu đời, là nơi đóng quân cấm vệ nước Đông Ngô thời Tam Quốc. Bởi vì đương thời, cấm vệ quân mặc quân phục

màu đen, nên khu này được gọi là “Ngõ áo đen” Đến thời Đông Tấn, Ô y hạng trở thành nơi cư trú của các nhà đạt quan quý tộc mà đại biểu là hai nhà họ Tạ (Tể tướng Tạ An 謝安) và họ Vương (Tể tướng Vương Đạo 王導). Lại có truyền thuyết kể rằng con cháu họ Vương, họ Tạ rất thích mặc áo đen, nên người ta gọi con cháu họ Vương, Tạ là “Ô y lang”, và đất này được gọi là “Ô y hạng”. (BT) * Tất cả chú thích đề BT trong sách này là của người biên tập. Hình phạt thời phong kiến, giam người và bắt làm khổ sai. (BT) (Tù cũ) đầy đi xa. (BT) Đạt quan: Quan niệm sâu rộng. (BT) Dân vô cô: Người dân vô tội. (BT) Xích tử: Con đỏ, dân đen. (BT) Mống: Ngu dốt, ngu dại. (BT) Hắc: Đàn hắc, hạch tội. (BT) Cù: Cái cộc. (BT) Triệu: Điềm báo. (BT) Tri kỷ tri bỉ: Biết mình biết người. (BT) Đầu hồ là tên gọi một trò chơi của các vua quan và giới thượng lưu vào thời nhà Nguyễn. “Đầu” nghĩa là “ném” và “hồ” là “cái bình”. Chơi đầu hồ là ném phi tiêu cho lọt vào miệng bình. Nhưng không phải ném trực tiếp, mà là ném gián tiếp qua một dụng cụ khác nữa. Người chơi cầm tiêu ném vào một mảnh ván gọi là con cóc, sao cho tiêu bật lên cao và bay lọt vào miệng chiếc bình gỗ cổ cao đặt cách mảnh ván không xa. Đây là trò chơi khó. Trong khi đó, chơi đầu hồ kiểu Trung Hoa thì giản đơn hơn: người chơi chỉ việc ném tiêu lọt vào miệng chiếc bình làm bằng sứ hay bằng pháp lam. (BT) Ông Nguyễn Trường Tộ là người tỉnh Nghệ An. Hồi nước Pháp đã lấy Nam kỳ rồi ông đi theo mấy ông cố đạo sang Pháp học cốt là sang học lấy văn minh Âu châu, để về lo cải cách nước mình. Khi về ông có dâng sớ điều trần những phương lược cải cách, và xin nhà vua làm ngay, theo gương nước Nhật, không có thì cái vạ mất nước đến nơi. Vua Tự Đức họp đình thần để bàn, đình thần cho là sự nói càn không chịu theo. Ông buồn đến nỗi ức uất mà chết. Có người nói ông bị các cụ đình thần hạ ngục rồi bắt uống thuốc độc chết. Năm 1925 vua Khải Định truy tặng cho ông Nguyễn Trường Tộ hàm Trục Học Sĩ. Văn trước thuật của ông bàn bạc về tình thế thiên hạ và ý kiến cải cách duy tân hồi đó, hiện nay còn để lại Quốc Sử Quán trong Huế. Ông Bùi Viện, người làng Trình Phố, phủ Kiến Xương, tỉnh Thái Bình, đậu Cử nhân. Ông dâng sớ xin mở mang việc buôn bán với ngoại quốc, triều đình phái ông đi kinh biện việc ấy ở bên Tàu. Ông sang Quảng Đông, kết giao với con một ông Lãnh sự Mỹ tại đó. Người con ông Lãnh sự ấy sinh ở nước Tàu, học nhiều chữ Hán, làm thơ hay lắm. Hai bên nói chuyện tâm sự với nhau, người kia thương tình hứa với ông rằng sẽ đưa về xin chính phủ Mỹ cứu giúp. Ông nói rằng việc có quan hệ đến quốc gia trọng sự, mình không dám tự chuyên, để về tâu vua đã, rồi sẽ liệu định. Người Mỹ bèn ra chờ tại Hương Cảng, còn ông thì một mặt về tâu với vua Tự Đức. Vua chưa tin, bảo ông ra hỏi lại cho chắc chắn đã hãy về lấy quốc thư đi sứ Mỹ. Ông nghĩ việc cấp bách, mà đi lại như vậy mất công, bèn mạo ra quốc thư và tự chế ra áo mũ hàng quan Tam Phẩm rồi sang Hương Cảng, cùng người bạn đi qua Mỹ giao thiệp. Lúc ấy Mỹ sắp có chuyện bất bình với vua Napoléon III về vụ Mexique nên muốn thừa dịp trả thù ở Phương Đông, nghĩa là can thiệp vào công việc nước Nam. Nhưng tới đây ông Bùi Viện lại ăn năn lo sợ triều đình biết cái tội mình mạo giả quốc thư và cái tội tự chuyên đi sứ, nên chỉ ông xin chính phủ Mỹ hãy thông thả để cho ông trở về tâu sự thể cho quốc vương rõ đã. Chính phủ Mỹ ưng theo, lại cho người con ông Lãnh sự kia theo ông đi sang nước Nam xem xét sự tình. Ông Trần Tiễn Thành người Minh Hương. Thử thời: Lúc đó, thời đó. (BT) Tử viết Thi vân: Khổng tử nói, Kinh thi nói. Chỉ lý luận, lời bàn của nhà Nho. Sáng 24 Âm lịch. (BT) Lớn: Ra vào mà không ai nhận ra. Tòng vong: Những người theo vua chạy trốn. Tahiti là đảo lớn nhất của Polynésie thuộc Pháp, nằm ở phía nam Thái Bình Dương. Đây là trung tâm kinh tế văn hóa và chính trị của Polynésie thuộc Pháp. Cứ theo một bức thư ngày 22 tháng 12 năm 1922, của ông Giám mục ở Tahiti là Hermel thì Tường bị đầy ra đó ngày tháng hai năm 1886. Vừa ra đến nơi, Tường liền đâm ra khật khùng vợ vẩn, hình như có ý hối hận, không muốn trông thấy mặt ai, chỉ có đôi lúc cùng bảy tám người đi chơi mát loanh quanh giây lát mà thôi. Tường ở Tahiti được 6 tháng thì bị ung độc phát lên cổ họng mà chết. Sau đó chiếc tàu chiến Le Bourayne đem di hài Tường về đến cửa Thuận An, vua Thành Thái nói với các quan rằng: nên đem gậy sắt mà đánh lên trên quan tài đưa phản phúc ấy. Cần vương: giúp đỡ cho nhà vua trong khi mắc nạn. Hành cung: Vua tạm trú chỗ nào thì chỗ ấy gọi là hành cung hay hành tại cũng thế. Nguyên trong kinh đô có câu ca rằng: Một nhà sinh được ba vua: Vua sống, vua chết, vua thua chạy dài. Ông Kiên Thái vương (em vua Tự Đức) sinh được ba con trai, đều làm vua, là vua Kiến Phúc, vua Hàm Nghi và vua Đồng Khánh. Vua Kiến Phúc thì bị Tường bỏ thuốc độc chết, vua Hàm Nghi thì gặp bước nhà tan nước mất lưu lạc giang hồ, còn vua Đồng Khánh

lên làm vua được ba năm thì mất. Người ta nói câu ca trên đây là câu sấm của ông Trạng Trình đời Lê. Năng thần: bày tôi có tài giỏi giang. Khiêm là Ông Ích Khiêm người Quảng Nam, văn võ kiêm toàn vốn là một người tay chân của ông Thuyết ở trong triều hồi bấy giờ. Mông trần: nhuộm cát bụi, tỏ ý rằng vua chạy phải nhuộm cát bụi vậy. Ngày xưa vua Gia Long có một bà chị lấy vua Xiêm. Ông Phan Trọng Mưu cùng đồng thời với cụ Phan đều phụng mệnh khởi nghĩa binh, nhưng sau ông thất bại trước, chạy trốn ra Nam Định, rồi ông Hoàng Cao Khải đem ra thú với Bảo hộ, được Bảo hộ trọng đãi. Ông hay chữ lắm, sau khi thất bại có bài thơ tự thuật như vầy: Đồ báo khu khu dĩ thập niên Sự chung vô nại nại hà thiên Hoàng hà khốn khốn thanh nan sĩ Thương hải mang mang hận vị điền Kỳ đắc hoàng quan quy Tín quốc Khẳng giao trao mạo lão Triều Tiên, Khổ tâm lưu hướng đồng tâm thoại Hồi thủ gia sơn lệ vạn thiên. Dịch nôm: Mười năm khăng khăng chí đền bồi, Rốt cuộc không sao cản được trời. Bể bạc mệnh mang còn giận mãi. Sông vàng cuộn cuộn khốn trong rồi Chỉ mong thân lại về đô cũ. Không để già luôn ở nước ngoài Câu chuyện đồng tâm đau đớn nhĩ Quay đầu cảnh cũ lệ tuôn rơi. (Đại từ) Hay “vả”, chỉ người đàn ông với thái độ coi thường. (BT) Đoạn này nói ý là cụ Phan phụng mạng vua Hàm Nghi khởi binh Cần vương, nay nhà thờ và phần mộ đến nỗi xiêu tàn nghiêng ngả hương khói vắng tanh, mà ông anh ruột lại đang bị nạn lâm nguy, thôi thì cụ nên bãi binh về đi để cho yên mọi việc trong họ hàng làng xóm, khỏi mang tội với tổ tiên quê quán. Cụ cũng đã từng khởi nghĩa rồi, nhưng mà thời thế khó khăn, gia hương quanh quẽ, thì nên về là phải, dầu đối với quý thần cũng không then, mà chẳng ai còn chê được mình, vì tấm lòng trung quân của cụ, đến thế cũng là đủ rồi. Đoạn này nói ý là ông anh cụ bị người nhà làm phản mà bị bắt, vậy cụ cũng sớm liệu đi, kéo sau lại bị thủ hạ phản phúc đem cụ ra nộp cho Tây nữa thì khốn. Núi Hồng, sông Lam là hai phong cảnh hùng tráng nhất ở Hà Tĩnh và Nghệ An. Đoạn này nói ý rằng cụ cứ việc bãi binh mà về, không chịu ra làm quan với người Pháp thì thôi, nhưng mà núi Hồng, sông Lam, không thiếu chi chỗ non xanh nước biếc, vắng vẻ tốt tươi, cụ có thể ẩn cư để giữ nguyên vẹn trong sạch cái danh tiết quý báu của mình, không ai làm hại hay ép uống gì đâu mà lo. Có chí thì nên. Là tướng người có đầu, mặt, tay, chân và thân người đều ngắn. (BT) Hải tần: Đất ven biển. (BT) Là nhờ lúc người ta không phòng bị gì, mình nhảy ra đánh. Nghĩa là: bước đường sau này phải giữ gìn. Có lẽ người khách xem tướng mạo mà biết trước Cao Thắng mai sau bạo chiến quá mà tử trận chăng? Người vô dũng: Không phải là người nghĩa dũng. Vô liêu: Tình ý buồn bã. Góp nhóp: Góp nhặt. (BT) Biển lận: Hà tiện, keo kiệt, bủn xỉn. (BT) Ông Chu Công nước Tầu, làm tướng nhà Châu, hễ có ai đến, ông đang ăn cơm thì nhả miếng cơm ra, đang gội đầu thì bới tóc lên, để ra tiếp khách... tỏ ý kính trọng những người hiền năng vậy. Hoàng Phúc cũng là một nhà cách mạng ở Quảng Bình, đoạn trên kia đã nói tới. (Từ cũ, văn chương) loài cây rụng lá sớm nhất về mùa đông, dễ mọc, nhưng dễ tàn; dùng trong văn học cổ để ví người phụ nữ có thể chất yếu đuối. (BT) (Từ cũ) cung và tên; thường dùng để chỉ chí khí người con trai. (BT) (Phương ngữ) miếng nhỏ. (BT) Trí sĩ: Thôi làm quan về nghỉ hưu. Nhạc Mục: Nhạc Võ Mục hầu, tức là Nhạc Phi đời nhà Tống. Võ Hầu: Gia Cát Khổng Minh đời nhà Hán, phong Võ Hương Hầu. Mỗi kỷ là 10 năm, đây nói là ông chưa tới 30 tuổi. Câu này nói ý cũng là một chết, nhưng nếu ra cương trường đại chiến với người Tây mà tử trận, thì vong linh ông được thỏa hơn là chết vào tay một người đồng bào làm cách gà chuồng bơi mặt đá nhau. Ông hãy còn cha mẹ. Khi ông tử trận, thì bà vợ đang có thai. Khương Duy tự Bá Ước, là một tướng và sau này là Thừa tướng nhà Thục Hán thời Tam Quốc. (BT) Là các quan Tây. Bấy giờ là đời ông Toàn quyền De Lanessan. Đây: Túi bằng vải, dùng đựng đồ mang đi đường. (BT) Kéo nhây: Kéo dài, không dứt. (BT) Một số sách ghi Phan Đình Phùng mất ngày 28 tháng 12 năm 1895. Theo sách Lịch sử Nghệ Tĩnh: Trước đây, thực dân Pháp tung tin Phan Đình Phùng mất vì bệnh li, nhưng căn cứ theo bức công điện của Khâm sứ Trung Kỳ gửi Toàn quyền Đông Dương, thì ông đã hy sinh anh dũng (dẫn theo Định Xuân Lâm - Nguyễn văn Khánh - Nguyễn Đình Lễ, Đại cương lịch sử Việt Nam [Tập 2, NXB Giáo dục, 2006, tr. 84]. Sách Hỏi đáp lịch sử Việt Nam [Tập 4] do nhóm Nhân văn Trỗi biên soạn cũng ghi tương tự [NXB Trẻ, 2007, tr. 295]). (BT) Có tài liệu nói rằng việc ấy tuy Nguyễn Thân trước định thế, nhưng sau lại cho đem chôn. (BT) Đại ý nói khí thiêng sông núi Vệ Giang, Thạch Trụ (quê hương Nguyễn Thân) chung đúc ra bậc người anh tài, cha truyền con nối, vì giang sơn xã tắc mà đề ra để giúp giang sơn xã tắc. Ngày trước cha đã anh hùng, giờ tới con cũng anh hùng, lập nên công nghiệp to tát, ghi chép ở khoảng sông Lam, núi Hồng

muôn đời. 65. Trong câu đối này, những chữ Mặc, Châu, La, Việt, Lam, Hồng, Tùng, Mai, đều là tên riêng núi sông quê quán cụ Phan Đình Phùng. Trong câu đối này, những chữ Mặc, Châu, La, Việt, Lam, Hồng, Tùng, Mai, đều là tên riêng núi sông quê quán cụ Phan Đình Phùng. Theo ghi chép của tác giả Đào Trinh Nhất trong sách này thì Phan Đình Phùng mất ngày 13 tháng 11 năm 1895. (BT) Ông về thú tội cùng vua Tự Đức, bấy giờ vua mới cho ông có danh nghĩa chính thức để qua Mỹ một lần nữa thì chính cuộc ở Mỹ đã thay đổi khác mất rồi, người ta không thêm tính việc trước nữa. Ông Bùi Viện hết sức yêu cầu, làm gần như Thân Bao Tự đời Chiến Quốc khóc bấy đêm ngày ở sân vua Tần để xin đem binh cứu cho nước Sở. Tuy vậy người Mỹ kiếm cách thoái thác là bảo ông về trừ biên lấy hai triệu quan tiền đem qua làm khoản chi phí xuất binh. Kho tàng nước ta hồi ấy rỗng không, lấy đâu mà trừ được hai triệu quan tiền? Nhà vua bèn sai ông kinh doanh về việc buôn bán để trừ khoản tiền ấy. Việc này ban đầu chỉ có vua và ông biết mà thôi, sau vỡ lở ra, bà Từ Dụ Thái hậu (mẹ vua Tự Đức) can không cho làm, nhân thế đình thần lại khép ông vào tội khi quân, giam ông trong ngục tối đói khát mà chết. Thái tử Duy Vỹ, từ bé thông minh, lanh lẹ, đọc rộng kinh sử, ưu đãi và kính lễ sĩ phu; thần dân ai cũng ngưỡng mộ. Chúa Trịnh Doanh (1740-1767) rất quý trọng ông và đem trưởng nữ là Tiên Dung Quận chúa mà gả cho. Ông thường căm nổi nhà Lê mất quyền bính, khảng khái có chí thu lấy quyền cường. Khi làm Thế tử, Trịnh Sâm vốn ghen ghét vì ông tài giỏi. Một hôm, ông và Trịnh Sâm cùng ở trong phủ chúa. Chúa Trịnh ban ăn và bảo cùng ngồi. Song bà phi của Trịnh Doanh gạt đi mà rằng: “Đối với Thái tử, Thế tử còn có cái phân vua tôi, há nên ngồi cùng?” Rồi sai dọn riêng làm hai mâm. Trịnh Sâm sầm mặt lại, đi ra, nói với người ta rằng: “Trong hai chúng tôi, phải một sống, một thác, chứ quyết không thể cùng đứng với nhau được!” Kịp khi nổi ngôi, Sâm cùng bọn hoạn quan là Hoàng Ngũ Phúc và Phạm Huy Đình ngầm mưu phế Thái tử, nhưng chưa có cơ để nói. Sâm bấy giờ mới vu Thái tử tư thông với nàng hầu trong phủ Trịnh Doanh, rồi đem tội trạng ấy tâu với Lê đế, xin bắt hạ ngục. Thái tử biết nạn đã xảy đến, bèn vào ở tại nơi tắm điện của vua Lê. Huy Đình xông vào nơi Đông cung trước, tìm khắp không thấy, bèn vào thẳng trong điện, kể tội trạng của Thái tử, và nói: “Nghe Thái tử ẩn ở tắm điện của Bệ hạ, vậy xin Bệ hạ bắt giao cho thần.” Vua Lê ôm lấy Thái tử hồi lâu không nỡ rời ra. Huy Đình quỳ dài ở sân rồng. Tư liệu không thoát, Thái tử khóc lạy vua Lê, rồi rảo bước đi ra chịu trói để điếu về phủ Trịnh. Huy Đình bảo Thái tử bỏ mũ đợi chịu tội. Thái tử không nghe, nói: “Phế lập, thí nghịch là việc nhà người quen làm! Ta có tội gì? Đã có sử xanh nghìn thu ở đó.” Sâm giả mạo mệnh vua Lê, phế Thái tử làm dân thường, giam vào ngục – Theo Khâm định Việt sử thông giám cương mục, quyển 43, tờ 23-24. Theo Đại Nam nhất thống chí. Quân Tam phủ, cũng gọi là Ưu binh. Nguyên từ hồi trung hưng, nhà Lê chỉ lấy binh đình ba phủ ở Thanh Hóa và mười hai huyện ở Nghệ An làm lính, đối đãi họ rất ưu hậu (sẽ nói kỹ ở dưới). Hơn nữa. (BT) Theo sự khảo cứu của Biệt Lam Trần Huy Bá thì phủ chúa Trịnh ở khoảng chỗ nền cũ đình làng Trung Phụng gần chợ Khâm Thiên (Hà Nội) bây giờ. Toàn bộ chú thích ký hiệu BT là của người biên tập. Nay là thôn An Khê (ở vùng Hòn Một, gần đèo An Khê, trên đường đi Pleiku – Kontum) thuộc huyện Bình Khê, tỉnh Bình Định. Có thuyết cho rằng tổ tiên Nguyễn Huệ vốn họ Hồ, nên có sách chép là Hồ Phi Phúc. Sau đổi là An Tây, rồi sau đổi là thôn An Khê thuộc huyện Bình Khê tỉnh Bình Định ngày nay. Nay là phủ Hoài Nhân thuộc tỉnh Bình Định. Nay là thôn Phú Lạc thuộc huyện Bình Khê, tỉnh Bình Định. Nay là phủ Tuy Phước thuộc tỉnh Bình Định. Không rõ họ của Hiến là gì. Trích trong một bài văn ở hồi Lê Mạt. Trích dịch nguyên văn chữ Hán trong Hành am thi tập. Thúc bách. (BT) Túc vùng “Trong Mán” (Man – Trung). Chữ 椿 này có 2 âm: Thung (thư dùng thiết) và Đang (đô giang thiết). Lê dân. (BT) “Ó” nghĩa là la ó. Tức là Hạ đạo ấp Tây Sơn. Sau, Thung bị Nhạc giết. Sau, cả hai cũng đều bị Nhạc giết chết. Gióc: kết nhiều sợi nhỏ thành sợi to. Khâm định Việt sử, quyển 44, tờ 23; Đại Nam chính biên truyện, sơ tập, quyển 30, tờ 4a. Hay Đàng Trong. Người làng Phụng Công, huyện Yên Dũng, xứ Kinh Bắc (nay làng ấy thuộc huyện Văn Giang, tỉnh Bắc Ninh). Khâm định Việt sử, quyển 44, tờ 11 b. Khâm định Việt sử, quyển 44, tờ 11. Khi bị bắt nộp, Loạn sai con đem vô số vàng lót cho Ngũ Phúc, song vẫn không được tha. Qua mùa đông năm Bính Thân (1776), Loạn phải ra Thăng Long (nay là Hà Nội), chết ở dọc đường. Truyện Trương Phúc Loạn nay có chép kỹ ở Đại Nam tiền biên liệt truyện quyển VI, tờ 35, 36. Đút lót. (BT) Thi đồ về hàng võ gọi là Tào sĩ, theo chế độ võ cử thời Lê. Khởi xướng một phong trào (chính trị, văn hóa). (BT) Người Kinh Bắc (hay Bắc Ninh, Bắc

Giang). Người làng Trung Cẩn, huyện Thanh Chương (Nghệ An). Theo Bùi Văn Lãng: “Thành Đồ Bàn”, Tri Tân số 12, trang 4 và 21. Danh từ “Chính phủ” này, theo nghĩa thời đó, là “Vương phủ cầm quyền chính”. Khâm định Việt sử quyển 44, tờ 28b. Khi còn quân Việp Hoàng Ngũ Phúc, triều đình Nam Hà có dâng mấy bức thư, do Trương Phúc Loan chủ trương, yêu cầu quân Việp rút quân để thực hành cái ý vào cứu họ Nguyễn, đánh dẹp Tây Sơn mà Phúc đã hứa từ lúc mới cất quân vào Nam, song quân Việp không nghe, (theo Nam Hà tiếp lục), nay làm hẳn ra mặt thôn tính chiếm giữ. Theo Khâm định Việt sử thì, để kế chân Hoàng Ngũ Phúc, chúa Trịnh bổ Bùi Thế Đạt và Nguyễn Đình Đống làm Trấn thủ; Phan Lê Phiên, Ưông Sĩ Điển, Nguyễn Lệnh Tân làm Tá nhai. Rồi lại bổ Lê Quý Đôn và Nguyễn Mậu Dĩnh làm Hiệp đồng để kinh lý công việc trong quân. Cứ 10 ngày lại một lần đệ trình mọi việc. Lịch triều hiến chương, Bính chế chí, quyển 39. Lịch triều hiến chương, Bính chế chí, quyển 39. Lịch triều hiến chương, Bính chế chí, quyển 39. Có tên nữa là Tố Lý, vừa là cháu, vừa là con nuôi của Hoàng Ngũ Phúc. Về sau, Duy Chi bị Tây Sơn giết. Tên cũ là Duy Kiêm. Tức mai mối. Khâm định Việt sử quyển 44, tờ 33b-34a. Trong Việt sử tổng vịnh truyện Nguyễn Hữu Chỉnh chép là Tố Lý, cũng tức Đình Bảo. Xuất xứ ở Việt sử tổng vịnh, mục Gian thần, truyện Nguyễn Hữu Chỉnh. Nguyên từ tháng tám, năm Bính Thân (1776), Trịnh Sâm thấy Quảng Nam chưa yên mà nhân tình Thuận Hóa lại chưa thiếp phục, bèn triệu bọn Bùi Thế Đạt, Lê Quý Đôn và Phan Lê Phiên về; đồng thời lại triệt về hết cả cơ đội 13 hiệu. Rồi sai Sơn Nam trấn thủ Tào Quận công Phạm Ngô Cầu vào thay, lĩnh chức trấn thủ Thuận Hóa, được phép tiện nghi làm việc lưu bọn Nguyễn Mậu Dĩnh, Nguyễn Lệnh Tân làm phò tá: đổi cơ đội 10 doanh vào đóng làm thủ binh. (Khâm định Việt sử, quyển 44, tờ 33a) Còn có tên khác là Quyền, đỗ Tào sĩ, người thôn Hoàng Nghĩa, huyện Hưng Nguyên, trấn Nghệ An. Trong Khâm định Việt sử quyển 46, tờ 15b chép là thư phản gián của Nguyễn Hữu Chỉnh. Đại Nam liệt truyện, quyển 30, tờ 18b chép rằng “nước sông bỗng dềnh lên dữ dội”, nhưng không nói rõ cái có tại sao. Thiết tưởng: chắc là sau mấy trận nước lũ nên nước sông mới lên to, giúp cho Tây Sơn cái dịp thuận lợi để bắn vào thành. Một con tên là Đình Vị, một con không rõ tên là gì. Đỗ Tào sĩ, người làng Hà Hoàng, huyện Thạch Hà (Hà Tĩnh). Đỗ Tiến sĩ khoa Kỷ Sửu đời Lê Cảnh Hưng, người làng Trung Cẩn, thuộc huyện Thanh Chương. Trong Khâm định Việt sử quyển 46, tờ 16a chép Ngô Cầu mở cửa thành, xe quan tài, xuống hàng. Ở địa phận xã Ái Tử, huyện Đăng Xương, tỉnh Quảng Trị. Thuộc huyện Lê Thủy, tỉnh Quảng Bình. Không rõ họ Liên là gì. Khi Liên nổi lên, có lực lượng ở ngoài bể rồi, thì tên Sơn, người huyện Thần Khê thuộc trấn Sơn Nam (nay thuộc Hưng Yên) đem đồ đảng đến quy phục. Vì thế, khí diêm của Liên càng thêm bùng bùng mạnh mẽ. Miền duyên hải phía đông nam phải rối ren, dân không được yên ổn. (Khâm định Việt sử quyển 46, tờ 14a). Ở phía đông bắc, cách huyện Đăng Xương 26 dặm thuộc đạo Quảng Trị. Đến năm Minh Mạng thứ nhất (1820) đổi làm Việt An. Đỗ Tào sĩ, con Bùi Thế Đạt, người Tiên Lý, thuộc Đông Thành. Mỗi hộc độ 60 lít (litres). Nghĩa là: Tào Tháo, sau khi phá được Kinh Châu, thuận dòng nước, từ Giang Lăng xuôi xuống mạn đông: thuyền mảnh dềnh giăng hàng nghìn dặm, cờ quạt che rợp một góc trời... thật là một tay hào hùng một đời vậy. Nghĩa là quan liêu làm việc bên Trịnh phủ. Là dòng dõi Đình Văn Tả, Liễn Trung hầu Đình Tích Nhượng, người làng Hàm Giang, huyện Cẩm Giàng, tỉnh Hải Dương, vốn nổi tiếng là một tướng giỏi thủy chiến. Thuộc huyện Nam Xương, giáp hai huyện Tiên Lữ và Hưng Nhân ở Hưng Yên. Người làng Vẽ (Đông Ngạc), huyện Từ Liêm, tỉnh Hà Đông. Hạ lưu sông Nhị Hà, thuộc địa phận xã Phù Sa, huyện Đông An, tỉnh Hưng Yên. Gió thổi hơn một tháng không ngừng. Loại thuyền chiến cỡ nhỏ, bên trái và bên phải mở lỗ để luồn mái chèo, phía trước và phía sau đều mở lỗ bắn nỏ và đâm giáo (BT). Có sách chép là Khản. Chỉ biết tên được 5 người là Thụ, Bồi, Truyền, Tình, Gia còn không rõ tên là gì. Tức đầm Vạn Phúc ở làng Vạn Phúc, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Ở địa phận bãi Thúy Ái, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Ở địa phận thôn Hậu Lâu, huyện Thọ Xương, Hà Nội. Có sách chép là Tây Long. Tục gọi là Tây Luông. Thuộc địa phận làng Nam Dư, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Trong truyện Phan Thị Thuần, mục Liệt nữ ở Việt sử tổng vịnh chép là Ngô Phúc Hoàn; Trong Lê quý kỷ sự chép là Ngô Phúc Mai, người làng Trảo Nha, huyện Thạch Hà, trấn Nghệ An. Có sách chép là Mai Thế Dương, người làng Thạch Giản, huyện Nga Sơn, Thanh Hóa. Người làng Linh Đường, huyện Thanh Trì, Hà Đông. Theo Việt sử bổ di. Chỉ vua Lê. Chỉ Nguyễn Hữu Chỉnh, vì bấy giờ Chỉnh đương làm Hữu quân bên Tây Sơn. Người làng Thanh Lệ, huyện Chân Định, (nay đổi Trực Định thuộc Thái Bình).

Đỗ Tiến sĩ khoa Bính Tuất, đời Lê Cảnh Hưng, người làng Vân Canh, huyện Từ Liêm, Hà Đông. Về việc này, Khâm định Việt sử, quyển 46, tờ 21 chép: Trịnh Khải đến làng Hạ Lôi thuộc Yên Lãng thì quân gia tán hết. Thêm sai tri lại phiên Lý Trần Quán, trước đó, vâng hịch triệu nghĩa binh, vừa chợt ở đấy; hai bên gặp nhau. Trần Quán nói lừa môn sinh là Nguyễn Trang rằng: “Đây là quan Tham tụng họ Bùi nhân lánh nạn đến đây dựa ta. Người khá hộ vệ đưa người qua địa giới huyện nhà.” Bên mình Trịnh Khải bấy giờ, ngoài một viên nội thị Tập Trung ra, không còn lấy một tên quân nào cả. Việt sử bổ di chép tên Ba lại tranh tuấn Trang, bắt chúa Trịnh đem nộp. Trang là môn sinh của Quán. Có sách chép, sau khi Khải chết được hai ngày, thì Lý Trần Quán chết theo. Việc này, trong Lê triều dã sử nhật ký chép hơi khác: khi Quán thấy Trịnh Khải bị bắt, liền nói một câu hình như phân bua: “Tôi vốn thực lòng đến đón tiếp chúa, không ngờ hóa ra lại làm hai chúa!” Rồi Quán tự mổ bụng ngay ở trước mặt chúa Trịnh để tỏ lòng trung. Trong Việt sử bổ di cũng chép Lý Trần Quán mổ bụng mà chết. Theo tài liệu của Ứng Hòe Nguyễn Văn Tố tiên sinh đã dịch trong Nam sử tập biên quyển 16, tờ 16a -17a; đăng ở Tri Tân số 75, ngày 19 Décembre 1942, thì Lý Trần Quán là người giản dị, chất phác, tính rất hiếu... Quán bảo quán chủ rằng: “Tôi là bề tôi mà làm nhảm chúa, tội nên chết: không chết, không lấy gì tỏ được lòng này với giời đất!” Nói rồi, xin quán chủ sắm cho một cỗ áo quan và một chỗ đất chôn, ngành hướng nam, lạy hai lạy; xong xuôi vào nằm trong áo quan, miệng đọc rằng: “Tam niên chỉ hiếu dĩ hoàn, thập phần chi trung vị tận” (nghĩa là hiếu ba năm đã trọn vẹn, trung mười phần chưa làm được). Rồi bảo chủ quán rằng “phiên đem câu này dặn lại con ta, dán ở gia tư để thờ ta. Đa tạ chủ nhân. Đây áo quan hộ ta.” Bấy giờ là ngày 29 tháng sáu, năm Bính Ngọ, 1786. Việt sử bổ di chép: Khi Trang và Ba bắt được chúa Trịnh Tông (tức Khải), lên yết Nguyễn Huệ, Huệ hỏi Ba: – Có phải là Trịnh Tông thật không? Ba thưa: – Phải! – Sao mi biết? – Tôi từng làm gia thần. – Là tôi mà bắt chúa thì tội đáng chết, chứ còn công gì mà thưởng? Rồi Nguyễn Huệ sai lôi Ba ra chém. (Có sách chép Hữu quân Nguyễn Hữu Chỉnh sai chém Ba Chúc, tức tên Ba này). Còn Nam sử tập biên chép: Về sau, vua Lê Chiêu Thống (1787-1788) truy phong Lý Trần Quán làm Thượng thư, sai xé xác Nguyễn Trang tể ở trước mộ Trịnh Khải. Theo Việt sử bổ di. Trong Khâm định Việt sử quyển 46, tờ 23b-25b đại lược chép: Khi Văn Huệ đánh được Vị Hoàng, mật đem cái ý tôn phù tâu với vua Lê; lại trước sai viên tỳ tướng đem một cánh quân đợi khi đại binh kéo đến Thăng Long thì vào hộ vệ ở cung điện nhà vua. Bấy giờ vua Lê đang se mình, các hoàng tử đang thị binh ở nội điện, thấy ngoài điện có lính và voi, ngờ rằng “giặc” đến bức bách, bèn nâng đỡ vua dậy, toan lánh đi, thì vừa gặp viên tỳ tướng đệ dâng tờ tấu, trong nói trước xin vãn an, rồi xin chọn ngày khác vào yết kiến. Vua Lê thấy tâu như thế, bấy giờ mới yên lòng. Người làng Yên Vỹ, tổng Yên Canh, huyện Đông Anh, phủ Khoái Châu, Hưng Yên. Người làng Đông Ngạc (Vẽ), huyện Từ Liêm, Hà Đông. Có sách chép là Sĩ Lãng, người làng Võ Nghị, huyện Thanh Quan. Mẹ là Nguyễn Thị Huyền, người xã Phù Ninh, tổng Hạ Dương, phủ Từ Sơn, tỉnh Bắc Ninh. Là con Nguyễn Thế, Thời Thấu từng làm quân sư cho hai ông Hoàng Duy Chúc, Duy Mật, dấy quân ở Ninh Trấn, chống lại họ Trịnh. Chúa Tiên là cái mỹ hiệu mà trong cung nhà Lê bấy giờ quen gọi Ngọc Hân. Có sách chép là ngày 18. Về việc này, Lê quý kỷ sự chép hơi khác: Tự tôn (Duy Kỳ) không nói trước với Nguyễn Huệ, đã vội lên ngôi ngay trước cửa vua Hiến Tông, lại tự tiện phát tang rồi mới nói cho Nguyễn Huệ biết. Huệ giận; Công chúa Ngọc Hân phải mật sai người bảo Duy Kỳ. Duy Kỳ phải tạ lỗi lại, bấy giờ Nguyễn Huệ mới thôi. Trong Histoire moderne du Pays d’Annam của Charles B. Maybon cũng có nói đến việc này. Lê Ninh lãng: đưa đi an táng (BT). Người làng Vân Trình, huyện Phong Điền. Người làng Vân Trình, huyện Phong Điền. Trong sách Lê kỷ (dã sử) chép, Nhạc đi từ Phú Xuân đến sông Gianh, tới đâu lấy hết dân đinh làm lính đến đó, cộng được hơn 10 vạn lính. Chùa Tiên Tích ở xóm Nam Ngự, tổng Vĩnh Xương, huyện Thọ Xương (nay ở phố Hàng Lọng, Hà Nội). Có sách chép: khi Chỉnh ra đến bờ sông, không một chú lái nào chịu chở thuyền cho Chỉnh cả. Chỉnh bực mình ngâm chơi mấy câu: Đi cùng bốn biển chín chu Trở về xó bếp chuột chù gặm chân! Mãi sau mới vớ được một chiếc thuyền câu, Chỉnh mới đi thoát. Có sách chép là “Nguyễn”. Vua Thái Đức đóng ở Quy Nhơn, coi giữ Quảng Ngãi, Quy Nhơn, Phú Yên và Nha Trang. Đông Định vương Nguyễn Lữ quản trị Bình Thuận, Đồng Nai, Ba Lạt và Hà Tiên. Bắc Bình vương Nguyễn Huệ thống trị Quảng Nam, Phú Xuân (Huế) và khống chế cả Bắc Hà (Sử ký Đại Nam Việt do Giáo hội xuất bản tại Sài Gòn, năm 1898, trang 59). Đỗ Hương cống, người làng Tả Thanh Oai,

huyện Thanh Oai, Hà Đông. Đỗ Hương cống, người làng Xuân Quan (nay thuộc huyện Văn Giang, Bắc Ninh). Đôn đáo, lao nhanh. (BT) Lại có sách chép: Khi Duệ và Đức nghe biết, trong Nam, anh em Tây Sơn có cuộc nội biến, họ bèn viết mật thư, âm mưu với Chính: cùng hợp binh lại, kéo thẳng về Nam, nổi loạn. Khi thành công, sẽ cắt cho Chính cái địa giới từ sông Gianh trở ra Bắc. Nhưng Chính bấy giờ ngần ngừ chưa quyết, nên việc này không thành sự thực. Sau đổi là Thước, người làng Yên Vĩ, huyện Đông An (Hưng Yên) đỗ Tiến sĩ, bấy giờ làm Đồng bình Chương sự. Người làng Tri Chỉ, huyện Phú Xuyên, (Hà Đông), đỗ Tiến sĩ, bấy giờ làm Hộ khoa cấp sự trung. Có sách viết là Lê Duy Án. Duy Hiên là con thứ 6 vua Lê Ý Tông và là ông chú (tụng tổ thúc) vua Lê Chiêu Thống, bấy giờ làm Đại tông chánh. Nay là Vinh. Phản thần, phản nghịch. (BT) Theo Việt sử tổng vịnh, quyển 5, mục Trung nghĩa”, truyện Trần Công Thước và Đông An huyện, Yên Vĩ xã, Nhâm Thìn khoa Tiến sĩ Trần Công Sán sự trạng. Hồi bấy giờ, nhà Lê ngoài Bắc coi Tây Sơn như người “nước” khác, nên tự xưng là “tê quốc”, kêu Tây Sơn là “quý quốc”. Hòa thuận với nước láng giềng. Nay là ba huyện Bình Chính, Minh Chính, và Bồ Trạch thuộc Quảng Bình. Nay là hai huyện Minh Linh và Do Linh thuộc Quảng Trị. Một ngọn núi ở Tuy Hòa, Quảng Nam. Một ngọn núi ở Khánh Hòa. Từ cũ, nghĩa là “mạch rừng” (BT). Xưa thuộc huyện Gia Lâm, trấn Kinh Bắc. Xưa thuộc huyện Gia Lâm, trấn Kinh Bắc. Xưa thuộc huyện Gia Lâm, trấn Kinh Bắc. Nay đổi làm làng An Xá, thuộc huyện Thanh Miện, tỉnh Hải Dương. Người làng Nộn Liễu, huyện Nam Đường, Nghệ An. Nay thuộc huyện Đan Phượng, tỉnh Hà Đông. Nay thuộc tỉnh Thái Bình. Thuộc huyện Quế Dương, Bắc Ninh. Thuộc huyện Thanh Quan, Thái Bình. Tức huyện Cổ Lũng, từ Lê đổi làm Hữu Lũng, đến Nguyễn vẫn nói theo; nay đổi làm châu, thuộc tỉnh Bắc Giang Quận Thạc Hoàng Phùng Cơ. Đình Tích Nhượng. Sông này thuộc địa phận làng Trinh Sơn, huyện Mỹ Hóa, tỉnh Thanh Hóa. Sông Thanh Quyết thuộc địa phận làng Thanh Quyết, huyện Gia Viễn, tỉnh Ninh Bình. Không kể Hữu Du và cơ thiếp đương ở Thăng Long với Chính. Sông Tất Mã ở khoảng tiếp giáp ba huyện Thụy Nguyên, An Định và Vĩnh Lộc thuộc tỉnh Thanh Hóa. Thuộc huyện Gia Viễn, tỉnh Ninh Bình. Thuộc địa phận làng Gián Khẩu. Nay người ta quen kêu là bến đò Gián Khẩu (Ninh Bình). Thuộc trại Nghệ, làng Đại Hữu, huyện Gia Viễn, tỉnh Ninh Bình. Một làng thuộc Gia Viễn, Ninh Bình. Có lẽ là Quỳnh Ngọc Hầu. Tục gọi Sơn Miêng. Nay thuộc phủ Ứng Hòa, Hà Đông. Tức làng Châu Cầu thuộc huyện Kim Bảng (nay thuộc huyện Thanh Liêm, tỉnh Hà Nam). Về trận Hữu Du thua này, Khâm định Việt sử chép hơi khác: Hữu Chính “lại sai Hữu Du đem hơn 50 chiếc chiến thuyền, chở hết súng lớn, hỏa khí và các chiến cụ để cả cửa sông, đối ngang với quân địch ở bờ bên kia. Hữu Du dựa theo bờ sông mà đậu thuyền, không hề phòng bị gì cả. Ban đêm quân địch lặn nước ngầm qua sông, lấy thùng dài buộc thuyền của quân Du rồi kéo về bờ bên Nam. Người trong thuyền sợ hãi luống cuống không biết xoay xở ra sao, tranh nhau nhảy xuống nước để chạy. Chiến thuyền và đại bác của quân Bắc đều bị Tây Sơn bắt được cả. Hữu Chính bàn với chư tướng lui giữ Châu Kiêu. Nửa đêm nổi trống thu quân. Chư quân kinh sợ một cách vô cớ, bèn tan vỡ lung tung: tranh nhau, giầy đạp nhau chạy trốn. Khí giới và nghi trượng quăng bỏ đầy đường. Chính và Du chỉ còn vài trăm quân chạy về Thăng Long.” (Quyển 47, tờ 14b 15a) Tức làng Bằng thuộc phủ Thường Tín, tỉnh Hà Đông. Còn gọi là sông Nhị Hà (BT). Về việc này, Khâm định Việt sử quyển 47, tờ 15b-17a chép như vầy: Hay tin quân Hữu Chính tan vỡ, vua Lê bàn muốn chạy về phía tây: do thượng đạo đi Thanh Hoa giữ hiểm để tính cuộc hưng phục. Nửa đêm, Hữu Chính về từ Thanh Quyết. Vua sai người vờ gọi đến mấy lần mà Chính không tới. Rồi Chính mật sai Tham tri chính sự Nguyễn Khuê vào tấu xin vua chạy về phía bắc: - Nguyễn Cảnh Thước ở Kinh Bắc là người dũng lược đáng tin cậy. Vả, nương thành kiên cố, có sông lớn cách trở để giữ vững, rồi kịp gọi quân cần vương, thì trên từ Thái Nguyên, Sơn Tây, dưới đến Hải Dương, Sơn Nam, cùng thông khí mạch ở các nơi ấy, chẳng mấy ngày có thể chiêu tập được đại binh. Rồi sau xem thời cơ mà hành động, mới mong có cơ hưng phục được. Vua Lê ưng theo. Tảng sáng hôm sau vua Lê sai Hoàng đệ là Duy Lưu hộ tống Hoàng thái hậu, Hoàng phi, Nguyên tử và cung tần đi trước. Khi sắp ra đi, vua Lê vào nơi tắm miếu khóc lạy. Bấy giờ các thị vệ đều lén tản đi cả. Vua Lê vừa lo vừa sợ, không biết tính chước ra sao. Thị thần Bùi Dương Lịch rảo bước tới trước mặt vua, tâu rằng: - Hữu Chính tuy vỡ quân, thua trận, nhưng thủ hạ còn nhiều người vẫn e sợ. Xin nhà vua truyền chỉ, ngự sang nhờ Chính, ép Chính đi theo ngự giá. Rồi lâm thời kêu gọi, chắc không đến nổi quanh quẽ trở trối đâu. Vua Lê cho là phải. Dương Lịch lại sai

người đứng trong sân rồng, lớn tiếng tuyên chỉ Thị vệ dần dần lại nhóm lại. Vua Lê và nội thần là bọn Nguyễn Quốc Đống, Nguyễn Khải đi sang nhà Hữu Chính. Chính vội vã khóc lạy đón ngự giá, mời ngồi nơi ghế bành đặt ở khoảng chính giữa. Nhà vua vào dụ bảo Chính đi theo giá. Hữu Chính nhân sai Hữu Du đi trước hộ tống. Giây lát Hữu Chính thu nhặt được vài nghìn quân tản mát, ủng hộ vua Lê vượt sông chạy sang Bắc... Thuộc tỉnh Bắc Ninh. Tục gọi là núi Tam Tùng, nay thuộc huyện Việt Yên, tỉnh Bắc Giang. Trong Bắc Giang địa chí của Nhật Nam Trịnh Như Tồn, trang 24b-24c có chép: ... Tướng Tây Sơn là Nguyễn Văn Hòa đem binh lên đánh. Vua Chiêu Thống chạy về núi Bảo Lộc nương náu ở đất Lạng Giang; còn Hữu Chính thua, chạy đến địa phận xã Quế Nham (nay thuộc phủ Yên Thế, tỉnh Bắc Giang) đường cùng phải trá hình chui vào cống (Cống Trung ở xã Quế Nham), nhưng không may có người tố giác, nên bị tướng Tây Sơn bắt đem về làm tội ở Thăng Long. Trong Lê kỷ (dã sử) chép Nhậm chém Chính. Tang thương ngẫu lục, quyển dưới, tờ 18. Phiên bản theo âm chữ Nôm chép trong sách Lê kỷ (dã sử). Về có anh em Tây Sơn bắt hòa ấy, trong tập Trần Công Sán sự trạng (sách trường Bắc Cổ, số A 2136) chép như thế này: Sau khi ở Bắc về, Nhạc về thăng quốc thành, Huệ đến Phú Xuân, đóng binh lại, không tiến nữa: sửa đắp thành lũy, thân nghiêm hiệu lệnh, giữ lấy hết cả những quân khí và của báu mà khi Bắc chinh lấy được, Nhạc hằng sai sứ vờ gọi, song Huệ thoái thác rằng mặt Bắc chưa yên; không chịu về châu. Phàm những sự phong thưởng đều chuyên quyết cả chứ không bầm mệnh với Nhạc. Nhạc sai sứ đem ấn sắc phong Huệ là Bắc Bình vương và hỏi các hóa bảo được ở phủ Trịnh. Bắc Bình vương chống mệnh, không chịu dâng, bảo sứ giả về thưa với vua anh rằng: “Tắc đất tắc vàng Bắc Hà còn nhiều, cứ ra mà lấy, còn hỏi cái gì?” Lê kỷ (dã sử) chép: Nhậm, sau khi đã dẹp yên bốn trấn ở Bắc Hà, uy quyền lớn lao lòng lẫy, có ý muốn đánh vua Thái Đức và Bắc Bình vương để phục thù nhà Lê và tôn phù chúa Nguyễn. Có sách chép Bắc Bình vương đem theo những 3 vạn tinh binh. Về việc này, Khâm định Việt sử quyển 47, tờ 28b-29b chép: Trước đây, Huệ sai Văn Nhậm ra Bắc, song trong lòng vẫn ngờ lắm, nên sai Ngô Văn Sở và Phan Văn Lân làm Tham tán để chia bớt quyền của Nhậm. Huệ mật bảo Văn Sở rằng: “Nhậm là con rể của Vua anh. Ta và Vua anh có hiềm khích; Nhậm tất không yên lòng. Chuyển đi này, hẳn cầm nắm trọng binh để vào nước người ta, thì sự biến không thể liệu trước được. Điều ta lo lắng không ở Bắc Hà, mà chỉ ở Văn Nhậm thôi. Người nên xét kỹ hẳn từ chỗ kín nhiệm để mách bảo ta. Kịp khi thừa thắng ruổi ra Bắc, vào Thăng Long, bắt được Hữu Chính, Nhậm tự cho rằng oai võ đủ phục được người, lại càng không kiêng nể gì nữa. Nhậm làm nhiều việc trái phép: tự đúc ấn chương, tự ý chuyên chế. Văn Sở vốn có hiềm khích với Nhậm, liền dâng mật thư vu Nhậm làm phản, Huệ bèn tự cầm thân binh ruổi ra Thăng Long. Nhậm ra đón Huệ vỗ về yên ủi bằng lời ôn tồn rồi sai nhường ngựa mình đang cưỡi, lưng mình đang che cho Nhậm đi vào thành. Đến nơi, Huệ sai người trối Nhậm đem ra tra hỏi. Tuy xét không đủ chứng cứ là Nhậm phản nghịch, nhưng Huệ vẫn nói cách quyết đoán rằng: “Không cần phải nói nhiều lời! Tài người trội hơn ta, thì người không phải là người ta dùng được.” Huệ bèn sai chém Nhậm. Rồi nhắc ngay Văn Sở lên làm Đại tư mã, thay coi quân sĩ và kiêm chức trấn thủ Thăng Long. Có sách chép là Hồ Hồ hầu. Phan Huy Ích, người làng Thầy, phủ Quốc Oai, tỉnh Sơn Tây. Khi Ngô Thì Nhậm đắc dụng với Tây Sơn, thì Nhậm tiến cử Ích và các bạn khác như Trần Bá Lãm và Vũ Huy Tấn... Ban đầu Ích được dùng ngay làm Thị trung Ngự sử, sau Ích và Nhậm cùng đóng vai trọng yếu trong cuộc ngoại giao với nhà Thanh. Cái ấn “sắc mệnh chi bảo” in ở trong tập này là rập trong đạo sắc của Phan Huy Ích do vua Quang Trung phong cho ngày 18, tháng tư nhuận, năm Quang Trung thứ 5 (1792). Thuộc phủ Yên Thế, tỉnh Bắc Giang. Thuộc Bắc Ninh. Ở giữa hai huyện Vũ Giang (Bắc Ninh) và Việt Yên (Bắc Giang). Thuộc Hải Dương. Nay thuộc huyện Nam Xương, tức Nam Xang, tỉnh Hà Nam. Sước hiệu là cách gọi khác của “biệt danh”, thường do người khác đặt cho, mang ý trêu chọc (BT). Về việc vua Lê bên ba này, Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 29b-30b chép rằng: Trước đó, vua Lê đến Vị Hoàng, nương tựa vào Việt Tuyến. Đến bấy giờ tướng Tây Sơn là Ngô Văn Sở đem binh từ Thăng Long xuôi dòng xuống đánh. Việt Tuyến đem chu sư đón đánh ở cửa sông Hoàng Giang. Khi quân hai bên giao chiến, Văn Sở đem cha và vợ Việt Tuyến trối ở đầu thuyền để cho Tuyến biết. Tuyến trông thấy, khóc rưng rức, không dám đánh nữa, rút quân về sông Vị Hoàng. Vua Lê hay tin Việt Tuyến thua, vội dời thuyền lại đóng ở Quần Anh (thuộc huyện Nam Chân, tỉnh Nam Định). Tối đến Việt Tuyến cũng đem chu sư đến liền. Đêm ấy, gió to, bão lớn, trời tối mờ mịt, thuyền bè

tròng thành trôi dạt, cùng nhau lạc lõng hết cả. Thuyền vua Lê trôi vào bến Thiết Giáp (thuộc huyện Nga Sơn) ở Thanh Hóa... Thuyền Tuyền cũng giạt vào cửa Cần Hải (thuộc huyện Quỳnh Lưu) ở Nghệ An. Sau Việt Tuyền đến Thăng Long, xuống hàng Tây Sơn, bị Tây Sơn giết chết. Thuộc tổng Cao Bằng, phủ Hòa An, tỉnh Cao Bằng. Trong An Nam nhất thống chí nói 64 người. Theo tờ bầm của Lục Hữu Nhân, Tri phủ ở phủ Thái Bình bên Tàu (Đông Hoa toàn lục, quyển 107, tờ 37b). Đông Hoa toàn lục, quyển 107, tờ 38b. Đông Hoa toàn lục quyển 107, tờ 39b. Đông hoa Toàn lục, quyển 107, tờ 39b. Theo Bắc hành lược biên của Lê Quýnh thì bọn Túc do ải Đầu Áo chạy sang Tàu. Chiều mồng 9 tháng năm năm Mậu Thân (1788), Lê Quýnh và Hoàng Ích Hiếu cố chống giữ ở trên cái gò nhỏ trong sông Phất Mê thì quân Tây Sơn kéo đến vây mặt tây nam, mà lính giữ ải bên Thanh thì chống lại ở mặt đông bắc. Bọn Quýnh tiến thoái cùng đường, chỉ chực liều đánh mà chết. Thành linh mưa to, gió nổi, bọn Quýnh, giữa đêm mờ tối, lần theo tia sáng chớp giụt, lội sông tìm lên một con đường nhỏ, sang lọt được đất Tàu. Bấy giờ gia đình của bọn Lê thần chỉ còn 7 mống! Theo Thanh triều sử lược quyển VI, tờ 19b. “Giấu ta lằng”, trong Kinh Thánh chỉ việc phụng sự không hết mình (BT). Người Quảng Nam. Trong bản gốc, tác giả dùng cả hai chữ Cần Long và Kiên Long, ở đây chúng tôi dùng thống nhất là Cần Long. (BT) Đông Hoa toàn lục, quyển 107, tờ 38b-39a. Xưa, địa bàn Tuyên Quang gồm cả đất Hà Giang, Lào Cai, Yên Bái. Đông Hoa toàn lục, quyển 108, tờ 22a chép là Trương Triều Long, còn sử sách ta thường chép là Trương Sĩ Long. Theo điều thứ 8 trong quân luật bát điều của Tôn Sĩ Nghị. Người Yên ấp, huyện Hương Sơn. Chức quan giữ tài chính, trông coi thuế má. Tức là bến Đông Tân ở sông Nhĩ Hà ngày nay. Tức núi Yên Ngựa ở xã Mai Sao, Chân Ôn, tỉnh Lạng Sơn. Núi Tam Điệp, tức đèo Ba Dội là một dãy núi ở chỗ phân địa giới hai tỉnh Ninh Bình và Thanh Hóa (ngọn cao nhất được 118 thước tây) chạy đến Thần Phù và Diên Hồ có các đèo Yên Ban, Tam Điệp, Đông Giao và Phố Cát... Ở khoảng giữa hai huyện Vũ Giang (Bắc Ninh) và Việt Yên (Bắc Giang). Đời Trần là huyện Long Nhân, đến Lê mới gọi là Phượng Nhãn, nay thuộc tỉnh Bắc Giang. Ở huyện Việt Yên, tỉnh Bắc Giang. Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 34a chép là Trương Sĩ Long. An Nam nhất thống chí chép: ... Lân lừa quân vượt sông để khiêu chiến, tướng sĩ vốn sợ oai Lân phải liều rét lội bừa. Đến lòng sông, những người bị rét công không lội qua được đều chết đuối cả. Còn những quân đổ bộ được lên bờ thì lại bị lính vận tải của Thanh giết chết. Lân liệu chừng không thể đánh được, liền rút quân chạy lui. Dư đảng tan vỡ trốn vào nơi dân gian lại bị dân bắt đem nộp quân Thanh. Lân phải một người một ngựa chạy về. Sách Lê kỷ (dã sử) chép: Khi quân Thanh đến núi Tam Tầng, thì Nội hầu Lân (tức Lân), tướng Tây Sơn, lừa hết binh mã ở năm trấn Kinh Bắc, Hải Dương, Sơn Nam thượng, Sơn Nam hạ và Sơn Tây cộng được 12 vạn, đêm vượt sông Thương, đến bình minh hôm sau, giao chiến với quân Tàu ở dưới núi. Quân Thanh đứng trên cao, giương cung vạn súng bắn xuống liên liên, tên đạn rào rào như mưa trút. Lân thua lớn: quân lính chết đuối ở sông Thương kể hàng vạn người. Lân chạy về Thăng Long chỉ còn 28 quân kỵ. Nay thuộc tổng Văn Quan, phủ Lý Nhân, tỉnh Hà Nam. Nay là một huyện thuộc tỉnh Ninh Bình. Nay là một tổng thuộc huyện Gia Viễn, tỉnh Ninh Bình. Đàng Ngoài. Nay thuộc tổng Thuộc Sơn, châu Hữu Lũng, tỉnh Bắc Giang. Việc này, An Nam nhất thống chí chép vào ngày 11 tháng mười một năm Mậu Thân (1788). Nay là chỗ đền Tây Luông của Hoa kiều thờ Quan Công ở Hà Nội. Cổng đền có 4 chữ (Tây Long cổ miếu) mở ra phố Trippenbach, phía trước đền thì trông ra phố Hồng Phúc, ở gần bờ sông Nhĩ Hà. Đại Nam chính biên liệt sơ tập quyển số 30, tờ 32 chép là ngày 21 tháng mười một năm Mậu Thân (1788). Theo An Nam nhất thống chí, sách viết Bác Cổ, số A22, tờ 31b-32a. Khâm định Việt sử, quyển 47 tờ 39. Ngoài ra, vua Lê còn cách tuột Ngô Thì Nhậm và Phan Huy Ích mà bắt hoàn làm dân, bãi tước Quân công của Nguyễn Hoàn, giáng Phan Lê Phiên làm Đông các Học sĩ và Mai Thế Ưng xuống chức Tư huấn. Khâm định Việt sử quyển 47, tờ 89. Gia thắng cho bày tội hổ tưng: Phan Đình Dữ lên Lại bộ Thượng thư Bình chương sự, Lê Duy Đản và Vũ Trình lên Tham tri chính sự, Nguyễn Đình Giản lên Bình bộ Thượng thư tri Khu mật viện sự, Nguyễn Duy Hiệp và Chu Doãn Lễ lên Đồng tri Khu mật viện sự, Trần Danh Án lên Phó đô Ngự sử, Lê Quýnh lên Trung quân Đô đốc Trường Phát hầu... Cháu gọi vua Quang Trung bằng cậu. Có sách chép là Hám Hồ hầu. Đây theo Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập, quyển 30, tờ 32b. Có chỗ chép vua Quang Trung khi ra đến Nghệ An, Thanh Hóa, tuyển thêm được 8 vạn quân, rồi duyệt binh ở Thọ Hạc thuộc huyện Đông Sơn (Thanh Hóa) – Trận Đống Đa của Ứng Hòa Nguyễn Văn Tố,

Tri Tân, xuân Nhâm Ngọ (1942), Số 34. Còn An Nam nhất thống chí thì chép: khi tuyển lính ở Nghệ được “thắng binh” hơn 11.000 người. Xem chú thích trang 255 của tác giả. (BT) Theo Lê triều dã sử quyển dưới. Quay về phía nào đó. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Càn Long nhà Thanh trong Tây Sơn bang giao tập. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Càn Long nhà Thanh trong Tây Sơn bang giao tập. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Càn Long nhà Thanh trong Tây Sơn bang giao tập. Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 37b. Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 40b. Nay thuộc tỉnh Hà Nam. Nay là làng Nhật Tựu, tổng Nhật Tựu, huyện Kim Bảng, tỉnh Hà Nam. Thuộc tỉnh Hà Đông. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Thanh. Người tỉnh Nghệ An, đỗ Hương cống hồi cuối Lê. Tôi sẽ nói kỹ về Nguyễn Thiệp ở sau. Nhiều sách thường chép là Nguyễn Thiệp. Đây viết Nguyễn Thiệp là theo trong bản chỉ truyền của Bắc Bình vương gửi cho Nguyễn Thiệp ngày mồng 1 tháng sáu năm Thái Đức XI (1788). (Trần Liệt phẩm của Giáo sư Hoàng Xuân Hãn bày tại khu lịch sử ở hội chợ Hanoi Décembre 1941-janvier 1942). Một đạo của Lê Duy Cận, một đạo của quần thần và một đạo của nhân dân. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Thanh Càn Long. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Thanh Càn Long. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho vua Thanh Càn Long. Theo bức thư của vua Quang Trung gửi cho Thang Hùng Nghiệp, Quảng Tây phân tuần Tả giang binh bị đạo. Tên gọi khác của sông Nhị Hà. (BT) Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 40b-41a. Hồ Hồ hầu, làm đến Đô đốc. Sau này, Hầu có đóng vai trung gian đưa thư của vua Quang Trung cho Thang Hùng Nghiệp nhà Thanh, rồi lại nhận thư của Nghiệp về việc bang giao mà chuyển đạt ý Nghiệp lên vua Quang Trung. Bức thư của Nghiệp đề ngày 18 tháng giêng năm Càn Long 54 (1789) chính là gửi cho Hồ Hồ hầu này. Tiếc rằng không rõ tên họ hầu là gì. Nay thuộc tỉnh Bắc Giang. Nay thuộc tỉnh Bắc Giang. Trong Đại Nam chính biên liệt truyện, sơ tập, quyển 30, tờ 33b chép “Đô đốc Mưu”. Đây theo bản An Nam nhất thống chí. Tức là đồn quân Sầm Nghi Đống. Đồn Điền Châu (Tàu) tri phủ đóng ở trong khu chùa Bộc bên Đống Đa (Đống Đa ở phía đông bắc cách chùa Bộc độ vài trăm thước, thẳng trước mặt chùa Đồng Quang trông ra và ở ngay đằng sau cái Khâm tứ nghĩa địa bên con đường Hà Nội đi Hà Đông, thuộc địa phận làng Khương Thượng, Hà Đông). Tục gọi là làng Vôi, thuộc phủ Thường Tín, tỉnh Hà Đông. Thuộc tổng Cổ Diễn, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Theo Đào Khê nhàn thoại do ông Bất Ác thuật trong số Xuân Trung Bắc, năm Kỷ Mão (1989). Nhất thuyết nói Đống Đa ở ngay chỗ dựng đền Trung Liệt. Nhưng theo sự khảo cứu của tác giả thì Đống Đa ở ngay bên cạnh chùa Bộc, về phía đông bắc, như trên đã chua. Cổ lão ở vùng ấy nói rằng bên Đống, trước có cây Đa nên mới gọi là Đống Đa; cách nay (1943) vài mươi năm, cây ấy đã bị đẵn bỏ. Hiện ở trong đất Đống Đa vẫn còn nhiều xương người. Cứ theo tài liệu trong Đào Khê nhàn thoại mà ông bạn Sở Bảo thuật cho tôi nghe thì, khi vua Quang Trung trẩy quân đến làng Ngọc Hồi, dân làng này có làm cỗ bàn bánh trái đem ra khao lạo quân Quang Trung, và để tỏ ý hoan nghênh, họ có viết bốn chữ ở chỗ thết đãi ấy: “Hậu lai kỳ tử”, nghĩa là một khi vua đến thì dân được sống lại. Vua Quang Trung, trước lòng cung thuận và nhiệt thành ấy của dân làng Ngọc Hồi hết sức vỗ về và úy lạo, nhưng không muốn làm phiền nhiễu dân, nên ngài chỉ chọn lấy một thứ bánh có cái đặc tính của cái Tết Bắc Hà là thứ bánh chưng mà thôi. Rồi ngài có ban cho làng Ngọc Hồi bốn chữ “Hiếu nghĩa khả gia” (đáng khen tấm lòng chuộng nghĩa) để khuyến khích thưởng tượng họ. Trong Lê kỷ (dã sử) chép: Nội hầu Lận (tức Lân) lừa voi ra trận, voi bị tên bắn (của giặc Thanh) cắm vào đầu tua tua như lông rím, Đại tư mã Sở bèn bày kế: truyền lệnh cho các đội, mỗi đội làm một cái mòng xung, bề ngoài thì tròn và bịt kín, trong đựng cỏ rơm cao 5 thước, dài 15 thước, hễ ra trận thì mang theo đi che ở đằng trước để chống tên đạn. Đó có lẽ tức là đội quân vác ván gỗ bọc rơm này mà mỗi chỗ chép một khác chẳng. Khâm định Việt sử, quyển 47 tờ 41b. Sử ta chép là “Đề đốc”, còn Tàu thì kêu là “Đề trấn”. Trong bức thư ngày tháng năm, năm Càn Long 54 (1789) vua Thanh có nói đến cái chết của “Đề trấn”, tức là chỉ về Hứa Thế Hanh. Về việc đề trấn Hứa Thế Hanh chết trận này, nhà Thanh lôi thôi mãi với Tây Sơn. Trong bức thư của vua Càn Long trên đây có yêu cầu rằng: “... Còn bọn Đề trấn chết, dẫu vì đi trận mà nên nổi chứ không phải do vô tâm lơ lăm lăm hại. Song xét kỹ: sở dĩ xảy ra như thế, là vì nhà ngươi (!!!) (chỉ vua Quang Trung) gây chuyện với họ Lê. Vậy cũng nên lập giùm cái đền ở An Nam để xuân thu cúng tế cho...” Nhà Thanh lại yêu cầu vua Quang Trung phải trị tội hai người đã giết chết Hứa Thế Hanh. Sau, Tây Sơn muốn cho êm chuyện cũng

đem luật pháp mà xử hai người ấy. (Không rõ ai: Nhưng có lẽ người ta đem xử hai tên tù phạm tội chết nào đó rồi nói là đã “chánh pháp” hai người giết Hanh: ai biết đâu và ai còn dám hạch hỏi nữa?) Trong Lê kỷ (dã sử) chép: Thái thú Điền Châu nhà Thanh đóng đồn ở Đồng Đa, cố giữ không chịu hàng: suốt từ đêm trước đến sáng sau, thuốc đạn hết nhẵn, viên ấy mới tự tử. Tây Lệnh công (tức vua Quang Trung) sai làm lễ chôn cất cho, không giết một người nào cả. Nay thuộc tổng Vĩnh Ninh, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Nay thuộc tổng Cổ Diễn, huyện Thanh Trì, tỉnh Hà Đông. Sách Lê kỷ (dã sử) chép: giờ Thân (khoảng 4, 5 giờ chiều) đại đội binh sĩ và 80 thớt voi kéo vào Thăng Long. Lê kỷ (dã sử) chép: ông hoàng Ba (em vua Lê Chiêu Thống) đánh gãy cầu phao: quan quân Nam Bắc chết đuối vô số! Xưa, địa bàn Sơn Tây gồm cả đất Phú Thọ và Vĩnh Yên. Có chỗ chép rằng: Khi quân Tây Sơn ăn tết, họ rất bất mãn về bữa tiệc khao quân ấy xoàng, nên có câu này luân truyền khắp miệng quân nhân: “Một là thết, hai là đừng chi hết, các quân lính phải sạch lòng cùng ta!” Vua Quang Trung nghe được câu họ mát mẻ đó, liền sai giết thật nhiều trâu bò để thiết đãi họ. Nhưng, lấy lý mà xét: chuyện này không chắc đã có. Vì vua Quang Trung là người rất khéo ăn ở với quân sĩ, nên bộ hạ đều hướng lòng về với ngài (Bộ khúc giai chúc tâm yên. Cõi Đại Nam chính biên liệt truyện quyển 30 tờ 17b). Và sau khi quét sạch được giặc Thanh, giang sơn Bắc Hà thuộc dưới quyền chi phối của ngài, thiếu gì sơn hào hải vị mà ngài không cho làm được bữa tiệc rất linh đình để thết hạ người bấy lâu vẫn cùng mình chia cay, sẻ đắng? Trong cuộc Việt Thanh chiến tranh này, ai được ai thua sử thực sờ sờ là thế. Vậy mà trong sách Vạn quốc sử ký quyển IV, trang 8 tác giả là Cường Bản Giám Phụ chép rằng: “Năm 1789, người Thanh đem quân sang đánh Nguyễn Huệ, Huệ thua chạy... đổi tên là Quang Bình, tạ tội với nhà Thanh, xin hàng...” Thế là không đúng sự thực. Những sử liệu chúng tôi chép đây mong rằng sẽ cải chính được trang sách sai lầm ấy. Theo bức thư vua Quang Trung gửi cho vua Thanh. Theo bức thư vua Quang Trung gửi cho vua Thanh. Trong An Nam nhất thống chí chép: Trong khoảng một tuần bắt được quân Thanh còn sót lại có đến một vài nghìn người. Nhưng theo bức thư vua Quang Trung gửi cho vua Càn Long và bức thư ngài gửi cho Thang Hùng Nghiệp thì chỉ có hơn 800 người thôi. Tỉnh Phúc Kiến Quảng Đông, Quảng Tây. Thuận Hóa. Quảng Ngãi. Quảng Nam. Nghệ An. Thanh Hóa. Trong Khâm định Việt sử, quyển 47, tờ 42 chép là Lê Quý Thích. Thuộc châu Hữu Lũng, tỉnh Bắc Giang. Một tên khác của vua Quang Trung. Thuộc tỉnh Quảng Tây bên Tàu. Tỉnh trị Quảng Tây. Trích bài Bắc sử tự tình phú của Lê Quýnh. Trích bài Bắc sử tự tình phú của Lê Quýnh. . Tự Giao Lâm, họ Phú Xát, người Mãn Thanh (Theo Thanh triều sử lược của Tá Đẳng Sở Tài, quyển 7, tờ 28). Nghe phong thanh. (BT) Bức thư của Nghiệp này và bức thư của vua Quang Trung, dưới đây đều là những bản sao lục, viết tay, chép trong Tây Sơn bang giao tập (sách trường Bác Cổ) chữ thẩu tít, có nhiều chữ rất khó xem. Tôi phải lựa ý mà dịch. Trong có ít chữ lặt vặt chắc cũng xê xếch đôi chút, nhưng tinh thần và nguyên ý thì quyết đúng không sai. Nguyên văn bằng chữ Hán do Phan Huy Ích làm, đại thể thì giống bài Kỷ Dậu xuân thông khoản biểu chép trong Giụ am văn tập, đệ nhất sách (sách viết trường Bác Cổ số A, 604) tờ 23a-25a, nhưng bản chép trong Giụ am văn tập chừng là bản sau sửa lại cho khỏi có giọng khiêu khích – Bản dịch đây tham bác cả sách trên và Tây Sơn bang giao tập, cùng Đại Nam chính biên liệt truyện. Đây theo Tây Sơn bang giao tập. Còn theo Giụ am văn tập (tờ 25a) thì chuyển đem đồ cống và đệ bức biểu văn này sang Tàu có hai vị sứ giả là Nguyễn Hữu Chừ và Vũ Huy Phác. Vua Lê Hiến Tông (1740-1786) mất ngày 17 tháng bảy năm Bính Ngọ (1786). Bọn lính tuần dương này là người của nhà Thanh. Chẳng hay khi vua Quang Trung đã tha, giao trả Tôn Sĩ Nghị rồi, tại sao Nghị lại giết chết đi thế? Có lẽ vì Nghị muốn gây sự với Đại Việt nên mới làm việc khiêu khích ấy để gieo ác cảm giữa vua Càn Long và vua Quang Trung chẳng? Nguyên văn là “viên mục”. Chuyển cống này có các đồ phương vật và 10 dật vàng, 20 dật bạc (mỗi dật ăn 24 lạng). Sau khi giảng hòa với nhau, anh em Tây Sơn lấy Bản Tân (ở chỗ giáp giới huyện Bình Sơn thuộc Quảng Ngãi và huyện Hà Đông thuộc Quảng Nam) làm địa giới. Quảng Ngãi trở vào Nam thuộc phần quản trị của vua Thái Đức. Thăng, Điện trở ra Bắc thuộc dưới quyền chi phối của vua Quang Trung. Nhưng Nhạc về tuổi già, kém chí tiến thủ. Từ năm Mậu Thân (1788) đến năm Nhâm Tý (1792), Nhạc chỉ bo bo giữ được Quy Nhơn, Quảng Ngãi và Phú Yên thôi. Vì thế, thế lực chúa Nguyễn Ánh mới dần dần phát triển ở Nam được. Người Mãn Châu thuộc doanh Hoàng kỳ, do chân ẩm sinh vào làm quan trong các. Theo bức thư ngày tháng năm

năm Càn Long 54 (1789) của vua Thanh. Theo bức thư ngày tháng năm năm Càn Long 54 (1789) của vua Thanh. Sẽ nói kỹ ở phần cuối. Theo Đông hoa toàn lục, quyển 111, tờ 2. Theo Đại Thanh thực lục, quyển 1348, tờ 14. Chỉ việc sắp sang triều cận vua Thanh. Chỉ việc mua sắm để tắm bổ cho mẹ già. Chỉ vua Quang Trung. Đại Thanh thực lục, quyển 1348, tờ 5. Đại Thanh thực lục, quyển 1348, tờ 14. Chuyển Quang Hiến đi Tàu trước cũng có Ngô Văn Sở cùng với Nguyễn Văn Danh và các vệ sĩ đi theo. Khi vua Thanh hay tin Sở cũng muốn tiến kinh với Hiến, thì truyền bảo Sở nên quay về vì nghĩ rằng bây giờ nước Nam vừa mới tân tạo mà Sở thì là một bề tôi đặc lực, nên cần để Sở lo việc trấn thủ trong nước. Đó là vua Thanh tỏ ý thể tất và sẵn sóc đến việc nước cho Tây Sơn. Trong An Nam nhất thống chí chép khác: cử Nguyễn Quang Thực người làng Mạc Điền, huyện Nam Đường (Nghệ An) dung mạo đoan chính, giả làm quốc vương. Đây theo Đại Nam chính biên liệt truyện, sơ tập, quyển 30, tờ 39a. Dịch theo Đông hoa toàn lục, quyển 111, tờ 2. Đại Thanh thực lục, quyển 1347, tờ 10. Nguyên văn chữ Hán có chép trong Giụ am ngâm tập. Mười bài này thuộc về lối văn “ngoại giao” cổ nhiên toàn một giọng tán dương chúc tụng cả. Tình sa kỷ hành thi tập, bản viết, sách trường Bác Cổ số A. 603, tờ 46a-49a. Lời dẫn ở bài “Canh Tuất niên tiến cận, tấu đạt Thiên triều biểu” trong Giụ am văn tập, (sách viết trường Bác Cổ A 604) quyển 1 tờ 30 b-31 a nói là ngày 29 tháng giêng. Sách dẫn trên tờ 11a. Nguyên văn cả bài chế này có in trong sách Đại Thanh thực lục, quyển 1358, tờ 13, 14. Đái ý nói: Quang Toản là người tư chất thuần túy, ôn hòa, anh hoa, khôi vĩ và kỳ đặc. Nghe tiếng hạc con họa lại, biết ngay Quang Toản là hang con quý báu như chi lan ngọc thụ. Giống như Lý Ngự ngày xưa được hưởng thụ giáo dục thì lễ nên sớm thấy cảnh tốt, giò tươi. Quê Chấn ví như con cá, được cha mẹ lo liệu chu đáo, có phương pháp. Làm chư hầu, giữ nước được yên ổn, có vẻ tiến tới như tượng quế Tẩn, Quang Toản biết nổi chí giữ nghiệp nhà. Và: Trong lòng đừng trễ nải: phải nghĩ hiếu với nhà và trung với nước. Nên sửa mình, giữ bốn phân cho khỏi mắc lỗi, học đạo làm con, làm tôi. Túi lá sen của vua dùng. (BT) Đông hoa toàn lục, quyển 111, tờ 3. Chỗ để ngủ đỗ. Chỗ để nghỉ chân, ăn, uống ở dọc Đường Trong khi lữ hành. Nguyên văn chữ Hán: 三番耆定匪佳兵 Tam phiên kỳ định phi giai binh, 昨歲安南重有征 Tac tuế An Nam trọng hữu chinh; 無奈復黎黎厭德 Vô nại phục Lê Lê yếm đức, 翻教封阮阮輸城 Phiên giáo phong Nguyễn, Nguyễn thâu thành 守封疆勿滋他族 Thủ phong cương, vật tư tha tộc, 傳子孫恆奉大清 Truyền tử tôn, hằng phụng Đại Thanh, 幸沐天恩欽久道 Hạnh mộc thiên ân khâm cửu đạo, 不遑日鑒凜持盈 Bất hoàng nhật giám lâm trì doanh. Bài thơ này có chép trong Hoa trình tùy bộ tập của Vũ Huy Tấn. Tiểu nhã trong Kinh thi có thiên Hoàng hoàng giả hoa, là thơ vua tiến sứ thần bằng lễ nhạc. Ý nói xa xôi mà có quang hoa. Nhân thế, đời dùng thơ Hoàng Hoa làm lời xưng tụng sứ thần. Tình sa kỷ hành, tờ 27a-28a. Chỉ bóng về hàng bực quan liêu. Minh Đường là nhà tổ chính lệnh và giáo hóa. Xưa thiên tử dùng nhà Minh Đường để thờ Thương đế, tế tiên tổ, triều chư hầu, nuôi kẻ già tôn người hiền, phạm những sự gì thuộc điển lễ lớn đều làm ở đấy cả. Thiều hộ tên thứ nhạc do vua Thang nhà Ân làm ra. Cũng gọi là nhạc “Đại hộ”. “Thiều”, ý nói vua Thang có thể nổi noi vua Đại Vũ. “Hộ”, có ý là phòng giữ che chở cho nhân dân. Phan Huy Ích. Vũ Huy Tấn. Quan trong nội các. Thành khẩn, kính nghĩa. Cũng như nói “khuê chương”, chỉ về văn chương của nhà vua. Tên thứ nhạc do vua Ngu Thuấn chế ra. Đông Hoa toàn lục, quyển 112, tờ 19. Đông Hoa toàn lục, quyển 112, tờ 33a. Triều củng sao bắc thần, thật lòng theo về với. Sang chúc phúc, tỏ ý hết lòng tôn thân, ghi tạc vào lòng son lâu dài không bỏ. Thân đi triều cận, được ban ân sủng, xét suốt sử xanh trước giờ, chưa hề thấy có sự ưu đãi như thế. Nước phiên ngoài biển vào chúc phúc, gặp lúc ta đương đi tuần thú phải thì. Mới gặp nhau lần đầu mà thân mật y như quen biết đã lâu. Từ xưa chưa nghe nói chính vua nước Nam thân đến triều cận bao giờ. Nhà Thanh cho việc triều trước đã bị diệt đòi cống người vàng là đáng bỉ. Đạo võ về người xa (như viễn nhân) làm việc quốc gia thiên hạ. Nhà Thanh rất kính trọng sự thông sứ. Gặp vận hội gia hanh như ngày nay, nước Nam nên cố gắng thể theo lòng nhân của ta. Thuận theo đạo trời, ta xếp việc võ, sửa việc văn. Tội vận nhà Đại Thanh được lâu dài hàng muôn nghìn xuân. Lên nơi quan tái sang triều cận gặp lúc nhà vua ngự xe ngọc lộ đi tuần thú. Tấc lòng tôn thân của chúng tôi thành thật như cây quỳ hướng về phía mặt trời. Bể Quế (chỉ bóng nước Nam) được lặn sóng (nghĩa là thái bình), chúng tôi giữ theo cái pháp độ làm một nước chư hầu. Chúng tôi được thấy thánh nhân, khi đến chỗ thêm mọc cỏ mình giáp (thứ cỏ báo điềm lành) dưới bóng mặt trời ấm áp. Muôn dặm trèo non vượt biển để quy phụ nhà vua.

Mưa móc xuống từ chín tầng trời cây cỏ được tắm gội trong bầu “nhất thị đồng nhân” (lòng nhân coi muôn vật đều đáng thương cả). Ngửa thấy nhà vua thể theo tượng Kiền (Trời), vận hành không nghỉ, ngài tất hưởng thọ vô cùng. Khắp dưới gầm trời, suốt đến bãi biển, đâu đâu cũng được hã hê trong bóng xuân của đời Đệ. In mộc bản năm Canh Thân (1800) đời Cảnh Thịnh (1793-1800). Bảo Chân quán tàng bản. Tỉnh Sà Kỳ Hành, tờ 39. Theo Đông Hoa toàn lục, quyển 112, tờ 19. Theo Đông Hoa toàn lục, quyển 113, tờ 15. Sửa việc hòa hiếu. (BT) Hai cháu của vua Xiêm. Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập, quyển 30 tờ 11b dịch ra tên chữ nho là “Xuy Miệt”. Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập, quyển 30 tờ 11b dịch ra tên chữ nho là “Sầm Giang”. Tháng tư, năm Ất Tỵ (1785) chúa Nguyễn Ánh sang thành Vọng Các Xiêm. Vua Xiêm hỏi có tướng Xiêm bị thua. Chúa Nguyễn kể rõ sự trạng Tăng, Sương tàn bạo, làm dân ta oán, cho nên mới phải đại bại. Vua Xiêm nổi giận, toàn chém Tăng Sương; nhưng nhờ có Nguyễn vương can ngăn, nên bọn ấy được tha. 遲人自甲辰敗衄之後口雖大言而心憚西山如虎. Tiêm nhân tự giáp thìn bại nhục chi hậu, khẩu tuy đại ngôn, nhi tâm dạn Tây Sơn như hổ. (Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập quyển 32, tờ 6a). Đông Hoa toàn lục, quyển 111, tờ 4b-5b. Chỉ nước Miến Điện (Myanmar). Chúng tôi giữ nguyên bản gốc. (BT) Đặt quan hệ ngoại giao hữu nghị giữa các nước. (BT) Theo Đại Nam chính biên liệt truyện, sơ tập, (sách in của trường Bác Cổ, số A, 2771) quyển 33, tờ 27a-28b và An Nam nhất thống chí. Theo Đại Nam chính biên liệt truyện, sơ tập, (sách in của trường Bác Cổ, số A.2771) quyển 33, tờ 27a-28b và An Nam nhất thống chí. Theo Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập, quyển 33, tờ 2a. Có tài liệu chép là Duy Chỉ. (BT) Theo bức thư “Thanh báo bộ tiểu Duy Chỉ sự thể” trong Bang giao hảo thoại (Ngô Gia Văn Phái). Có sách chép là họ Nguyễn. Sách Lê kỷ (dã sử) chép việc đi đánh Bảo Lạc này do Khang công Quang Thùy (con thứ 2 vua Quang Trung) sai Điều Bát Lợi đem 6 vạn tinh binh theo tay chỉ điểm của quân Diên đi đánh hoàng Ba. Sau khi thành công, Điều Bát Lợi đang uống rượu ăn mừng, bỗng sai tru di cả họ quận Diên: chém hết 113 người kể cả trai, gái lớn bé già trẻ. Sau, Điều Bát Lợi được thăng làm Đại tuần kiểm. Dìm xuống sông. Tức là sông Luống. Người làng Mộ Trạch (Trầm), tổng Tuyển Cử, huyện Bình Giang, tỉnh Hải Dương, Huy Tấn có tập thơ nhan đề là Hoa trình tùy bộ thi tập. Trương Quán khi còn nhỏ làm bài thơ vịnh hòn núi voi, có câu: Trời sinh ra đó, không ai quán, Đất mọc lên đây, có đá rêu. Nguyễn Thiệp đỗ hương cống và ngồi tri huyện Thanh Chương hồi cuối Lê. Sau khi Lê mất Thiệp về ẩn ở núi Nam Hoa bên lục niên thành, huyện La Sơn (nay thuộc tỉnh Hà Tĩnh). Sau vua Cảnh Thịnh (1793-1802) lại sai trấn quan mang sính lễ đến cố đón Thiệp ra. Thiệp không nhận những đồ tể sính nhưng cũng theo sứ giả đi vào chầu. Khi Thiệp đến nơi, vừa gặp có quốc tang Thái Tổ Võ Hoàng đế miếu hiệu vua Quang Trung. Thiệp suýt bị chém đầu vì có không thay y phục mà cứ vào triều. May vua Cảnh Thịnh gạt đi, không cho chém, nên Thiệp mới thoát. Vua Cảnh Thịnh hỏi ông về việc nước, ông nói: đại thế đã hỏng mất rồi, không thể gỡ được nữa! Rồi ông từ về nhưng không được; nên phải lưu lại ở Phú Xuân. Tác phẩm ông có La Sơn tiên sinh thi tập, Hạnh Am ký, và các thư biểu dâng vua Quang Trung. Ông tên tự là Khải Chuyên tên hiệu là Nguyệt Úc, biệt hiệu là Hạnh am, thường được người đời kêu là Lục Niên tiên sinh hoặc La Sơn phu tử (Đại Nam nhất thống chí. Nghệ An tỉnh, mục nhân vật, tờ 59). Giu am ngâm lục (sách viết trường Bác cổ số A 603), quyển 3, tờ 6. Nouvelles lettres édifiantes tập thứ 6, trang XV-XVI. Theo Ứng Hòe Nguyễn Văn Tố, Tao đàn số 1, ngày 1er Mars 1989, trang 21. Trong Nouvelles lettres édifiantes, tập thứ 6, trang XI-XII chép Lang Bac xứ. Theo bài Ban bố Bắc Thành các điều chép trong Giu am văn tập, (sách viết trường Bác Cổ, số A 604), quyển 5, tờ 9b-10a, thì “Bắc thành dưới triều Tây Sơn gồm có 7 nội trấn và 6 ngoại trấn. Bảy nội trấn là: Thanh Hoa ngoại, Sơn Nam thượng, Sơn Nam hạ, Sơn Tây, Kinh Bắc, Hải Dương và Phụng Thiên. Sáu ngoại trấn là: Lạng Sơn, Cao Bằng, Tuyên Quang, Hưng Hóa, Thái Nguyên và Yên Quảng.” Nouvelles lettres édifiantes, tập thứ 6, trang XV-XVI. Nouvelles lettres édifiantes, tập thứ 6, trang XV-XVI. Nouvelles lettres édifiantes, tập thứ 6, trang XV-XVI. Theo tờ chiếu của Bắc Bình vương gửi cho Nguyễn Thiệp ngày mồng 1 tháng sáu năm Thái Đức thứ 11 (1788). Theo bức thư “Trình Phúc đại nhân” trong Bang giao hảo thoại của Ngô Thì Nhậm. Theo bài “Ban bố Bắc thành các điều” trong Giu am văn tập quyển thứ 5, tờ 9b-10a. Mỗi bát độ nửa litre. Theo Lê kỷ (dã sử). Bài chiếu này có chép trong tập Hàn các anh hoa của Ngô Thì Nhậm. Tam quán sinh đồ. Trần liệt phẩm (collection) của ông Hoàng Xuân Hãn bày ở khu lịch sử trong hội chợ

Hanoi năm 1941-1942. Nguyên văn có nhiều câu xen lẫn chữ Hán tưởng nên diễn nghĩa cho rõ ý như sau này: Chiếu truyền cho thầy La Sơn Nguyễn Thiệp kính cần biết rằng: Ngày trước phó thác thầy về Nghệ An xem đất kinh đô để cho ta kịp lúc này về ngự, sao khi ta về tới đó, chưa thấy thầy làm xong việc ấy nhỉ? Vậy nên ta hăng phải trả về kinh Phú Xuân (Huế) để ngự và cho quân lính nghỉ ngơi. Vậy nay thấy chiếu này ban xuống, thầy sớm nên cùng trấn thủ Thân công sự: lo liệu công việc kinh doanh. Nên xem đất mà sửa dựng kinh đô, cấm chỗ chính địa phủng vào khoảng dân gian ở, sau phía hành cung Phù Thạch gần về mạn núi, hoặc giả chỗ nào là nơi đất tốt có thể đóng đô được thì tùy như con mắt đạo pháp của thầy định liệu, miễn là sớm sớm làm cho chóng xong. Rồi giao cho trấn thủ Thân sớm lập cung điện, hạn nội ba tháng thì hoàn thành để ta được tiện về ngự. Thầy chớ nên coi thường việc ấy. Kính thầy lời đặc chiếu này! Ngày mồng 1 tháng sáu năm Thái đức thứ 11 (1788). Giụ am văn tập quyển 5, tờ 13a-14b. Giụ am văn tập quyển 5, tờ 5b-7b. Giụ am văn tập quyển 7, tờ 10b-11a. Quân đức: Vua nên theo cái đạo Thánh Hiền mà trị nước. Dân tâm: Vua nên làm yên lòng dân bằng nhân chính. Học pháp: Vua nên mở học hiệu để giữ gìn nhân tâm thể đạo bằng tam cương ngũ thường. Nouvelles lettres édifiantes, trang 214. Việt Nam sử lược (Trần Trọng Kim, nhà in Vĩnh và Thành, Hà Nội, in lần thứ 2, năm 1928) quyển hạ, trang 124. Việt Nam sử lược (Trần Trọng Kim, nhà in Vĩnh và Thành, Hà Nội, in lần thứ 2, năm 1928) quyển hạ trang 124. Năm Mậu Thân, niên hiệu Thiên Tư Gia Thụy thứ 3 (1188), vua Lý Cao Tông đi thăm các núi sông, hể thặng dư đi đến đâu thì ban phong hiệu cho thần kỳ và sai lập miếu thờ cúng đến đó – Khâm định Việt sử quyển 5 tờ 23b. Tức là thiên thần, địa thần và nhân thần. Đạo sắc này có trưng bày trong khu lịch sử ở Hội chợ Hà Nội năm 1941-1942. Đến năm Cảnh Thịnh thứ nhất (1793), Nguyễn Quang Toản bãi bỏ tín bài. Trong tờ bẩm về việc “biện đại nạp kim nhân” ở tập Bang giao hảo thoại của Ngô Thì Nhậm có nói: Xét ra lệ ấy bắt đầu từ năm người Nguyên đánh nhà Trần. Nước Tàu thấy vua Trần kiêu có bị bệnh từ chối không chịu vào triều càn, bèn bảo phải đúc người vàng làm hình dáng quốc vương để thay vào châu, nhưng vua Trần cãi rằng việc ấy không phải là lệ từ xưa, nên được miễn. Có âm nữa là Thụ người Thanh Hoa. Khâm định việt sử, quyển 18, tờ 34. Người làng Mộ Trạch, huyện Đường An, Hải Dương. Nguyên văn bài biểu bằng chữ hán, có chép ở mục Sách phong chỉ lễ trong loại Bang giao chí sách Lịch triều hiến chương của Phan Huy Chú; Khâm định Việt sử thông giám cương mục, quyển 14 tờ 22b-24a có dẫn đại lược, tôi đã dịch đăng ở Tri Tân tạp chí, số 103, ngày 15 Juillet 1943, trang 57. Theo lịch triều hiến chương, loại Bang giao chí, phần Cống sỉnh chi lễ. Nhờ sức họ Trịnh, vua Lê đuổi được nhà Mạc, lấy lại được Thăng Long từ năm Quang Hưng 16 (1593). Tự Hoảng Phu hiệu Nghị Trai, người làng Phùng Xá, huyện Thạch Thất, tỉnh Sơn Tây. Trong sử sách chữ Hán của ta xưa vẫn quen gọi đời Lê phục quốc là Tiền Lê (1428-1526), đời Lê trung hưng là Hậu Lê (1533-1787). . Chữ “Công” ngày xưa là tiếng tôn xưng. Chẳng hạn, khi chép về Nguyễn Hăng, các cu xưa thường viết là Nguyễn Công Hăng thì tức như bây giờ viết là ông Nguyễn Hăng. Vậy thiết tưởng nhiều chữ “Công” trong tên người xưa phần đông không phải là chữ đệm. Trong lệ cống, có món nước ở giếng Cổ Loa để rửa hạt châu. Chuyền ông Nguyễn Hăng đi sứ (1718) này cũng phải đem cống cả nước rửa hạt châu ấy, nhưng dọc đường, đánh đổ mất cả, ông bèn múc nước giếng Ba Sơn để đem đi. Khi người Thanh thử dùng, thấy không nghiệm nữa họ có vặn hỏi ông. Ông trả lời: “Cái khí đã đến lâu ngày thì tắt biến đi!” Vì vậy, lệ cống “nước rửa châu” này cũng nhờ ông mà được thôi. .sup Tham khảo chuyết tác: Vấn đề cống người vàng đăng ở Tri Tân tạp chí những số 101, 103, 104. Nguyên gốc được đọc từ trên xuống dưới, từ phải sang trái, ở đây đã đổi lại theo cách đọc thông thường để tương ứng với phần dịch âm Hán Việt. (BT) Nguyên văn có chép trong tập Bang giao hảo thoại của Ngô Thì Nhậm. Nguyên văn toàn bài có in trong Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập quyển 30 tờ 39b và Đại Thanh thực lục. Trích trong bức thư “Trình Phúc đại nhân” chép ở tập Bang giao hảo thoại. “Giả ngã sở niên, dưỡng uy, sức nhuệ, ngô hà úy bỉ tai!” Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập quyển 30, tờ 40a. Toàn văn bằng chữ Hán có chép trong tập Bang giao hảo thoại (Ngô Gia Văn Phái). Phúc Kiến. Quảng Đông, Quảng Tây. Giang Tô (?) Triết Giang. Trích dịch nguyên văn chữ Hán trong Bang giao hảo thoại (Ngô Gia Văn Phái). Trích dịch nguyên văn chữ Hán trong Bang giao hảo thoại (Ngô Gia Văn Phái). Tên một núi ở phía nam tỉnh Cát Lâm cao 8.900 thước Tàu. Do ông Lê Văn Hộc giới thiệu trong bài “Phải chăng vua Càn Long nhà Thanh đã bằng lòng trả vua Quang Trung tỉnh Quảng Tây

làm nơi đóng đô và gả Công chúa?” Đăng ở trong “Trung Bắc chủ nhật” số tết Quý Mùi (1943) trang 20, 21, 28 Để chứng thực việc vua Quang Trung (1788-1792) bị bệnh rồi mất như thế nào, tôi xin trích dịch đoạn sử chữ nho sau đây: “... Một hôm, buổi chiều, đang ngồi, Huệ chợt huyền vận (nghĩa là hoa mắt, sa sầm choáng váng và người)...(lược)...rồi sầm tối gục xuống, hồi lâu mới tỉnh, bèn đem chuyện đã mê ấy nói với Trung thư Trần Văn Kỳ. Từ đó bệnh trở nặng. Bèn vời Nghệ An trấn thủ Nguyễn (hoặc Trần) Quang Diệu về bàn thiên đô ra Nghệ An. Việc thương nghị ấy chưa ngã ngũ thì bấy giờ vua Thế tổ (miếu hiệu vua Gia Long) ta đã khắc phục Gia Định thu lại được Bình Thuận, Bình Khang và Diên Khánh: thanh thế lừng lẫy vang động. Huệ nghe biết tin đó, đâm lo buồn, bệnh thể ngày một nguy kịch vời bọn Diệu vào trời trăng rằng: “Ta mở mang bờ cõi, khai thác đất đai, có cả cõi Nam này. Nay đau ốm tất không dậy được, Thái tử (Nguyễn Quang Toản) tư chất hơi cao, nhưng tuổi còn nhỏ, bấy giờ mới 10 tuổi. Ngoài có quân Gia Định là quốc thù; mà Thái Đức (Nguyễn Nhạc) thì tuổi già, ham dật lạc cầu yên tạm bợ, không toan tính cái lo về sau. Khi ta chết rồi nội trong một tháng phải chôn cất, việc tang làm lạo thảo thôi. Lũ người nên hợp sức mà giúp Thái tử sớm thiên về Vĩnh đô (tức Vinh ngày nay) để không chế thiên hạ. Bằng chẳng, quân Gia Định kéo đến, thì các người không có chỗ chôn đâu!” (Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập, quyển 30, tờ 42). Đây theo Đại Nam chính biên liệt truyện sơ tập quyển 30 tờ 42b. Trong Giụ am ngâm lục chép vua Quang Trung băng vào ngày hồi (30) tháng chín. Có lẽ tháng chín năm Nhâm Tý ấy thiếu nên hôm 29 bắt làm 30 chẳng. Trong Lời phát doan (introduction) ở cuốn Nouvelles lettres édifiées nói vua Quang Trung băng vào tháng Septembre 1792 (P. IXIV). Nguyên văn chữ Hán chép chữ “trung” là trung tín. Đây dịch theo nguyên văn, đáng lẽ phải nói là “hai anh” mới đúng. Lời chua của nguyên tác. Việc vua Càn Long sai Tôn Sĩ Nghị sang Nam là từ năm 1788 kia. Nguyên văn là “xuất kỳ chế thắng”. Đêm ba mươi tết. Tức là mặt trận ở phía trước. Chính họ Ngô, chứ không phải Nguyễn. Nếu kể cả lần ra giết Vũ Văn Nhậm thì là ba lần. Kể từ năm Tân Mão (1771). Nguyễn Huệ quật khởi ở Tây Sơn thượng đạo đến năm Nhâm Tý (1792) thăng hà vừa được 21 năm. Đền Trung Liệt trước do ông Tổng khê Nguyễn Hữu Đô dựng ở thôn Văn Tân huyện Thọ Xương (Hà Nội), đến năm Canh Dần (1890), công Thái Xuyên Hoàng Cao Khải thiên xuống ấp Thái Hà. Nguyên thư chép là Ngô Nhậm. Nguyên thư chép là Thanh Ba. Hoặc chép là họ Trần (nguyên chú). Họ tông thất Tây Sơn (nguyên chú: nguyên tộc). Quân chúa Nguyễn Ánh. Từ đây trở đi, phàm những chỗ Quốc sử quán chép rằng “quân ta” thì đều chỉ về quân chúa Nguyễn cả. Địa bàn trong Nam Kỳ, trước đây chúa Nguyễn đã lấy được. Tức Nguyễn Văn Hóa (nguyên chú). Tuyên lấy chùa làm nhà ở (nguyên chú). Bùi Thị Xuân vợ Diệu, là cháu gái của Tuyên (nguyên chú). Chỉ việc đem binh bắt giết cha con Đắc Trù. Những người ở bên tả hữu mình. Hoặc chép là Nguyễn Văn Tứ (nguyên chú). Từ năm Quý Sửu (1793). Toản phong con Nhạc là Bảo làm Hiếu Công, cắt cho một huyện Phù ly làm ấp ăn lộc gọi là Tiểu triều. Tức bên chúa Nguyễn Ánh. Sau đây cũng cùng một lệ ấy. Có chỗ chép là Đại Tư vũ Tuấn (nguyên chú). Có chỗ chép là Thái phú Mân (nguyên chú). Miếu hiệu của vua Gia Long sau này, bấy giờ còn là chúa (Nguyễn Ánh). Vì kiêng húy chữ “Hoa” nên nguyên chữ chép là “Thanh Ba”. Người giữ đất, tức là quan chức địa phương. Thuộc Nghệ An (nguyên chú). Vĩnh đô tức là Vinh doanh ở đời Lê và là Vinh bây giờ. Tức là núi Linh sát (nguyên chú). Nguyên văn là “mộc sách”. Nguyên văn chép là “Thanh Ba”. Không rõ họ Định là gì (nguyên chú). Đối với bây giờ, những sự đó đều là chuyện rất thường. Vì ngày xưa chưa có xi măng cốt sắt, một khi làm lâu đài cao quá mà vôi vữa không kỹ thì gặp ngập lụt lâu ngày, nước nóng, móng lún tất đến sụp đổ. Nguyên thư chép là Ngô Nhậm. Thiếu họ (nguyên chú). Tức ả Quảng Bình ngày nay (nguyên chú). Thiếu họ (nguyên chú). Nguyên văn in lầm là tháng 13. “Thân chinh” nghĩa là “chính mình đi đánh trận”. Tuần ngày xưa gồm những 10 ngày khác với tuần trong tiếng “tuần lễ” ngày nay, vì “tuần” ngày nay chỉ có 7 ngày. Nguyên thư, vì kiêng húy, chép là “Triều”. Tức phủ thành Diên Châu ngày nay (nguyên chú). Nguyên thư chép là “Thanh Ba”. Nguyên thư chép là “Thanh ba”. Con của Văn Đức (nguyên chú). Lời xét kính cẩn của Quốc sử quán. Nguyên thư in lầm là Canh Tuất. Hai tướng: Diệu và Dũng. Hai người. Bậc đại thần cố cựu và có công lao. Vị đại thần gánh trọng nhậm nhà nước, như cái cầu có cột trụ, cột trụ để đỡ đá. Chỉ về Trần Quang Diệu, vì vua Quang Trung khi sắp băng, có trời trăng dẫn Quang Diệu phải cùng các tướng tá hợp sức lại mà giúp Thái tử. “Phụng tuân cố mệnh” nghĩa là vâng giữ lời nói của nhà vua khi sắp chết còn ngoái lại mà dận bảo. Giữ gìn

vừa giúp cho bản thân của “ta”. Cầm quyền coi giữ thành Thăng Long làm phen giầu che chắn và cội gốc vững chắc cho nhà vua. Ta coi hai người như chân, tay, trái tim và xương bả vai, lấy tình rất thực mà đối đãi. Gần đây, vì việc biên thù rất gấp rút. Làm lũ người lại phải khó nhọc cầm quân ở ngoài. Mưu tính công việc xếp đặt phòng thủ mặt thủy mặt bộ ra sao để liệu làm ở sau này. Cái tình trên dưới được thông đạt với nhau. Chưa có mệnh vua đến vời, đã tự tiện kéo quân về. Kịp vì mưu kế lo việc nước, nên mới rút bỏ hình thức lễ nghi. “Tế quá” nghĩa là lỗi nhỏ. Hai người tự mình mang lòng ngờ sợ, cách sông đóng quân, không đến ra mắt nhà vua. Kiểm có thoái thác mà chậm đến. Ta tuổi trẻ cầm quyền chính. Đối với việc giá ngự kẻ dưới, lòng tin thực của ta còn có chỗ chưa được phủ phỉ một cách mộc mạc. Thắc mắc lo ngại ở trong lòng. Điều lỗi của ta. Vua tôi đồng lòng mưu toan lo nghĩ còn sợ không kịp... Cuộc biến loạn ở trong. Nếu ta không đem độ lượng rộng rãi mà bao dung... Giết hại bầy tôi làm tướng. Tự mình cắt lông cánh của mình, lý thế tất thấy phải nguy khốn và luân vong lập tức. Quyền của ông vua đòi xuống kẻ dưới, đại cương phải rối ren, lộn xộn. Ta há yên tâm mà làm thế ư? Các người há yên tâm mà làm thế ư? Không thể trút bỏ nỗi nghi ngờ. Riêng đem quan quân thuộc đạo binh của mình tìm đường đi nơi khác. Lòng người sôi nổi náo động. Nước bên địch nhân dịp mà dòm dò. Bỏ hết công lao từ trước, ai chịu cái lỗi ấy cho? Ta gánh cái trách nhiệm nặng nề đối với tông miếu, xã tắc. Hai người là hạng bầy tôi trọng yếu như cái gỗ nóc, cái thân cây của triều đình. Hai bên cùng ngờ vực và làm ngăn trở lẫn nhau. Biến cố ngang ngửa xảy ra. Để tiếng cười lại nghìn năm. Vài ngày nay, giã giở suy nghĩ. Ăn, ngủ đều kém. Vận mệnh quốc gia quan hệ ở trong chốc lát này. Sai sử ruổi ngựa đến dụ bảo một cách thành thực. Lũ người còn chưa cởi lòng, trút bỏ điều ngờ thì ta lại càng không yên tâm. Đã xem trong biểu của lũ người. Mọi điều xếp đặt cũng là những việc nên làm. Lũ người còn dàn quân lính ở đối cửa cung khuyết, chưa vào chầu hầu. Tình nghĩa vua tôi chưa được rõ ràng, chính đáng. Trước hãy ưng theo lời biểu đã tâu, rồi sau mới chịu vào chầu. Vua yếu, tôi mạnh. Lấy binh quyền hoặc binh khí uy hiếp nhà vua can ngăn việc gì. “Tua” nghĩa là “nên phải” “Tua giữ” cũng như nói “nên giữ”... Đem lòng thành thực mà đối đãi. Trút bỏ những điều hiềm khích, nghi ngờ. Tâu bày lý do mọi việc. Dòng dõi chúa Nguyễn Hoàng là Cựu Nguyễn, họ Tây Sơn là Tân Nguyễn. Theo truyện Nguyễn Văn Nhạc trong Đại Nam chính biên liệt truyện, sơ tập quyển 30 tờ 15b-16a Không rõ tên họ. Theo “lời đầu” bằng chữ Nho đặt trên bài hiểu văn của tác giả Phan Huy Ích. Ông tướng vâng mệnh vua, cầm binh quyền ở ngoài biên cương. Người ta sinh ra, được Trời phú bẩm cho tấm lòng biết giữ đạo thường. Do chữ “thang mộc ấp” mà ra. Nguyên xưa, theo chế độ phong kiến, thiên tử cho chư hầu cái ấp thang mộc (nghĩa đen là tấm gội) khiến chư hầu lấy cái lợi thu được ở trong ấp ấy dùng vào việc tắm gội để tiện trai giới mà giữ được sự thanh khiết cho mình. Sau dùng rộng ra, “thang mộc” là chỗ đất phát tích của đế vương. Chỉ vua Thái Đức và vua Quang Trung, ban đầu, đều dấy lên từ thành Quy Nhơn. Hội gió mây gặp gỡ. Do chữ trong kinh Dịch: “Vân tòng long phong tòng hồ...” (mây gặp rồng, gió gặp hồ...) ý nói tao phù hợp hội, chính là dịp tốt để tài trai bay nhảy. Do chữ “danh thù giản bạch” mà ra. Nghĩa là tên được ghi vào thẻ tre, mặt lụa (vì xưa chưa có giấy viết), để thơm về sau. Công tôn phò giúp đỡ nhà vua. Cái giáo lười nhon. Do điển vua Hán Cao khi qua ấp Bái (nay là Bái huyện thuộc Giang Tô bên Tàu) đặt tiệc gỏi díp hát Đại Phong. Ý nói nhà Tây Sơn vừa mới mừng cuộc thành công ở Quy Nhơn là chỗ quê nhà. Cá kình là tượng trưng về biến loạn giặc giã. Vì bấy giờ thành Quy Nhơn thất thủ có quân đóng án ngữ nên đường lối từ đèo Bến Đá đến Quy Nhơn không liên lạc với nhau được Kẻ giữ đất đai ở nơi cửa ngõ một nước. Chỉ việc Bảo đem thành Quy Nhơn xuống hàng. Bọn dân lành. Vì bắt ép mà phải gương theo. Lời khua giục, dụ dỗ. Nông nổi xa mắc vào vòng đau khổ. Do chữ “tiêu y cán thực” mà ra. Ý nói gặp lúc quốc gia đa sự, nhà vua chín lần: cửu trùng bao xiết thương xót nhân dân. Nhà vua vì bận rộn quá sớm đã phải thay áo, đêm mới được ăn cơm. Mong nhân dân được đặt yên lên trên đệm chiếu (nhằm tịch) êm ấm như thừa trước. Trên vâng lời vua phán dạy, lo tính mưu trước dẹp giặc. Coi giữ việc binh, thẳng trở ngọn cờ đào. Chỉ Trần Quang Diệu. Do điển: trong cung điện nhà Hán trồng nhiều cây phong, nên về sau người ta dùng chữ “đền phong” để chỉ về triều đình. Do điển: Chu Á Phu đòi Hán làm tướng đóng quân doanh ở Tế Liểu. Nhân thế đời sau dùng “trưởng liểu” hay “dinh liểu” để chỉ về chỗ quân doanh. Quận Diệu tiến vào Quy Nhơn bấy giờ nhằm buổi đầu xuân. Ông tướng ở nơi màn trướng (ngày xưa, khi hành binh, ông chủ帥 và các tướng tham mưu thường vây màn để

bàn bạc quân sự cho nên gọi là sùỵ mặc). Cũng như nói “lòng người”. Ngờ và sợ. Ta cho kẻ thân tình, người cố cựu biết rằng có hai đường đấy: theo đảng nào, tránh đảng nào thì chọn lấy đi. Bỏ điều mê mản quay về đường thiện. Dấu vết không lạnh. Biết tỉnh ngộ, ăn năn lỗi trước. Vận hội thái bình. Bái quận nguyên là nơi quê hương của Hán Cao tổ. Sau dùng rộng ra, là nơi rau rốn của một nhà đế vương. “Người Bái quận” đây, chỉ về người ở Quy Nhơn, chỗ quê quán của nhà Tây Sơn. Rầy ơn huệ khắp cả mọi người. Nếu không sớm muộn biết chọn lấy con đường tránh dữ theo lành thì... Khi ta nổi giận, thẳng tay trừng trị, bấy giờ các người sẽ như tình cảnh núi Côn Sơn bị thiêu, không cứ là ngọc hay là đá thấy đều cháy rụi hết. Bản gốc. (BT) Cuốn sách này được viết vào khoảng cuối thế kỷ XIX, do đó tác giả sử dụng rất nhiều từ cổ, cấu trúc ngữ pháp trúc trắc, đôi khi phải đọc cả câu mới luận được nghĩa. Đồng thời các tên, danh xưng chỉ phổ biến vào thế kỷ XIX, thậm chí còn xưa hơn. Tuy nhiên với tôn chỉ tôn trọng bản gốc và tác giả nên chúng tôi giữ nguyên văn, những từ địa phương, từ cổ, địa danh, nhân danh chúng tôi sẽ làm chú thích bên dưới. Người biên tập đã sử dụng cuốn Đại Nam quốc âm tự vị của Huỳnh Tịnh Của, và sử liệu chính thống của Việt Nam để làm chú thích. Ngõ hầu thuận lợi hơn cho độc giả khi đọc sách. Tuy nhiên bởi kiến thức vẫn còn nông cạn, kinh nghiệm chưa thật sâu dày, còn nhiều địa danh, tên người, từ cổ chưa tra cứu được, kính mong các bậc cao minh chỉ giáo. (Toàn bộ chú thích trong sách này là của người biên tập) Trước chúa Giáng sinh hay còn gọi là Trước Công Nguyên. Nước ta. Ý chỉ vào thời Bắc thuộc, chúng ta thường xuyên phải triều cống, phụ thuộc Trung Hoa, hoàng đế Trung Hoa có quyền phong vương, phong hầu với An Nam nên Hoàng đế Trung Hoa được gọi là vua Thượng vị. Có lẽ ở đây nhắc tới một công thần triều Lê đó là Nguyễn Công Duẩn. Lên ngôi.. Nay là Thái Lan. Làm phản. Mạc Đăng Dung. Mạc Đăng Doanh. Nguyễn Kim (1468-1545) ở Thanh Hóa. Tức Nguyễn Hoàng con trai thứ hai của Nguyễn Kim. Quyền. Số là, là tại, bởi. Cao Mên hay còn gọi là Cao Miên, Chân Lạp, Chơn Lạp, ngày nay là nước Campuchia. Ất Mùi. Nhân Tông. Tân Mùi. Mậu Ngọ. Dụ Tông. Song le (liên từ): Là từ dùng để nối hai ý khác nhau hoặc chồng nhau. Đồng nghĩa với nhưng, nhưng mà. Cảnh Thống. Quý Mùi. Mạc Đăng Dung. Mạc Đăng Doanh. Đinh Mùi. Thuận Đức Kỷ Mùi. Quý Mùi. Phúc Thái. Dụ Tông. Bính Ngọ. Nguyễn Ánh. Quý Mùi. Kiến Phúc. Bị làm cho phải rời khỏi xứ sở. Canh Ngọ. Trịnh Tùng. Trịnh Tráng. Trịnh Tạc. Trịnh Căn. An Đô vương. Uy Nam vương. Trịnh Doanh. Trịnh Sâm. Trịnh Khải. Trịnh Bồng (Ấn Đô vương.) Thái nghiêm tức là rất nghiêm. Kỳ. Bị ép buộc, cưỡng bức. Tịch thu. Tỏ vẻ, tỏ ra. Bệnh, về phe. Duệ vương. Giáp Ngọ. Tĩnh Đô vương Trịnh Sâm. Với, cùng nhau, cùng với nhau. Cửa biển. Giám mục Bá-đa-lôc hay Bách-đa-lôc (còn gọi là Cha Cả, nguyên tên là Pierre Joseph Georges Pigneau de Behaine, thường viết là Pigneau de Behaine là một vị giáo sĩ người Pháp. Ông được phong làm giám mục hiệu tòa Adran nên cũng thường được các sách sử gọi là Giám mục Adran. Người Việt biết đến ông dưới tên Bá-đa-lôc vì tên tiếng Pháp của ông là Pierre, tương đương với Petrus trong tiếng Latin, Pedro trong tiếng Bồ Đào Nha, và từ đó xuất hiện cái tên “Bá-đa-lôc”, phiên âm từ “Pedro”. Ở đây tác giả cuốn Sử ký Đại Nam Việt phiên âm tên ông là Vê-rô. Đem. Nghĩa là: chỉ, riêng. Đông, nhiều. Chưa tra cứu được là ai? Đàn bà. Hội An. Nghĩa như dễ dãi. Chạy. Nghĩa tương đương, càng ngày càng tăng, càng ngày càng thêm. Thịnh, hưng thịnh. Đói khát vô cùng, đói khát khổ sở vô ngần. Dùng uy (uy nghiêm) pháp (quy pháp, phép tắc). Phao-lô là phiên âm của từ Paul. Kịp Kỳ, kỹ càng (Có lẽ tác giả là người miền Trung, nên sử dụng rất nhiều từ địa phương) Mang đồ, đưa đồ. Là từ cũ, nghĩa như vì, bởi, do. Ở đây có thể hiểu là giả như. Nghĩa là hằng, luôn luôn, lúc nào cũng. Thời kỳ này các cụ dùng Phalangsa hay Phú lang (lăng) sa (gọi tắt là Langsa) để chỉ tiếng, người, nước Pháp. Sấm sứa, sứa soạn, chuẩn bị. Như lựu đạn, bom mìn. Ngần nào, bao nhiêu. Thương, vết thương. Cho là, nghĩ là. Đỗ Thành Nhân, Đỗ Thành Nhân một trong “Gia Định tam hùng”, được Nguyễn Liên Phong trong Nam Kỳ phong tục nhơn vật diễn ca (1909) có thơ vịnh: Cờ nghĩa đông Sơn nổi tợ phao, Tầm kinh Nam Hải sóng đang xao. Thời may gặp chúa trang trần thánh, Vận rủi xui tôi thói Mãng Tào. Mấy thứ công lao trôi bích thủy, Ba hùng danh tướng nhẹ hồng mao. Suối vàng như gặp Châu hùng võ, Hồn lưỡng ăn năn biết tại sao. Tống Phước Khuông. Thịnh lợi. . Bình yên. Lộng hành, ngang ngược. Khi dễ (khinh rẻ, coi thường). Xa xỉ. Trong sách có nhiều chỗ chép là quờn. Tuy nhiên với tôn chỉ tôn trọng văn bản gốc và tác giả, chúng tôi giữ nguyên văn như văn bản gốc, không sửa chữa. Nói chuyện. Bất thành linh, thừa lúc người ta không ngờ, làm cho không kịp đối phó. Tức là rên siết (Từ cũ

thường dùng là rên siết). Theo chính tả hiện nay là rên xiết: than thở một cách ai oán vì bị đè nén, áp bức, cực khổ. Vừa mừng vừa lo. Nhẹ nhàng, khẽ khàng. Một biết đường vâng lời, chỉ biết vâng lời, chỉ biết đành nghe theo. Trộm cướp. Đông đúc, đông đảo. Hồn hào. Bối暮. Bổng chốc. Nay. Làm. Hẳn hoi. Cặp. Chở, chất, cất. Cách. Dâng. Sốt là trợ từ cuối câu, nghĩa như cả (chẳng kịp dọn dẹp vật gì cả), hay hết (chẳng kịp dọn dẹp vật gì hết). Đường. Nguyên văn viết là khí gải, có lẽ do viết nhầm, bởi những mục khác đều ghi là khí giới. Tôn trọng văn bản gốc, chúng tôi giữ nguyên. Là tên gọi nước Tây Ban Nha. Manila là thủ đô của Philippines. Kỹ càng. Mưu. Bểng Cốc thủ đô Thái Lan. Vâng lời. Tình cờ. Nguyên văn là viết chữ vư, có lẽ viết nhầm, là chữ xứ mới chính xác. Chẳng qua. Đi men theo các nẻo đường, dò la tin tức, do thám. Vượt biển. Bậc hèn, địa vị thấp hèn. Thịnh, càng ngày càng hưng thịnh, phát triển. Dùng lời nói, hành động có ý đe dọa, dọa dẫm người khác. Tức Nguyễn Hữu Chỉnh, tướng thời Tây Sơn và Lê Trung Hưng. Là Đàng Ngoài, nguyên văn bản gốc viết như vậy, tôn trọng bản gốc nên chúng tôi giữ nguyên. Ngờ, nghĩ. Tức Nguyễn Anh, Nguyễn Ánh. Chúng tôi giữ nguyên theo bản gốc. Đinh Mùi. Quỳnh Lưu. Động vật, các loài vật. Bình yên. Kêu la, than vãn. Tức nhật dạ, nhật là ban ngày, dạ là ban đêm, nên hiểu là ngày đêm, đêm ngày. Lĩnh sắc chỉ, nhận chiếu chỉ. Tức Louis XVI. 28 tháng 11. Đinh Mùi. Đắp đường. Cai trưng tức là kẻ bao lãnh thuế gì. Ngăn trở. Trầy nghĩa là cắt mình ra đi. Ở đây nghĩa là trở về, đi về. Tức là ngăn đón, cầm ngăn, cách bức. Khốn nạn tức là khó khăn, chứ không phải nghĩa khốn nạn như ngày nay thịnh hành. Ngần nào, bao nhiêu. Đầy rẫy. Đi thăm, thăm coi. Mang. Có lẽ là Đông Định vương Nguyễn Lữ. Tức Thái bảo Phạm Văn Tham. Thu lại, gom lại. Nhiếc móc, mắng mỏ. Mừng rỡ. Giao phó. Viết tắt của Đức Chúa Trời. Vị nể, nể nang. Tức thì, tức lệnh. Tùy ý thông thả, không cái ý. Nghĩa là đường đi phải mất thời gian một canh giờ. Khải hoàn: Nghĩa là trở về, chiến thắng trở về. Giận dữ lắm. Tên. Tây dương nhân, người phương Tây, người Tây dương. Chớ có đem lòng. Hoàng Triếp hay Hoàng Trát, tức Nguyễn Quang Toản (1783 – 1802) hay Cảnh Thịnh hoàng đế (景盛皇帝), là con trai thứ của vua Quang Trung (Nguyễn Huệ). Tức Nguyễn Quang Thùy (? - 1802), là con vua Quang Trung và là Tiết chế thủy bộ chư quân miền Bắc của nhà Tây Sơn trong lịch sử Việt Nam. Ganh gố nghĩa là ghét, phân bì, không muốn cho kẻ khác hơn mình hoặc bằng mình. Nói xấu, nói lời gièm pha. Đổ tội, đổ lỗi cho kẻ khác. Giao phó. Thừa kiện gian, nói gian cho kẻ khác. Nghĩa là dung thứ, khóa lấp, che chở. Ghen tuông, ganh gố, ghét nhau, không nhìn nhau. Hạch từ nét, lỗi phép từ điều nhỏ mọn, hay xét nét. Vu vạ cáo gian, trở tãi làm mặt Nhân chứng, người làm chứng. Là những lời gièm pha, đàm tiếu. Dung thứ. Trình bày, giải bày. Vô nhân bội nghĩa, không có lòng nhân làm trái điều nghĩa, hay là vong ân bội nghĩa. Các đấng ấy. Bệnh, bệnh vực. Tàu lớn tiếng, tàu rõ ràng dong dạc. Góp tay, ra tay, chung sức. Lòng bác ái, vì nghĩa xả thân. Chẳng coi, chẳng xe. Vỡng là đồ để mà nằm có thể giăng ngang, hoặc có hai người khiêng hai đầu. Ở Annam thời đó các vua chúa hay sử dụng vỡng không như bên Tàu sử dụng kiệu. Nhiều lần. Mừng. Nổi gai ốc, sồn da gà, tỏ ý sợ hãi, lo lắng. Rùng mình: Run lên vì sợ. Quân ngũ rối loạn, không theo hàng lối, quy củ. Kinh hồn bạt vía. Do thám, hỏi han. Đầu đuôi mọi việc. Nói dọa, làm cho phải sợ. Thủy chung, son sắt. Một hình phạt dã man thời phong kiến: Cắt chân tay, xẻo từng miếng thịt cho chết dần. Bệnh hoạn, ốm yếu. Đức chúa Giêgin. Đức chúa Giêgin, có lẽ là Đức Chúa Giêsu. Trối dậy. Chung cộng, chung nhau. Hết cả, đều cả, chẳng trừ. Rất nghiêm, nghiêm ngặt. Trù trừ, chần chừ, lưỡng lự, phân vân, e ngại. Lạ mặt. Giải, áp giải. Vô cùng khắc nghiệt, hết sức khắc nghiệt. Chỉ dụ bí mật. Lựa chọn. Kinh sách, kinh thánh và đồ vật (Ví như cây thánh giá) biểu tượng của đạo Thiên Chúa. Trốn kỹ, trốn tránh kỹ càng không để cho người khác phát hiện. Đưa đi bằng vỡng. Trong sách gốc ghi là Emmanoe Triệu, trong khi ngay phần đầu đoạn ghi là Emmanoe Triệu. Hiện chúng tôi chưa tra cứu được vị này là ai, đồng thời cũng tôn trọng sách gốc chúng tôi giữ nguyên, chỉ tạm chú thích đôi dòng ở đây. Đức Chúa Trời. Trần thế. Phép nhiệm trong đạo Thiên Chúa. Kỷ Mùi. Ất, thật. Nhớ, nghĩ đến. Thung huyền nghĩa là cha mẹ. Lo lắng, nghĩ đến người khác. Bốn bạn là ám chỉ mai, lan, cúc, trúc. Bốn thứ cảnh chơi như bạn hữu, cũng kêu là tứ hữu, ở đây ám chỉ Đức thầy yêu thiên nhiên, mến đồng loại. Tùng bá là cây tùng cây bách, hai thứ cây chịu sương nắng, chẳng cỗi chẳng tàn. Ý chỉ trở tài giỏi giang, ý chỉ hơn người. Giữa đời loạn lạc gian khó mà một lòng chuyên tâm tu tập. Quyết chí thà đi học mà chịu nghèo. Vun cho đức dày, vén cho nhân sáng. Uốn, nắn. Ngút nghĩa là khí mù mù. Nghĩa là khí mù mù đánh phẳng, bằng giá lạnh tan chảy. Ý nói đánh cho quân giặc phải thua,

phải sợ hãi. Thủ nghĩa quyết xá sinh: giữ nghĩa quyết bỏ mạng. Gập ghềnh. Phạt cảnh, cỡi Phật. Đi ngay, đi thẳng. Kỷ Mùi. Người nước Phú Lang Sa, hay Pha Lang Sa. Hợp, thuận ý nhau. Đêm ngày, đánh suốt đêm ngày. Ngặt, nghiêm ngặt. Mộ dạ tức là đêm tối, đêm hôm. Cửa Giã hay cửa Chợ Giã còn gọi là cửa Thị Nại hoặc cửa biển Quy Nhơn. Điềm lành, điềm tốt, hy vọng sẽ được điềm lành. Sắm sửa, chuẩn bị. Túc sông Gianh, chảy trên địa phận tỉnh Quảng Bình ngày nay. Tháng Bảy. Nói dối, lừa gạt. Giữ mãi sự mê muội, mê lầm.

Table of Contents

Mục lục	
LỜI GIỚI THIỆU	
Một làng nhiều mũ cánh chuồn	
Toan liều chết vì chưa được thi hành	
Ra làm quan	
Việc loạn ở triều sau khi vua tự đức mất	
Vua thua chạy dài	
Thời thế tạo anh hùng	
Mạt lộ của thiên tử	
Cao Thắng	
Ở bắc về	
Núi vục quang	
Châu châu đá voi	
Một người đàn bà	
Việc bắt Tuần phủ đình nho quang	
Ô hô Cao Thắng	
Hoàng Cao Khải	
Nguyên thân	
Anh hùng mạt lộ	
Thiếu chút nữa cụ Phan bị bắt sống	
Vụ Quang Sơn huyết chiến	
Ba chìm bảy nổi chín linh đình	
Chết ở giữa rừng	
Phụ lục	
TỪ SÁCH ALPHA DI SẢN	